

*A JANUS PANNONIUS
MÚZEUM ÉVKÖNYVE*

58.

Pécs, 2025.

*ANNUALBOOK OF
JANUS PANNONIUS
MUSEUM*

*JAHRBUCH DES JANUS
PANNONIUS MUSEUMS*

*A JANUS PANNONIUS
MŰZEUM ÉVKÖNYVE*

58.

Pécs, 2025.

Szerkesztő:
Várdai Levente

Szerkesztőbizottság:
Bálizs Beáta
Gábor Olivér
Haramza Márk
Kisbenedek Tibor
Kurucz Réka
Várdai Levente

Olvasószerkesztő:
Hetesi Patrícia

Angol nyelvi lektor/fordító:
Getto Katalin

Design:
Lévai Fanni

Tördelőszerkesztő, borítóterv:
Móricz Ildikó, Bordás Márton

*A borító inspirációját Helesfai Márk
fotója nyújtotta, mely Majdán Mira
tanulmányában került közlésre.*

A szerkesztőség címe: jpmevkonyv@gmail.com

Nemzeti
Kulturális
Alap

HU-ISSN 0553-4429

Kiadja a Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2025
Felelős kiadó: Dr. Bertók Gábor múzeumigazgató

Janus Pannonius Múzeum Igazgatósága H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.

T.: 72/514-040, E-mail: jpm@jpm.hu

Tartalomjegyzék

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

7.

Dénes Andrea, Kisbenedek Tibor, Morvai Anita, Nemes Krisztina, Varga Ágnes: 25 éve a Szabadság utcában. A Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályának története, tevékenysége az elmúlt 25 évben

51.

Kutasi Csaba: Védett bogarak és futóbogarak (Coleoptera, Carabidae) a Nyugat-Mecsekből

RÉGÉSZET

69.

Furholt Kata, Martin Furholt, Majdán Mira, Bertók Gábor, Fynn Wilkes, Sebastian Schultrich: Szilvás-Ó-szegi erődített Vučedol település terepi kutatásának eredményei

89.

Gábor Olivér: Cikkismertető: Morten E. Allentoft et al. Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia és Hugh McColl Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages

105.

Majdán Mira: „Nehéz a kő és súlyos a homok”
Előzetes tanulmány a Pécsvárad határában feltárt
őskori településrészletekről

133.

Szabó Máté: Római kori őrtorony és átkelő a Lapison

157.

Tóth Zsolt: A Pécs, Káptalan utca 6. teleknél előkerült
római kori emlékek értelmezési lehetőségeiről

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

193.

Angster Barač Tünde, Angster Mária, Hajdók Judit, Szél Ágnes, Taslidžić Davorin: Angster József orgonaépítő
szülőfaluja és Angster-emlékek Kácsfaluban

219. Máté Zsolt: Harry S. Truman és Nagy Ferenc kapcsolata

229. Pásztor Andrea, Hágén József: A „Baranya vármegye, Pécs” emlékérmék ismertetése

241. Pintér Tamás: Baranya vármegye közigazgatásának „első” évszázada (1686–1787)

253. Várdai Levente: Krassói Ferenc és a Kelet-Mecseki Láthatatlanok nyomában. Az 56-os életút körvonalai egy leszármazottal készített interjú segítségével

267. W. Müller Judit: „Málenkij robot” - 80. A csend megtört... A „málenkij robot” kutatásának személyes aspektusai

MÚZEUMPEDAGÓGIA ÉS MÚZEUMANDRAGÓGIA

283. Varga Balázs: Társadalmasítási lehetőségek a Janus Pannonius Múzeumban: Jó gyakorlatok interpretációja nemzetközi szakmai mobilitási projekt tapasztalatai révén

25 éve a Szabadság utcában. A Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztály története, tevékenysége az elmúlt 25 évben

DÉNES ANDREA,
KISBENEDEK TIBOR,
MORVAI ANITA,
NEMES KRISZTINA,
VARGA ÁGNES

*Janus Pannonius Múzeum, Természettörténeti Osztály
7623 Pécs, Szabadság u. 2.
e-mail: denes.andrea@jpm.hu*

Rezümé: 1999-ben egy üzletház építése miatt költöztették másik épületbe a JPM Természettudományi Osztályát¹. A Rákóczi útról költözött el a gyűjtemény és a munkatársak, ezért le kellett bontani a régi kiállítást is. Ekkor kapta meg az Osztály a Zsolnay-szobornál, a Szabadság utca sarkán álló épületet. Ebben a cikkben az azóta eltelt 25 év történéseit, az Osztály elmúlt negyed évszázadának munkáját foglaljuk össze, melyben közel 100 időszakos kiállításról, 250 publikációról, sikeres családi- és gyermekprogramokról, fesztiválokról, múzeumpedagógia nívódíjról is beszámolunk.

Kulcsszavak: muzeológia, gyűjteménytörténet, múzeumpedagógia, múzeummandragógia, kiállítások

On the Szabadság Street for 25 Years. The history and activities of the Natural History Department of the Janus Pannonius Museum in the past 25 Years

Summary: In 1999, due to the construction of a shopping center, the Natural History Department of the Janus Pannonius Museum was relocated to another build-

¹ Az osztály neve 2019 ig Természettudományi Osztály, majd 2020-tól Természettörténeti Osztály.

ing. The collection and staff moved from Rákóczi Street, and the old exhibition had to be dismantled. It was at this time that the Department received the building located at the corner of Szabadság Street near the Zsolnay statue. This article summarizes the events of the past 25 years and the work of the Department over the last quarter century, including nearly 100 temporary exhibitions, 250 publications, successful family and children's programs, festivals, and a prestigious museum education award.

Keywords: museology, collection history, museum pedagogy, museum andragogy, exhibitions

Bevezető

A Janus Pannonius Múzeum természettudományi gyűjteményeinek alapjai a Pécsi Városi Múzeum alapításáig vezethetők vissza, mely keletkezésének idejét 1899. évben jelölte meg Marosi Arnold múzeumigazgató. 1904. november 27-én megnyílt a Pécsi Városi Múzeum első kiállítása. Az első kiállításban mintegy 350 természettudományi gyűjteményi tárgy is szerepelt. (Vass 1988; Horvatovich 2004). Jelenleg több szervezeti átalakulás után, 2013. január 1-től Pécs M. J. Város Önkormányzata fenntartásában, a Janus Pannonius Múzeum, mint vármegyei hatókörű múzeum osztályaként működik. Korábbi történetéről, szervezeti átalakulásokról, kiállításokról, jelentősebb programokról, kutatásokról és a gyűjteményről több munkatársunk is írt (Vass 1988, Uherkovich 1999; Huszár – Uherkovich 2002; Horvatovich 2004; Kisbenedek 2014). Jelen cikkünkben az 1999-es költözéstől szeretnénk bemutatni az osztály munkáját, jelentősebb eseményeit, eredményeit.

A költözés és az új épület

1999 májusában az Osztály Rákóczi u. 64 sz. alatti épületét a fenntartó Baranya Megyei Közgyűlés eladja. 1999 októberéig az Osztály és a gyűjtemények a Szabadság u. 2. sz. alatti épületbe költöznek. Kezdetben ideiglenesen az épület udvari szárnyában – ami a jelenlegi kiállításszárny – kap helyet a gyűjtemény. Az épület utcai szárnyát pedig a fenntartó elkezd felújítani. Ebben az időszakban sem a megfelelő munkakörülmények, sem a gyűjteményekhez való hozzáférés nem voltak biztosítottak. A még felújításra szoruló helyiségeket fűteni nem lehetett, ezért októbertől a JPM Káptalan u. 5 sz. alatti épületében kapnak munkaszobát az osztály munkatársai. 2000 áprilisára elkészül a Szabadság u. 2. szám alatti épület utcai épületrészének felújítása, melybe 2000 áprilisának első hetében a gyűjtemények, a könyvtár és a munkaszobák is be tudnak költözni. 2000 év végére a belső épületrésznak – a kiállítótérnek – az ideiglenes felújítása is befejeződik. Az épület felújítására szánt összegből csupán a kiállításepület belső festése, fűtés- és világítás felújítása készülhetett el.

A teljes épületben, 400 m²-en, külön 2 helyiségben kapott helyet a gyűjtemény nagy része, ám ott teljesen nem fért el, így még a munkaszobákba és a preparátor műhelybe is kerültek egyes gyűjteményi egységek, valamint irattár és archívum is. Külön helyet kapott a könyvtár és a preparátor műhely. A kiállítótér 115 m²-en áll rendelkezésre. 2011-ben kialakítottunk egy foglalkoztató és egyben kiselőadó termet is az épületben, majd 2021-ben galéria épült a kiállítótérbe, ami szintén alkalmas foglalkoztató- és előadó térnek is, így lehetőség volt és van a nagyobb létszámú látogató csoportokkal, főként általános iskolai osztályokkal két térben, létszámban megosztva is foglalkozni.

1. Fotó: Épület és múzeumudvar a Szabadság utca 2-ben 2002-ben

2. Fotó: A Természettudományi Osztály munkatársai 1999-ben a Szabadság utcai épületbe költözés után, a kiállításépület lépcsőjén. Felül Dr. Horvatovich Sándor, Szabó Márta, Sár József, Hetesi Józsefné, alsó sorban Dénes Andrea, Gundrum Józsefné, Dr. Nógrádi Sára, Dr. Uherkovich Ákos.

Munkatársaink 1999-től napjainkig

Költözéskor 4 muzeológus, 2 preparátor és 1 fő gondok-takarító dolgozott az osztályon, ami a kiállítás nyitásakor, 2001-ben kiegészült két teremőr-pénztáros kollégával. Sajnos a nyugdíjazások alkalmával létszámleépítésekre is sor került, így a korábbi 9 főből napjainkban már csak 3 szakalkalmazott dolgozik az osztályon, a kiállítást pedig 1 fő teremőr-pénztáros felügyeli.

Munkatársaink 1999-től 2025-ig: Dr. Uherkovich Ákos (1971–2003 zoológus, osztályvezető 2000-ig); Dr. Horvatovich Sándor (1976–2004, zoológus); Sár József (gyűjteménykezelő, preparátor 1977–1979, 1989–2003); Dr. Nógrádi Sára (1982–2001, zoológus); Lovászné Szabó Márta (1985–2009 gyűjteménykezelő, preparátor); Dénes Andrea 1989-től botanikus, osztályvezető 2000–2006-ig); Hetesi Józsefné (1998–2006 gondnok, takarító); Purger Dragica (2003 botanikus); Kisbenedek Tibor (2004-től zoológus, osztályvezető 2006-tól); Nemes Krisztina (2005–2006, múzeumpedagógus); Török Ildikó (2009–2013, múzeumpedagógus, gyűjteménykezelő); Varga Ágnes (2014–2020 múzeumpedagógus); Morvai Anita (2021-től zoológus, gyűjteménykezelő); Teremőr-pénztárosok hosszabb ideig: Vörös Ferenc, Ferenczy Anikó, Kovács Ibolya, Máté Éva.

Díjak

1.) Dr. Nógrádi Sárát és Dr. Uherkovich Ákost 2003-ban a XVIII. Közép-Európai Entomofaunisztikai Szimpóziumon életműdíjjal tüntették ki; 2.) Az Osztály 2011-ben múzeumpedagógiai nivódíjat kapott a *Zöldfülű Péter* mesekönyv, mint legjobb kiadvány megjelentetéséért; 3.) Sár József 2013-ban a Frivaldszky díj ezüst fokozatát kapta a Magyar Rovartani Társaságtól; 4.) 2019-ben a JPM-TTO Jurassic Túraklub nevezésével az Év fájának jelölt havi-hegyi mandulafa az országos győzelem után az európai 1. helyezést is elnyerte a városnak és az országnak. Ennek eredményeként kapta meg a Közösségi Múzeum címet a Janus Pannonius Múzeum.

3. Fotó: 2011-ben a „Legjobb múzeumpedagógiai kiadvány” nivódíjat kapta meg *Zöldfülű Péter* c. mesekönyvünk.

4. Fotó: Év Fája európai díjátadó Brüsszelben és a díj. A díjat Varga Ágnes (jobbról) vette át a Túraklub legapróbb tagjával együtt, 2019.

Kiállítások 2001-től

Az első kiállítást 2001. április 6-án nyitottuk meg a Szabadság utca sarkán, *Találkozás a természettel - Az Év Természetfotósa 2000* címmel, mely a Magyar Természetfotósok Szövetségének vendéghiállítás volt. Nagy teret igényelt, így a teljes kiállítóterre szükség volt. 2001-ben többszörös évfordulót is ünnepelhetett az osztály, így ennek marketing értéket is igyekeztünk kihasználni, valamint állandó kiállítás építéséhez szükséges forrás hiányában további időszakos ünnepi kiállítások sorozatában gondolkodtunk.

A viszonylag nagy térben aztán általában egy hosszabb időtartamú, főbb gyűjteményi kiállítás mellett kisebb és gyorsabban változó fotókiállítások vagy más természetábrázoló alkotások kaptak helyet. Az első év gyűjteményi kiállítása a *"Pillangók cincérek és más csodabogarak"* című volt, majd pedig azt váltotta a *"Csigák kagylók a múlt és a jelen tanúi"* kiállítás. Mindkét kiállítást saját magunk készítettük. A saját gyűjteményi kiállítások felépítésében az osztály minden dolgozója részt vett, a vitrinek és az életképek berendezésében, a hátterek festésében az első időszakban, 2009-es nyugdíjazásáig kiemelkedő szerepe volt Lovászné Szabó Márta preparátornak, aki nélkül az ilyen jellegű épített kiállítások nem készülhettek volna el.

Az időszaki kiállítások építése, vendéghiállítások fogadása aztán még sok évig hasonló módon folytatódott. 2002-ben természettudományi kiállítás-sorozat megva-

lósítására 1 670 000 Ft (mai értéken ~5 177 000 Ft) céltámogatást nyert az osztály a környezetvédelmi alapból. Ez az összeg lehetővé tette, hogy saját gyűjteményi tárgyainkat kölcsönzött, általában nagyobb és izgalmasabb gerinces preparátumokkal is kiegészítsük, így a kiállítások témájában egzotikus tájakra is elkalandoztunk, valamit több vendégkiállítás szállítását és kölcsönzését is finanszírozni tudtuk. Később további pályázatokból saját tematikus gyűjteményi kiállítások, majd egy állandó kiállításrész is készült erdei életképpel, ahol a gyűjtemény nagy emléseinek preparátumai kaptak állandó helyet a legkisebb látogatók örömére.

Jelentősebb tematikus, saját gyűjteményi kiállításaink voltak: *A jég világa; Tojások, fészkek, madarak; Élet a vízparton; A szakállas baglyok földjén; Baranyai tájakon; Aki nem hiszi, járjon utána; Ahány madár annyi tojás; A Természet ízei; Kövekbe rejtett múlt; A jégkor pécsi vándora; Karszt-barlang-kutatás.*

Ezeket felül 20-nál is több nagyobb szabású természettudományi témájú kiállítást is sikerült vendégül látnunk. A kiállítások a Magyar Természettudományi Múzeumból, a Rippl Rónai Múzeumból, a Herman Ottó Múzeumból, a Nagybányai Ásványtani Múzeumból, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumból, a Munkácsy Mihály Múzeumból, a Bakonyi Természettudományi Múzeumból, a Budapesti Bélyegmúzeumból, a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Elektrotechnikai Múzeumából, a Zágrábi Természettudományi Múzeumból, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeumból érkeztek, de volt köztük magánkiállítás is Konok Tamás és Vásárhelyi Tamás munkájaként.

Számos, kisebb-nagyobb természetábrázoló kiállítás, fotókiállítások, rajzok, festmények, de még viaszszobrok is színesítették a tárlatok palettáját, melyek általában a fő kiállítások mellett kaptak helyet a kiállítóterben. Külső helyszínek kiállításai: *A Mecsek őslényei* – a Pécsi Állatkertben (mely a Múzeum Ángyán J. 1. sz. alatti telephelye 2017-től); Kihelyezett gyűjteményi tárgyak, preparátumok – Siklói Vadászati Kiállítás. Jelentősebb vándorkiállításaink: *„Aki nem hiszi, járjon utána”* 3 helyszínen; *A természet ízei* - 6 helyszínen; *Kövekbe rejtett múlt* - 2 helyszínen;

Az épületben a kiállítások erős kezdésével 2001 áprilisi nyitás után 2002 augusztusában már a 25000. látogatónkat vártuk. A nagyobb látogatottság éveken át jellemző volt. A látogatókat vonzotta a sűrűn változó kiállítás-kínálat és a múzeumpedagógia programok gazdag kínálata.

2019-től sajnálatosan egy nehezebb időszakot élt meg az osztály. 2019 és 2021 között a fenntartó részben elköltöztette a gyűjteményeket, könyvtárat, egyes munkaszobákat is, és a szinte frissen készült kiállításokat pedig 2019-ben teljesen szét kellett bontanunk. Miközben hónapokon át csomagoltunk, költöztünk, kollégáinknak a Mecseki Természettudományos Élményközpont projektben is napi szinten helyt kellett állniuk. Ez az időszak ráadásul a Covid járvány, majd a fűtésekorlátozások miatti bezárásokkal is terhelődött. Ez idő alatt időszakos természettudományi témájú vendégkiállításokat szerveztünk a Csontváry Múzeum földszinti kiállítótermébe, kisebb állandó jellegű tárlatunk épült és ma is látható a Pécsi Állatkertben. Végül visszaköltöztünk a Szabadság utcai épületbe. Belső felújítások után (festés, padlócsere és galériaépítés a kiállító térben, valamint belső festés az épület minden további helyiségében) új kiállítást 2023 decemberében sikerült nyitnunk a Szabadság utca sarkán.

5. Fotó: Csigák, kagylók a múlt és a jelen tanúi c. saját gyűjteményi kiállítás egyik vitrinje, 2001

6. Fotó: Csigák, kagylók a múlt és a jelen tanúi c. saját gyűjteményi kiállítás részlete. A képen Singer István a gyűjteményt adományozó gyűjtő (jobbról), 2001.

7. Fotó: *Mikrovilág – egy más világ a mikroszkóp alatt.* A képen Dr. Uherkovich Gábor (jobbról) saját algarajzainak képei előtt, 2001.

A 25 év kiállításainak listája a JPM Természettudományi Osztályán, Pécs, Szabadság u. 2-ben a következők voltak:

2001

- *Az év természetfotósa 2000*
- *Vadvirágok ecsettel* – Csapody Vera festményei
- *Pillangók, cincérek és más csodabogarak* – saját gyűjteményi kiállítás
- *Mikrovilág – egy más világ a mikroszkóp alatt.* Oldal Imre fotói és Uherkovich Gábor algarajzai
- *Csigák, kagylók a múlt és a jelen tanúi* – saját gyűjteményi kiállítás
- *Séta közben* – Ötvös Károly természetfotói
- *Pillangók, pókok, szarvasok, virágok* – gyermekrajz kiállítás
- *A természet tollal, ecsettel* - Dr. Varga Zoltán alkotásai
- *Mesélnek a képek. Tájérténeti források a Duna és Dráva védett területeiről* – Izabella főhercegnő 100 éve készített fotói és más tájérténeti dokumentumai a Duna és Dráva térségéből.

2002

- *Az Év Természetfotósa 2001*
- *A jég világa* – Ízelítő a sarkvidékek élővilágából – A Magyar Természettudományi Múzeumból kölcsönzött és saját gyűjteményi anyagból
- *Varázslatos tájakon* – Mánfai György fotóművész kiállítása
- *Hegyek, tájak, emberek* – Szendrő Szabolcs fotókiállítása
- *Hegyek, fák, füvek* – Bozsér Orsolya fotókiállítása

- *Natura 2000 hálózat* – Természeti örökségünk az európai Unióban – MME vándorkiállítása
- *Négyszemközt a természettel*. Bíber József, Kalas András, Marics Attila, Takácsné Varga Júlia, Varga Pál fotókiállítása

2003

- *Tojások, fészkek, madarak* – Dr. Horváth Lajos ornitológus gyűjteménye
- *Óriásrovarok, rovarszépségek* – Gyűjteményi kiállítás
- *Szépségek a mélységből* – Válogatás a Herman Ottó Múzeum ásványgyűjteményéből
- *Élet a vízparton* – saját gyűjteményi kiállítás

8. Fotó: *Mesélnek a képek* - Izabella főhercegnő 100 éve készített fotóinak kiállításáról a vendégkönyvünkben, 2001

9. Fotó: *A jég világa* kiállítás részlete, 2002

10. fotó: Részlet az *Élet a vízparton* saját gyűjteményi kiállításunkból, 2003

2004

- *Természeti értékeink bélyegeken* – Válogatás a Budapesti Bélyegmúzeum gyűjteményéből
- *A természet képekben* – Molnárné Lénárd Éva akvarelljei, erdészek természetfotói, gyermekrajzok

2005

- *Tollas dínók és társaik* – Válogatás Nagy Szilvia szobrászművész szobraiból és rajzaiból
- *TermészetLesen: Mexikó* – Pál János festőművész kiállítása

2006

- *Biológiai szemléltetés anno* – A JPM Helytörténeti és Természettudományi Osztály közös kiállítása
- „Ez elment vadászni, ez meglőtte, ez hazavitte...” – Kittenberger Kálmán emlékkiállítás – A Magyar Természettudományi Múzeum vendégkiállítása
- *A Dráva jelen és jövője* – Fenyősi László és Bárdos Deák Péter fotókiállítása
- *Világjáró magyar vadászok trófeakiállítása* – Országos Magyar Vadászkamara Baranya Megyei Területi Szervezete vendégkiállítása
- *Találkozás a természettel* – Év Természetfotósa 2005 díjnyertes alkotásai
- *Nagy rovarkiállítás* – Drávától az Amazonas-ig – saját gyűjteményi kiállítás

- *Erdők, ligetek, vízpartok a körösök vidékén* – Grín Igor fotókiállítása
- *Válogatás baranyai természetfotósok képeiből*

2007

- *Dél-Dunántúl lepkéi festményeken* – Bodoni Enikő emlékkiállítás
- *Észak madarai* – Hüttler Béla fotói
- *Egy kis múzeumi sokszínűség* – Válogatás gyűjteményeinkből
- *Variációk hat lábra* – A Magyar Természettudományi Múzeum vendégkiállítása

2008

- *A szakállas baglyok földjén* – Ízelítő a tundra és a tajga élővilágából – A Magyar Természettudományi Múzeumból kölcsönzött és saját gyűjteményi anyagból.
- *A tengerek ékszerei - csigák kagylók korallok* – Singer István Múzeumunknak adományozott gyűjteményéből
- *Világító kövek* – Világító ásványok
- *Természet, geometria, titokzatosság* – Válogatás Lengyel András Felhőmúzeuma anyagából

11-12. Fotó: Részletek a *Szakállas baglyok földjén* c. kiállításból, 2008

2009

- *A természet közelebből* - Röder Attila és Kurucz Béla fotókiállítása
- *Élet a legelőkön* - Gyűjteményi kiállítás a Magyar Természettudományi Múzeum gyűjteményi anyagaival kiegészítve
- *Mesék, mítoszok és címerek állatai* - Gyűjteményi kiállítás
- *Baranyai tájakon* - Állandó jellegű gyűjteményi kiállítás a Mecsek, a Villányi-hegység, valamint a Dráva- és Duna mente élővilágáról további évekre is áthúzódva
- *Tengerek ékszerei* - csigák, kagylók, korallak gyűjteményünkéből
- *Nemzeti Parkjaink* - virtuális kiállítás

2010

- *A természetbúvár bíró a Pécsi Múzeumban* - A Dombóvári Helytörténeti Múzeummal közös kiállítás
- *„Aki nem hiszi, járjon utána” Mesekiállítás* - a JPM Természettudományi és Néprajzi Múzeuma és a Márkus Színház közös vándorkiállítása (Pécs, Mohács, Siklós, Kaposvár) (digitálisan, online is elérhető)
- *Ars Naturae Monumenta Croatica Flora et Fauna* - Vladimir Pfeifer fotókiállítása
- *Jégkorszak* - az MTTM vendégkiállítása
- *Ásványok Magyarországról* - Herman Ottó Múzeum vendégkiállítása
- *Egzotikus fossziliák* - Bakonyi Természettudományi Múzeum vendégkiállítása
- *Színes természetrajz, rajzolt természet* - Vándorkiállítás Az Egyetemi Könyvtár és a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályának közös kiállítása a Klimó könyvtárban.

13. Fotó: Részlet a *Baranyai tájakon* c. kiállításból, 2009

14. Fotó: Részlet a *Baranyai tájakon* c. kiállításból, 2009

15. Fotó: Részlet a *Baranyai tájakon* c. kiállításból, 2009

16. Fotó: Részlet a *Baranyai tájakon* c. kiállításból, 2009

17. Fotó: Részlet a *Baranyai tájakon* c. kiállításból, 2009

18. Fotó: Részlet az „*Aki nem hiszi, járjon utána*” c. mesekiállításból, 2010

19. fotó: Részlet az „Aki nem hiszi, járjon utána” c. mesekiállításból, 2010

20. Fotó: Részlet az „Aki nem hiszi, járjon utána” c. mesekiállításból, 2010

21. Fotó: Részlet az „Aki nem hiszi, járjon utána” c. mesekiállításból, 2010

22. Fotó: Részlet az „Aki nem hiszi, járjon utána” c. mesekiállításból, 2010

23. Fotó: A Jégkorszak a Magyar Természettudományi Múzeum nagysikerű vendégkiállítása volt 2010-ben.

24. Fotó: A Jégkorszak a Magyar Természettudományi Múzeum nagysikerű vendégkiállítása volt 2010-ben.

25. Fotó: A Jégkorszak a Magyar Természettudományi Múzeum nagysikerű vendégkiállítása volt 2010-ben.

2011

- *Töltődj fel!* – Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Elektrotechnikai Múzeuma vendégkiállítása
- *Tücskök, bogarak* – saját gyűjteményi kiállítás
- *Ahány madár, annyi tojás* – saját gyűjteményi kiállítás

2012

- *Madarak földön, égen* – Válogatás a BirdPhotography.hu legjobb fotóiból
- *Világok, virágok vonzásában* – Pál János grafikus kiállítása

26. Fotó: Részlet a *Töltődj fel!* c. vendégkiállításból, 2011

27. Fotó: Bemutató foglalkozás a *Töltődj fel!* c. vendégkiállításban, 2011

28. fotó: Részlet az *Ahány madár, annyi tojás* kiállításból 2012-ben.

29. fotó: Részlet az *Ahány madár, annyi tojás* kiállításból 2012-ben.

2013

- *Marokkó – Élet a sivatag peremén* – Kiállítás az MTTM és saját gyűjteményi anyagból
- *Baranyai Orchideavadászat* – Deákné Endrédi Mária festményei
- *Végtelen sokféleség – A rovarok birodalma* – A Magyar Természettudományi Múzeum vendégkiállítása

2014

- *A Természet ízei* – Saját vándorkiállítás (Pécs, Kárász, Kaposvár, Tihany, Ópusztaszer, Diósjenő) (digitálisan, online is elérhető)
- *Tudós természetábrázolók Herman Ottótól a digitális képalkotásig* – A Magyar Természettudományi Múzeum vendégkiállítása
- *Apróságok* – Ötvös Károly fotókiállítása
- *Válogatás a BirdPhotography.hu legjobb fotóiból*

30. Fotó: *Végtelen sokféleség – A rovarok birodalma*, 2013

31. Fotó: *A Természet ízei* c. kiállítás saját vándorkiállításunk volt, 6 helyszínen járt, 2014

32. Fotó: A *Természet ízei* c. kiállítás részlete, 2014

2015

- *"Páratlan élvezet járni a Mecseket"* – JPM Várostartörténeti Múzeum és a Mecsek Egyesület vendégkiállítása
- *MesÉLŐvilág* - Pál Rita grafikus kiállítása
- *Megmozdult szótár* – A Petőfi Irodalmi Múzeum vendégkiállítása.

2016

- *Kövekbe rejtett múlt* – Gyűjteményi kiállítás a Mecsek és környéke ősmaradványairól (digitálisan, online is elérhető)
- *Egy csepp természet* – Válogatás Kiefer Béla fotóművész alkotásaiból
- *Gombakiállítás* – Gombász hétvége, friss és gyűjteményi gombák 3 napos kiállítása

2017

- *Virágok a föld alól* – A Nagybányai Ásványtani Múzeum gyűjteményének leg-szebb ásványaiból. Vendégkiállítás
- *Mesélő vizek* – Az igazi vízipók – A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum vendégkiállítása
- *Levéltitkok* – A Magyar Természettudományi Múzeum vendégkiállítása
- *Hej, halászhók* – A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum vendégkiállítása
- *Erdei gombák kiállítása* – 3 napos kiállítás friss és gyűjteményi gombákból
- *Madarak földön, égen 2017* – Válogatás a BirdPhotography.hu fotósainak 2017-ben készült alkotásaiból
- *Erdei életképek* – Elkészülnek az állandó kiállításrész nyitott diorámái. (Két évig, a 2019-es átmeneti elköltözésig voltak láthatók)

33. Fotó. Részlet a *Kövekbe rejtett múlt* című saját gyűjteményi kiállításból, 2016. (Az illusztrációk Zsoldos Márton munkái)

34. Fotó. Részlet a *Kövekbe rejtett múlt* című saját gyűjteményi kiállításból, 2016. (Az illusztrációk Zsoldos Márton munkái)

35. Fotó. Részlet a *Kövekbe rejtett múlt* című saját gyűjteményi kiállításából, 2016. (Az illusztrációk Zsoltos Márton munkái)

36. Fotó: Erdei életkép nagyvadakkal – az állandó kiállítás részlete, 2017. (Háttérfotó: Kiefer Béla)

37. Fotó: Foglakozás az erdei életkép kiállításrészlet előtt, 2017

2018

- *3276 expedíciós nap* – Balázs Dénes emlékkiállítás – A Magyar Földrajzi Múzeum vendégkiállítása
- *A folyó, ami éltet és összeköt* – a Duna – A Duna Múzeum vendégkiállítása
- *Semmelweis - Orvostörténeti kiállítás* – a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum vendégkiállítása

2019

- *A jégkor pécsi vándora* – Kiállítás a pécsi mamut leletanyagából. Gyűjteményi kiállítás

2020

- *"Bizarr vagy pazar" Óriás apróságok a rovarvilágból* – A Rippl-Rónai Múzeum vendégkiállítása (Csontváry Múzeum földszinti kiállítótér)

2021

- *TÉR - MOZGÁS - JÁTÉK* – Konok Tamás festőművész és Vásárhelyi Tamás biológus közös kiállítása (Csontváry Múzeum földszinti kiállítótér)

2023–2024

- *Karszt-barlang-kutatás* – Rónaki László barlangász emlékkiállítás

38. Fotó: A Jégkor Pécsi Vándora c. kiállítás részlete, 2019

39. Fotó: A Jégkor Pécsi Vándora c. kiállítás részlete, 2019

40. Fotó: A Jégkor Pécsi Vándora c. kiállítás részlete, 2019

Kutatások, publikálás, konferenciák

Az osztály munkatársai zoológiai (puhatestűek, lepkék, bogarak, egyenesszárnyúak, madarak, denevérek szűkebb témában) valamint botanikai és etnobotanikai kutatásokat végeztek és végeznek a mai napig. A kutatásokat, és az azokból születő kiadványokat az aktuálisan rendelkezésre álló Környezetvédelmi Alap és/vagy Kulturális Alap pályázatok támogatásából végeztük, illetve készítettük. Több mint 250 tudományos publikáció és nagyszámú ismeretterjesztő írás jelent meg munkatársaink kutatásai eredményeként. Megjelent továbbá 6 könyv, illetve tematikus folyóirat, külső szerző munkájaként pedig egy gyűjtemény-feldolgozó katalógus. Emellett kisebb múzeumpedagógiai kiadványok készültek. 6 konferenciát szerveztünk, ezekből kettőnek az absztraktkötete is megjelent. Az osztály saját szakmai kiadványa a Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat, melynek 10.,11.,12., és 13. tematikus kötete jelent meg az érintett időszakban.

Megjelent folyóiratok, könyvek és egyéb önálló kiadványok:

1. **"PILLANGÓK, CINCÉREK ÉS MÁS CSODABOGARAK". Kiállítások, kutatások, gyűjtemények a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályán (szerk.: Dénes A.)**
2. **A Villányi-hegység botanikai és zoológiai alapfelmérése** (Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 10., 2000 (szerk.: Uherkovich Á.)
3. Nógrádi Sára – Uherkovich Ákos 2002: **Magyarország tegzesei** - Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 11. kötet, monográfia, valamennyi tudományos igényű illusztrációja Nógrádi Sára saját munkája.
4. **Zöldfülű Péter - Zöldmesék kicsiknek és nagyoknak** 2011 - Az „Aki nem hiszi, járjon utána” című időszaki kiállításhoz készült mesekönyv 31 eredeti mesével. A könyvbe kerülő meséket többszáz, pályázatra érkezett meséből válogattuk. A mesekönyv Múzeumpedagógiai Nívódíjat kapott, 2011-ben a Legjobb kiadvány kategória díjazottja (szerk.: Dénes A.)
5. **Pécs és környéke növényvilága egykor és ma** (Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat 12. Pécs, 2010) (szerk.: Dénes A.)
6. Haraszty László 2012: **A Janus Pannonius Múzeum madártojás- és fészekgyűjteményének katalógusa.**
7. **Ehető vadnövények a Kárpát-medencében** (Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat 13. Pécs, 2013) (szerk.: Dénes A.)
8. Dr. Nógrádi Sára tudományos igényű „A magyarországi csuklyás-, szegfű- és földibaglyok atlasza” című, Ronkay László és Ronkay Gábor által írt terjedelmes munkában szereplő **több mint 300 lepkefaj szakszerű habitusrajzát** készítette el egyben magas művészi színvonalon is. (Ronkay et al. 2005)
9. Dénes A. 2024: **Elfeledett növényeink - A népi növényhasználat fajai és használatuk - Etnobotanikai összesítés.** Könyv, 286 oldal.

A Mecseki Természettudományos Élmenyközpont kiadványai (Szerzők: Bodor Gáborné, Dittrich Bianka, Nagy Gábor, Varga Ágnes, szerkesztő: Kisbenedek Tibor):

1. Kalandozások hazai erdőkben. Pécs, 15.
2. Egy zöldebb városért - Öko-kör terepi munkafüzet. Pécs, 15.
3. Kalandozások mezőkön, réteken és vizek partján. Pécs, 15.
4. Térkép a táj, felfedezőúton a mikroszkóppal. Pécs, 15.

5. Változatosság hazai és távoli tájakon, avagy egy sokszínű múzeum kincsei. Pécs, 15.
6. Tanári útmutató a Mecseki Természettudományos Élményközpont többalkalmas foglalkozástípusaihoz. Pécs, 15.

Konferenciák:

1. *Természettudományos muzeológusok XXV. országos találkozója* – 2007. augusztus 28-30. között szerveztük. A háromnapos jubileumi konferencián hazai és határon túli természettudományi múzeumok szakemberei 80 fővel vettek részt. A tanácskozás az évi témája a természettudományi múzeumok, mint az élethosszig tanulás helyszínei volt.
2. *Dr. Gebhardt Antal Emlékkonferencia* – 2012. október 16-17. A konferencián a 125 éve született Gebhardt Antal – jogász, zoológus és muzeológus – emléke előtt tisztelegtek a résztvevők.
3. *Táj, természet, hagyományok, mai gyakorlat - konferencia* – 2013. október 25-26. – Konferencia a természethez, tájhasználathoz kapcsolódó hagyományaink, etnobotanika kérdéskörben zajlott, ehető vadnövények gasztronómiai programmal és túrázással egybekötve.
4. *Magyar Orthopterás Találkozó* 2018. október 12. (Vadkerti 2018)
5. *Rónaki László Emlékkonferencia* 2023. május 19-20. Az I. Baranyai Barlangkutató Konferenciát és kapcsolódó eseményeit az ex lege védettséget élvező baranyai barlangoknak és Rónaki László barlangkutató emlékének szentelték. (Kisbenedek – Morvai 2023).
6. *A Magyar Biológiai Társaság XXXIII. Vándorgyűlése* 2024. június 6-7. Pécs, a Janus Pannonius Múzeummal közös szervezésben valósult meg.

Gyűjtemények, könyvtár és archívum

A múzeumok külső szemlélő számára láthatatlan munkáit a természet anyagainak preparálása, a gyűjtemények élőlény-csoportonkénti felállítása, gyarapítása, rendben tartása, fertőtlenítése, papír alapú nyilvántartása, időszakonkénti revíziója jelenti. A gyűjteményi adatokat digitalizált formában is szükséges nyilvántartanunk és elérnünk, így minden gyűjtemény adatbázisa is elkészült főként Excel-táblázatban az elmúlt 25 év során. Az online megjelenés is célunk, így a MúzeumDigitár felületére is megkezdtük a gyűjteményi anyagok adatainak, fotóinak feltöltését. A gyűjtemények biztonságos tárolásában is előbbre léptünk, gyűjteményszekrényekkel is bővültünk ez idő alatt. Légmentesen záródó herbárium szekrények, polcos és fiókos gyűjteményi szekrények is készültek többnyire pályázataink forrásból szinte minden gyűjteményi egység számára.

Jelentősebb vagy érdekesebb gyűjteménygyarapodások, feldolgozás: Túzok preparátum (2003, magánadományozás); Jégkorszaki állatlelet-együttes, 50 tétel (2006, M6-os építése során feltárt, jelenleg kihelyezve a PTE Földrajzi Intézetében); 17 db gerinces preparátum készíttetése pályázati forrásból (2012, preparátor: Pünkösdi Zsombor; /elűtött vagy áramütött állatok/); Aranysakál (2014 preparátor: Sipos György); 20 gerinces állat preparátuma (2014, a Pécsbányai Általános Iskola adománya); Tengeri állatok (cápa, korall, rája; 2018, Pécsi János tengerész adománya); Máriagyűdi mamutlelet-együttes (2022, jelenleg tudományos feldolgozás, konzerválás alatt, pályázati támogatással, 9 ládányi és 6 raklapnyi maradvány); 150 tétel gerinces preparátum és szemléltető modell (2024 Leőwey Klára Gimnázium adománya); Horváth Lajos hagyaték tojásgyűjteménye 1998-ban került az osztály-

ra, de csak 2011-ben sikerült biztonságos elhelyezéséhez fiókos gyűjteményi szekrényeket készíttetni. Feldolgozását 2011-ben Dr. Haraszty László végezte el, a teljes madártojás gyűjteménnyel együtt (627 fészekalj, 2967 darab tojás) (Haraszty 2012).

Az archivumi anyagok és a könyvtár gyarapodása: dr. Csapody Vera - féle növény-név gyűjtemény (2015, cédulás anyag irodalomjegyzékkel. Eredetileg az Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatal Dél-dunántúli Felügyelőség); Horvát Adolf Olivér, a múzeum egykori külső munkatársának botanikai könyvtára (2015, közel 500 könyv és több ládányi szeparátum), Rónaki László hagyaték (2021, CD-DVD, folyóiratok, könyvek, kiskiadványok, jelentések, oklevelek – 568 tétel); Gombavizsgálati-jegyzőkönyvek és igazolásmásolatok a Pécsi Vásárcsarnokból 2010-től (2020);

41. Fotó: Molnárfecske. Új preparátum a gyűjteményben, 2012. (Preparátor: Pünkösdi Zsombor)

42. Fotó: Gyöngybagoly. Új preparátum a gyűjteményben, 2012. (Preparátor: Pünkösdi Zsombor)

43. Fotó: Karvaly és vörösbegy. Új preparátum a gyűjteményben, 2012. (Preparátor: Pünkösdi Zsombor)

44. Fotó: Mókus. Új preparátum a gyűjteményben, 2012. (Preparátor: Pünkösdi Zsombor)

Gyerekprogramok – múzeumpedagógia foglalkozások

Ha csak a közönséghasznosítás szempontjait nézzük, akkor az ökológiai szemléletformálásban, környezeti nevelésben elhanyagolhatatlan szerepe van a természettudományi gyűjteményeknek. S ma, a környezeti problémák és klíma-válság időszakában nem csak a fenntarthatóságra nevelésben, hanem a gyűjtemények révén a klímakutatásban is feladata lehet a természettudományi múzeumoknak. Lássuk, mit valósíthatott meg kisebb méretű kiállítóterrel bíró intézményünk egy megyei városban, a „nagy múzeum” keretei között, az országos híró képzőművészeti tárlatok „médiázajosabb” háttérében, látszólag észrevétlenebbül.

Múzeumi szervezetünkön belül több területen is úttörőként szerveztünk olyan programokat, melyek kínálata ma már megszokottabb a múzeumokban. Bár a sokszor megújuló kiállítások újra és újra vonzottak látogatókat, a kisebb kiállítási térben szükségesnek láttuk olyan programok kínálatát, ami felkelthette az óvodák, iskolák vagy a családok érdeklődését. A programokat elsősorban mindenkor múzeumpedagógus és részben muzeológus kollégáink Nemes Krisztina, Török Ildikó, Varga Ágnes, valamint Morvai Anita, Kisbenedek Tibor és Dénes Andrea szervezte és ve-

zette. A nagyobb programok lebonyolításába, illetve a csoportok megosztása esetén a párhuzamos program vezetésében pedig az osztály minden kollégájának jutott feladat. A teremőr-pénztáros kollégáknak ismert feladatuk mellett a programok segítségével, és a kézműves foglalkozások anyagainak előkészítésében is hiánypótló szerepük volt.

A saját kiállításokhoz vagy a természet jeles napjaihoz kapcsolódó múzeumpedagógia foglalkozások – mint alapfeladat – mellett több éven keresztül szerveztünk saját vagy külső oktató meghívásával heti, vagy havi szakköröket több témában és több gyermekkorosztálynak. Pályázati forrásból szervezett tehetséggondozó műhely és igény szerint két tannyelvű iskoláknak akár angol nyelvű foglalkozás is elérhető volt. Elsőként szerveztünk nyári napközis természetismereti, természetbúvár gyermektáborokat is több éven keresztül. A megvalósult programok részletes archiválására a 25 év távlatában kevéssé fordítottunk figyelmet, nagy segítség viszont most a foglalkozások felelevenítésében a 2012 óta működtetett *Természet és Múzeuma* blogunk, mely most már online archívumként is kiválóan szolgál. Kollégáink továbbá 2015-től több cikkben is bemutatták vagy elemezték a múzeumi gyerekprogramokat (Varga 2017, 2022, Varga et al. 2015).

A programok megvalósításához 2013-ban kialakítottunk egy foglalkoztató termet is. A „Tücsökkerem” alkalmas volt a nagyobb eszköz-, anyag- és helyigényű kézműves programok, kiselőadások számára, lehetőséget adott a nagy létszámú csoportok kettéosztására, majd két helyszínen párhuzamosan programot kínálni nekik. Nagy előnye, hogy a külön szervezett szakkörök, előadások, tanfolyamok nem zavarták a kiállítás látogatóit sem és fordítva a látogatókat sem zavarta a külön program. A szükséges kellékek, eszközök, asztalok, székek, szemléltető eszközök, vetítő pedig egy helyen, rendszeres ki-be pakolás nélkül voltak elérhetőek. Jelenleg a kiállítótérben 2023-ban elkészült galériával is sikerült a rendelkezésre álló teret megnövelni, így ott is lehetőség van foglalkozások és előadások megtartására, de akár kiállítási anyag is elhelyezhető a galérián.

A Szabadság utcai épületünk nagy előnye továbbá, hogy a kisebb belső tereinkbe már nem férő programjainkat udvari programként tudtuk megrendezni vagy udvari programokkal tudtuk kiegészíteni. Itt kaptak helyet a fesztivál jellegű nagyrendezvényeink is. A szomszédunkban működő Néprajzi Múzeummal közös szervezésben próbáltuk ki először pl. az első Múzeumok Éjszakája programokat és az első őszi fesztiválprogramként a Márton napot is több éven át.

2009-2010-ben bekapcsolódtunk a *Nagy Kultúra Programba*, melynek során az országnak akár távoli szegletéből is fogadtunk iskolás csoportokat foglalkozásokkal egybekötött tárlatlátogatásra. A programot és a gyerekek utazását az Oktatási és Kulturális Minisztérium finanszírozta, és több, mint 700 gyermek látogatott el általa a múzeumunkba. Hasonló program volt 2023-ban a *Lázár Ervin Program*, melybe kollégáink szintén bekapcsolódtak foglalkozások tartásával.

Ezen a helyen fontos megemlíteni nagyon sok iskolát megmozgató projektünket, a *Mecseki Természettudományos Élményközpont fejlesztése programot* (EFOP-3.3.6-17-2017-00011). – A pályázat célja a diákok érdeklődésének felkeltése volt a természettudományok iránt, és a pályaválasztásuk terelése a természettudományos pályák felé. A pályázaton kiírt teljes összeget, 500 millió Ft-ot egy konzorcium keretében három intézmény nyerte el, a Janus Pannonius Múzeum, a Pécsi Állatkert Közhasznú Nonprofit Kft. és a Dél-Pannon Múzeumokért Kiemelkedően Közhasz-

nú Egyesület. Az Élmenyközpont a Pécsi Állatkert területén valósult meg, de kihelyezett helyszínként a múzeum is a megvalósítás helye volt. A Janus Pannonius Múzeum részéről a programok megírásában és a foglalkozások megvalósításában Természettudományi Osztály munkatársai vettek részt. Erre az időszakra még foglalkozásvezetőket, sőt külsős óraadókat is alkalmazni kellett. 2017 őszétől egy évig tartott az Élmenyközpont kialakítása a programok megtervezése és a szükséges eszközök beszerzése. A megvalósítás három éve alatt (2018-2021), 10 féle foglalkozás típuson közel 11 ezer gyerek vett részt 30 oktatási intézményből. A foglalkozások kísérőjeként a Természettudományi Osztály 6 kiadványt készített, 1 tanári kézikönyvet, a választható foglalkozások leírásával és az Osztály munkatársai által vezetett foglalkozások témájához kapcsolódóan 5 foglalkozató füzetet. Az Élmenyközpont témája, a két megvalósító intézmény Állatkert és a Természettudományi Múzeum profiljának megfelelően, főként a biológia és annak határterületi tudományágaihoz kapcsolódott. A foglalkozások nagyon változatosan valósultak meg, többek között a kiscsoportos heti foglalkozáson, havi szakkörökön, vetélkedőkön, téma heteken, helyszíne pedig labor, előadó és terep egyaránt lehetett. Megismerkedhettek az akkor legmodernebb vizsgálati eszközökkel mikroszkóp, GPS, távcső, drón és ezek labor vagy terepi használatával saját kutatást, terepi felmérést végezhettek. Az Élmenyközpont évközi és záró felmérése szerint a diákok érdeklődését sikerült felkelteni a tárgyak iránt, utánanéztek, utánaolvastak a témáknak, csökkent a természettudományokkal szembeni előítéletük is. Megkedvelték a csoportos és az önállóan végzett munkát. A Múzeum munkatársai számára, ugyan sok munkát jelentett, de egyben intenzív tapasztalatszerzés is volt a sokféle intézményből, vidékről és Pécsről is érkező diákokkal való foglalkozás, ezt a későbbi programokon is hasznosítani lehetett.

A kiállításokhoz kapcsolódó mindenkor foglalkozások jellemzője volt, hogy nem csak állandóan választható, hanem szezonális és jeles napokhoz kapcsolódó foglalkozástípusokat is hirdettünk (Víz Világnapja, Föld Napja, Madarak és Fák Napja és továbbiak is). Családi napok szervezése mellett 2015-ben megalakult a *Jurassic Túraklub* családok számára, mely klub Varga Ágnes múzeumpedagógus vezetésével kínált hétvégi túraprogramokat és számos más programot is.

2015-ben a *Magvető vetélkedő* felső tagozatos diákok számára, a fenntartható mezőgazdaságról - partner és támogató cégek, szervezetek részvételével, a JPM Néprajzi Múzeuma időszakos kiállításához is kapcsolódó tematikával valósult meg. Az ismeretterjesztő vetélkedő nem titkolt célja volt a pályaaorientáció, és a mezőgazdasági tevékenységek megismerése és jobb megítélése a városi és vidéki iskolások körében.

A korábbi években indított *Természetbúvár tábor* sokáig egyedülálló múzeumi szaknapközi volt. 2015-ben a már "haladó" résztvevők számára a Tudatosan a Környezetünkért Egyesülettel közösen pályáztunk egy tehetséggondozó táborra is, mely "*Fényfűrkészek felfedező hete*" címmel valósult meg változatos, komplex természettudományos és művészeti tematikával. A 2016-os évben hagyományos és népszerű *Természetbúvár Táborunk* után újdonság volt a JPM Képzőművészeti Osztályával közösen szervezett *TerMűhely* (természet-művészeti) tábor, melyben természetismereti programokat a landart művészeti irányzattal való ismerkedéssel ötvöztük. A *TerMűhely* és Természetbúvár diáktáborok mellett a *Jurassic Túraklub* rendszeresen velünk kiránduló tagjai számára 2018-ban az NKA-nál pályáztunk és nyerünk támogatást a *Dunakanyar Felfedezőtáborunkra*.

45. Fotó: A természetbúvár táborok során természetesen nem csak a múzeumban, hanem a természetben is sokat jártunk.

46. Fotó: Szerepjátékos foglalkozás a Karó közt a potyka kiállításban óvodásokkal.

2016-ban a „Kövekbe rejtett múlt” c. időszakos kiállításához kapcsolódóan a Mecsek és környéke fontosabb ősmaradványainak megismertetése volt a cél, valamint néhány lelőhely megismerése „Jurassic” túrákon, és a *Természetbúvár táborunk* keretében, geológus és paleontológus kutatók, valamint a múzeum szakembereinek segítségével. Minden korosztály számára dolgoztunk ki őslénytani foglalkozásokat, és óvodástól középiskolásig a köznevelésben érintett minden korosztályt sikerült is elérnünk a foglalkozásainkkal. Az őslénytani foglalkozásokon kívül az év újdonsága volt még múzeumpedagógiai szempontból az ANK kéttannyelvű 1. számú Általános Iskolával kötött együttműködési szerződés alapján az angol szókinccsel bővített természetismereti foglalkozások megvalósítása.

A *Múzeumok Őszi Fesztiválja* keretében a Mecsek Egyesület 125 éves jubileuma emlékére a Városthéneti Osztályt partnerségével szerveztük meg *Városismereti versenyünket*.

Sikeresen pályáztunk a Nemzeti Tehetségprogramnál a *Zöld kincseink kutatói* című, 8-12 évesek számára tervezett tehetséggondozó programozatra, melyet 2017-ben valósítottunk meg. Ebben az évben *Ifjú Természetbúvár bérlet* címen foglalkozás-bérletet indítottunk, melyet az iskolák megvásárolhattak, egy-egy osztály így a tanév során négy foglalkozáson vehetett részt. Időszakos foglalkozások indultak a *Bányavirágok* (ásványtan), *Az igazi Vízipók* (vízi gerinctelenek) és a *Levéltitkok* (a növények és a fény) kiállításokhoz, különösen a vízipók kiállításához kapcsolódó mikroszkópos és csoportmunkás programok vonzottak sok iskolát. Az őszi félévben a *Karó közt a potyka* halászat-történeti kiállítás szerepjátékos foglalkozásaira nagyszámú óvodás csoport érkezett. Ez az év a sikeres vetélkedők éve: több száz általános iskolás diákot mozgató meg a tavaszi három kiállítás tematikájára tervezett *Vízipóktól vadalmáig vetélkedő* és a halászati kiállításához kapcsolódó, a Pécs Zoo-t is partnerként bevonó *Halas kaland vetélkedő*.

Rendezvényeink között a *Természetbúvár Tábor* mellett kiemelendő a két adventi rendezvényünk és a *Csodaszarvas-nap* (őszi szüneti *Arany János-témanap*, az évforduló alkalmából). A legtöbb látogatót azonban az *Ásványos-madaras” farsang* című családi rendezvényünk vonzotta.

A 2018-ban elnyert NKA kiállítás pályázat eredményeként újabb saját időszakos kiállítás épül, a pécsbányai mamut megtalálásának 90-edik évfordulója alkalmából. A *Jégkor pécsi vándora* kiállításra a megszokottnál több családi látogató érkezett, de mint általában korábban is, a programokra fogadott gyermekcsoportok látogatószáma ezúttal is magasabb volt. A kiállítás építése közepette vezetjük le az Európai Év Fája kampányt, melyben a város és az ország lelkes összefogásának köszönhetően nyer a pécsi mandulafa. 2019. augusztus 30-án tartottuk épületbúcsúztató rendezvényünket, a *Jégkor pécsi vándora* kiállítás záró rendezvényével együtt. A költözésre készülődés mellett 2019 őszétől kitelepülő „bőrrönd-múzeumos” foglalkozásokat kínáltunk.

A költözés, a járványhelyzet és az EFOP pályázat zárása után újraindítottuk foglalkozásainkat. Az aktuális kiállításához kapcsolódva kínáltunk programot óvodás kortól középiskolásig: („*Barlangi állatsereglet*”; „*Hogyan kerül a mamut a barlangba?*”; „*A tájformáló víz*”; „*Barlangok változó klímában*”). Mindezek mellett a múzeumpedagógiai galéria kiváló helyszínt biztosított egyéb, nem a kiállításához kapcsolódó foglalkozás megtartásához, többek között rendeztünk versenyt „*Történelmi röptető*” címen, a zöld jeles napokhoz kapcsolódva *Madarak* és *Fák napja*, illetve *Állatok*

Világnapja témahetet, de „*Madárkarácsony*” címen a téli madárvilágról is tartottunk foglalkozást, valamint több kiállítást érintő nyomozós játékot is szerveztünk.

Emlékezetes szakkörök, ismétlődő heti- és havi programok, külsős programok:

Béres Erika Manó Múzeuma – 2012-ben és 2013-ban a legapróbb ovisokat megszólító ismétlődő foglalkozások voltak. Erika egyéni, különleges programot alakított ki a piciknek, amit ők láthatóan nagyon élveztek. A programsorozatra igen sok gyermek járt vissza. A foglalkozás során Erika játékosan, mozgásos feladatokkal, valamint dalokkal ismertette meg az "erdei világot", állatokat, növényeket, amihez a múzeum gyűjteményének állatait is segítségül hívta.

Kalandozások Ida nénivel a Természettudományi Múzeumban – Ida néni, Ötvös Károlyné 2013-tól 4 éven át tartott hétvégi, havi szakkört 5-10 éveseknek múzeumunk tücsöktermében. A tematika természetesen a hazai élővilág csoportjai – némi tekintettel az egzotikus állatvilágra is – voltak. A megismerést fotók, vetítés, állathangok és a gyűjteményünk rovar- és gerinces- preparátumai, puhatestű gyűjteménye is segítette.

"Közös Ég – közösség" rajzműhely – Pál Rita grafikus heti természetábrázoló szakkörére 2015-től 2018-ig, 4 éven át 7-14 évesek programja volt, mely során a gyerekek a rajzolás-festés/alkotás eszközeivel is ismerkedtek a minket körülvevő természettel, annak sajátosságaival, fontosságával. A program hétközi foglalkozásai múzeumunk Tücsöktermében voltak, de kiegészültek hétvégi, természetben alkotással, kirándulásokkal is.

Sár József rovarász szakköre – 2014-2015-ben várta gyerekeket havi rendszerességgel. A hazai rovarvilág legérdekesebbjei mellett előkerültek az egzotikus tájak óriásrovarai, de pókok, skorpiók és ezerlábúak is.

További emlékezetesebb, alkalmi külsős programok voltak a *Vadak ura* – kártyajáték foglalkozások, *OrigamiZOO* foglalkozások a Pécsi Origami Körrel, *Tücsökkuckó az Ecc-Pecc zenekarral*.

Több éven át segítő együttműködő partnereink voltak a Szent Mór Iskolaközpont rajzszakkörös csapatai. Kovalovszky Éva tanárnő diákcsapata szívesen festette ki a Tücsökterem falát, illusztrálta a meseíró pályázat meséiből megjelent *Zöldfülű Péter* c. zöld mesekönyvet. Szent Móros diákok emlékezetes *Eltűnő sokféleség* c. performance-nak is helyet adtunk a múzeumban és a múzeumudvarban. A program a látogatók körében is nagy sikert aratott.

47. Fotó: A *Manó Múzeum* Béres Erika nagy sikerű, legkisebbeknek szóló programsorozata volt 2012-ben és 2013-ben

48. Fotó: *Kalandozások Ida nénivel a múzeumban* c. szakkör 4 éven át tartó sorozat volt Ötvös Károlyné vezetésével a Tücsökkeremben.

49. Fotó: Foglalkoztató termünk a Tücsökkerem. Falát Szent Móros diákok illusztrálták a gyűjtemény egyes darabjai alapján készült állatfestményekkel.

Felnőtt programok, múzeumandragógia

A természettudományi kiállítások talán vonzóbbak a gyermeklátogatók számára, és a múzeumpedagógusaink sok, és változatos programja is elsősorban a gyerekeket célozták meg, de emellett még családi és felnőtt programokat is rendszeresen szerveztünk. A felnőtt látogatók a tárlatvezetések mellett gyűjteménylátogatások – „Raktárturizmus” – iránt is gyakran érdeklődtek, ez a program napjainkban is kérhető. A felnőttek körében van érdeklődés a természetről tanulásra is. *Alapfokú gombtanfolyamot* Orbán Imre gombszakellenőr vezetésével 2013-tól 2019-ig évente szerveztünk. *Alapfokú gyógynövény-ismereti tanfolyam* 2016 és 2017 években valósult meg. Az elméleti órákat a PTE Farmakognóziai Tanszék oktatói tartották, míg a terepgyakorlatokat Dénes Andrea botanikus. 2013-ban tanárok szakmai napját, *Tanárok éjszakája – mi van a kiállítások mögött?* szerveztük meg; *2015-ben Teréz Nap a Múzeumban* - szakmai fórum óvodapedagógusok számára volt.

Az Osztály munkatársai immár 6. éve (2019 óta) kapcsolódnak be a PTE Természetpedagógia szakosainak képzésébe. A szak továbbképzés jellegű. A múzeum munkatársai elméleti és gyakorlati órákon oktatják hétvégi, hosszú hétvégi alkalmakkor a természettudományos és múzeumpedagógiai ismereteket.

Fesztiválok, nagyrendezvények, Múzeumok Éjszakája és Múzeumok Őszi Fesztiválja

Ma már minden, kultúrára fogékony látogató számára ismert a Múzeumok Éjszakája fogalom. Azonban azt kevesen tudják, hogy először 1997-ben, Berlinben szervezték meg a programot. Magyarországon 2002-ben indult el a kezdeményezés, amely akkora sikert aratott, hogy rövidesen az egész ország közgyűjteményei és magánmúzeumai különleges programokkal várták a Szent Iván éjhez legközelebb eső szombati estére a látogatókat. Nem kivétel a JPM Természettudományi Osztály sem. 2005-ben volt az első mámoros nyári este, amikor mi is meghirdettük programunkat. Célunk kettős volt: egyrészt régi látogatóinknak szeretnénk volna valami különleges, nem szokványos mutatvánnyal meghálálni megtisztelő érdeklődésüket. Másrészt szeretnénk volna új látogatókat, rajongókat találni, bevonzani. A célcsoport meghatározása sem volt egyszerű, hiszen a hétvégi programra aligha készülhettünk szervezett csoportokra. Sokkal inkább családokra, baráti társaságokra számítottunk.

Ennek megfelelően sokszínű programkínálattal álltunk elő, amelynek „csak” munkatársi létszámunk szabott határt. Külső és belső helyszínekkel készültünk. Az udvaron gyógynövényes boszorkánykonyhát állítottunk fel. Itt ízlelni és szagolni lehetett az ismert és kevésbé ismert növényekből készült teákat, termékeket. Szintén az udvaron vártuk az egészen ifjú alkotókat, akik kézműves feladatokkal eleveníthették fel a kiállításban látottakat. Bent a kiállítás „élettelen” látnivalóit az előző nap gyűjtött tarszák és sáskák ciripelésével élesztettük fel. A múzeumi raktárakban pedig konkrét időpontokhoz kötött, zseblámpás bejárásokat tartottunk.

El sem tudtuk képzelni, hogy mekkora érdeklődés fogja kísérni a programot. Késő-délutánról kezdődően folyamatosan érkeztek a kíváncsi látogatók. A kellemes nyári

napfordulón igazán pezsgő programot szerveztünk. A sikeren felbuzdulva már csak azon aggódtunk, hogy a következő évben hogyan fogjuk fokozni a kínálatot.

Ezután bevezettük, hogy a látnivalókat érdekes előadásokkal egészítettük ki. Így a következő években rovarcsapdáztunk az udvarban, csillagászati előadásra hívtunk szakértőt égboltfütkészéssel, de volt íjászat, kisállat-bemutató, vadnövény gasztronómia, Múzeumok Éjszakája a fény jegyében látványos fizikai kísérletekkel, igazi fesztiválhangulatot teremtő tűzszonglőrökkel, tűzugrással, éjféli dobolással, gyógynövényes és szentjánosbogaras esti túrákkal. Számos külső partnerünk részvételével, manómúzeummal, zenéléssel, érdekes előadásokkal természetről, állatokról, ősember táplálkozásáról, viharvadásatról. 2005-től indulva további sok-sok programot lehetne említeni, melyek az aktuális kiállításokhoz kötődtek, vagy amit partnereinkkel meg tudtunk valósítani. Egyetlen évben, 2020-ban a járványkorlátozások miatt maradt el a Múzeumok Éjszakája.

Őszi, fesztivál jellegű rendezvény volt a Néprajzi Osztállyal közösen szervezett Márton nap 2011-től néhány évig. Szintén esti, éjszakai és emlékezetes, sok látogatót vonzó rendezvény volt, ezekből nőtt ki magát aztán a Múzeumok Őszi Fesztiválja is, melyben programsorozatként több gyermek és felnőtt programot is kínáltunk az érdeklődőknek.

50. Fotó: Fesztiválhangulat és részlet a egyik nyári Múzeumok Éjszakáján a múzeumudvaron.

51. Fotó: Belépőjegyért sorban álló látogatók az egyik a Múzeumok Éjszakáján.

52. Fotó: Részlet az egyik Múzeumok Éjszakája programból a múzeumudvarban.

53. Fotó: Fesztiválhangulat és részlet az egyik őszi Márton napi eseményen a múzeumudvaron.

54. Fotó: Fesztiválhangulat az egyik Márton napon az utcán.

55. Fotó: Márton napi tökfaragó verseny a múzeumudvaron.

Az évenkénti fesztiválrendezvények közös tulajdonsága volt, hogy mindig nagy érdeklődés kísérte. Többen visszatérő látogatók voltak, akik szívesen emlegették fel előző évi élményeiket. Munkatársainkkal mindig nagyon elfáradtunk, de több száz elégedett látogatónak sikerült valami igazán különleges élményt szereznünk.

Zárszó és köszönetnyilvánítás

Bár nem sikerült a nagy álmunk, egy csodás pincétől-padlásig épített, nagy állandó kiállítás megvalósítása, a mindig csak maroknyi „termtudos” csapat helytállt a 25 év során, és bízunk benne, hogy a nagy kiállítás helyett kiadványainkkal, írásaikkal és a sok kisebb kiállítással is hagyunk valami nyomot látogatóink emlékeiben.

Köszönettel tartozunk támogatóinknak és partnereinknek, akik sokszor minden fizetség nélkül, szintén támogatásként dolgoztak együtt velünk a rendezvényeinken. Együttműködő, támogató partnerintézmények és szervezetek voltak: PTE Biológiai és Földrajzi Intézet; Pécs ZOO; Rippl Rónai Múzeum; Magyar Természettudományi Múzeum; Magyar Földrajzi Múzeum; Duna Múzeum; Bakonyi Természettudományi Múzeum; Tudatosan a Környezetünkért Egyesület.

Kiemelt támogatóink és partnereink: Mecsekerdő Zrt.; Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság; Magyar Posta; Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület; Magyar Biológiai Társaság; Ököváros-Ökorégió Alapítvány; Zöld-híd alapítvány; Pro Natura Karszt- és Barlangkutató Egyesület; Baranya Megyei Természetbarát Szövetség; Magyar Madártani Egyesület Baranyai Megyei Csoportja; Magyar Környezet Nevelési Egyesület; Pécsi Origami Kör; BioBia.

Irodalomjegyzék

- DÉNES A.* (szerk.) 2001: "Pillangók, cincérek és más csodabogarak". Kiállítások, kutatások, gyűjtemények a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályán. Pécs, 2001, 25.
- DÉNES A.* (szerk.) 2010: Pécs és környéke növényvilága egykor és ma. Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat 12. Pécs, 2010, 288.
- DÉNES A.* (szerk.) 2011: Zöldfülű Péter - Zöldmesék kicsiknek és nagyoknak. Pécs, 2011, 112.
- DÉNES A.* (szerk.) 2013: Ehető vadnövények a Kárpát-medencében Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat 13. Pécs, 102.
- DÉNES A.* 2024: Elfeledett növényeink - A népi növényhasználat fajai és használatuk - Etnobotanikai összesítés. Pécs, 286.
- HARASZTY L.* 2012: A Janus Pannonius Múzeum madártojás- és fészekgyűjteményének katalógusa. Pécs, 2012, 102.

- HORVATOVICH S.* 2004. A Természettudományi Osztály történetéből. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 48–49 (2003–2004) 181–205.
- HUSZÁR Z.–UHERKOVICH Á.* (szerk.): 2002: A Baranyai Megyei Múzeumok tíz éve (1990–2000). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 44–45 (2000–2001) 181–205.
- KISBENEDEK T.* 2014: A természettudományos kutatások története Pécsen és Baranya megyében (A Janus Pannonius Múzeum természettudományos gyűjteményének a kialakulása). *Tiszavilág. A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei.* 6 (2013) 162–173.
- KISBENEDEK T.* (szerk.) 2017: Kalandozások hazai erdőkben. Pécs, 2017, 15.
- KISBENEDEK T.* (szerk.) 2017: Egy zöldebb városért - Ökóköri terepi munkafüzet. Pécs, 2017, 15.
- KISBENEDEK T.* (szerk.) 2017: Kalandozások mezőkön, réteken és vizek partján. Pécs, 2017, 15.
- KISBENEDEK T.* (szerk.) 2017: Térkép a táj, felfedezőúton a mikroszkóppal. Pécs, 2017, 15.
- KISBENEDEK T.* (szerk.) 2017: Változatosság hazai és távoli tájakon, avagy egy sokszínű múzeum kincsei. Pécs, 2017, 15.
- KISBENEDEK T.–MORVAY A.* 2023: Az I. Baranyai Barlangkutatás konferencia - Rónaki László-emlékonferencia, Pécs, 2023. május 19–20. Absztraktkötet. Pécs, 36.
- MORVAI A.–KISBENEDEK T.–KRAFT J.–HAÁSZ J.–GÁBOR O.* 2024: Rónaki László élete, munkássága és tudományos hagyatéka (1932–2019). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 57 (2024) 53–121. <https://doi.org/10.62148/JPME.2024.03>
- NÓGRÁDI S.–UHERKOVICH Á.* 2002: Magyarország tegzesei - Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 11. Pécs, 2002, 386.
- UHERKOVICH Á.* 1999: 25 éves a Janus Pannonius Múzeum természettudományos „tájkutató programja”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43 (1998) 341–354.
- UHERKOVICH Á.* (szerk.) 2000: A Villányi-hegység botanikai és zoológiai alapfelmérése. *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 10. Pécs, 2000, 416.
- RONKAY G.–RONKAY L.–ÁBRAHÁM L.* (szerk.) 2005: A magyarországi csuklyásbaglyok, szegfűbaglyok és földibaglyok atlasza - *Natura Somogyiensis* 8. Kaposvár, 2005, 416.
- VADKERTI E.* 2018: 3. Magyar Orthopterás Találkozó 2018. október 12. Absztraktkötet. Pécs, 36.
- VARGA Á.* 2017: Határmezsgyéket járó garabonciás. A tantárgyköziség szemléletmódja a Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályának múzeumpe-

dagógiai programjaiban. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54 (2017) 515–517.

VARGA, A. 2022: „Légy egy fűszálon a pici él...” Szemléletformáló és tehetséggondozó programok a JPM Természettudományi Osztályán. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 55 (2022) 291–308.

VARGA Á.–DÉNES A.–TÖRÖK I. 2015: Múzeumpedagógia és múzeumandragógia a JPM Természettudományi Osztályán (2009–2014). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 53 (2015) 335–344.

VASS A. 1988: A Janus Pannonius Múzeum természettudományi gyűjteményének története. 40 éves a JPM Természettudományi Osztálya. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 32 (1987) 227–240.

Védett bogarak és futóbogarak (Coleoptera, Carabidae) a Nyugat-Mecsekből

KUTASI CSABA

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
MTM Bakonyi Természettudományi Múzeuma
8420 Zirc, Rákóczi tér 3-5.
e-mail: kutasi.csaba@nhmus.hu

Rezümé: Futóbogarakat vizsgáltunk 2019-ben, május és október között a Nyugat-Mecsekben főként talajcsapdázással és parttaposással. 15 helyszínen 90 talajcsapdát helyeztünk le különböző erdőkbe, 11 vízparti élőhelyen pedig parttaposással gyűjtöttünk. A fajlistához hozzáadtuk a 11. Biodiverzitás Napon, Cserkúton kimutatott futóbogarak adatait is. A két időszakban 144 futóbogarat gyűjtöttünk, melyek között 18 védett és 9 Mecsekre új faj található. A vizsgálatok során összesen 37 védett bogárfaj került elő, melyek között 5 Natura 2000-es, közösségi jelentőségű faj volt (*Lucanus cervus*, *Cucujus cinnaberinus*, *Cerambyx cerdo*, *Morimus funereus*, *Rosalia alpina*).

Kulcsszavak: védett fajok, Mecsekre új fajok, futóbogarak, cincérek, lapbogarak, szarvasbogarak, bíborbogarak, ganéjtúró bogarak, gyzászbogarak

Protected beetles (Coleoptera) and ground beetles (Carabidae) from West Mecsek Mountains

Summary: In 2019, between May and October, we studied carabid beetles in the Western Mecsek region, primarily using pitfall trapping and shoreline trampling. At 15 locations, we placed 90 pitfall traps in various forests, while at 11 riparian habitats, we collected specimens through shoreline trampling. Data from carabid beetles identified on the 11th Biodiversity Day in Cserkút were also added to the species list. Over the two periods, we collected 144 carabid beetles, among which were 18 protected species and 9 species new to the Mecsek region. During the research, a total of 37 protected beetle species were documented, including 5 Natura 2000 species of community importance: *Lucanus cervus*, *Cucujus cinnaberinus*, *Cerambyx cerdo*, *Morimus funereus*, and *Rosalia alpina*.

Keywords: protected beetles, new species, Carabidae, Cerambycidae, Cucujidae, Lucanidae, Pyrochroidae, Rhysodidae, Scarabaeidae, Tenebrionidae

Bevezetés

A Mecsekérc Zrt. megbízásából, egy környezeti hatástanulmány készítése során végeztünk rovartani vizsgálatokat a Nyugat-Mecsek különböző élőhelyein. A kutatások egyik célja, a kijelölt területeken a futóbogarak felmérése volt. Ennek a bogárcsaládnak a fajai a környezeti tényezők megváltozására érzékenyen reagálnak, ezért indikátor szervezetekként is jól használhatók (Rainio – Niemelä 2003, Ludwiczak et al. 2020). Természetvédelmi szempontból is fontos csoport, hazánkban a bogarak között a legtöbb védett faj közülük kerül ki (2 fokozottan védett és 55 védett). A családba tartozó fajok jórészt a talajszinten kialakult bogár-együttesek meghatározó elemei. A Mecsek futóbogár faunája viszonylag jól kutatott, melyben Horvátovich Sándornak volt jelentős szerepe, összefoglaló eredményeit a Kélet-Mecsekből publikálta (1991). A Mecsek egész területén előforduló futóbogarak összegzését Tallósi Béla és munkatársai (2006) tették közzé.

Anyag és Módszer

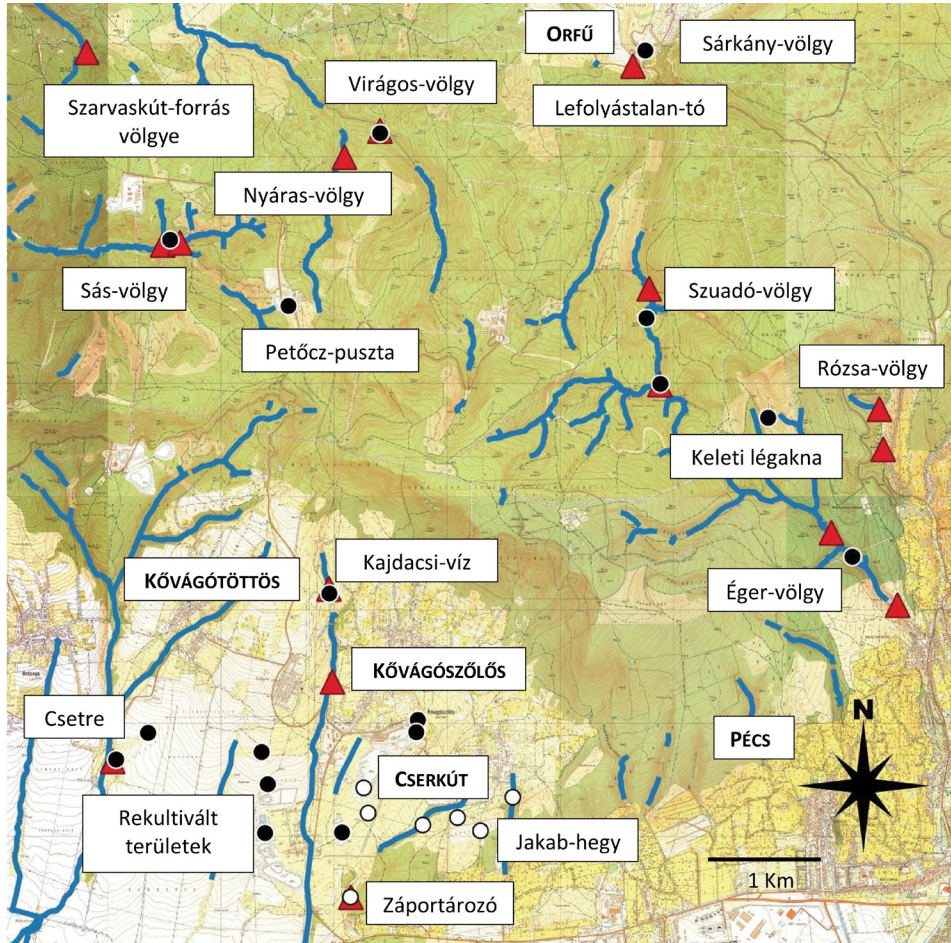
Felmérésünket az alábbi települések közigazgatási területén végeztük: Abaliget, Cserkút, Kővágószőlős, Kővágótöttös, Orfű, Pécs. A vizsgált területek futóbogaráiról korábban több adatot is ismertettek. Kővágószőlősen, a Jakab-hegy déli lejtőjén, rekultivált meddőhányó mintavételezése során 5 védett futóbogarat és további 11 Carabidae-fajt közöltek (Sár – Dudás 2002). A Mecsek futóbogár faunáját összegző dolgozatban (Tallósi et al. 2006) az adatok nagy része nem tartalmaz pontos helymegjelölést. A beazonosítható helyszínnel rendelkező fajokat áttekintve, korábban már 112 futóbogárfaj előfordulását igazolták az általunk vizsgált területről.

Vizsgálatainkat 2019-ben, május végétől október elejéig (05.20-10.02.) végeztük, melynek során 13 napot töltöttünk a kijelölt területeken a futóbogarak vizsgálatával. Összesen 15 helyszínen 90 talajcsapdát helyeztünk le különböző erdőkbe, 11 vízparti élőhelyen pedig parttaposással gyűjtöttünk (**1. ábra**). A kutatási helyszínek részben üzemi területeken folytak (meddőhányók, rekultivált területek), részben pedig az érintett vízfolyások patak völgyeire (Sás-völgy, Virágos-völgy, Éger-völgy stb.) koncentráltak (**1. táblázat**).

A futóbogarak kimutatására talajcsapdás és parttaposásos mintavételezést alkalmaztunk. A talajcsapdák a peremükig a talajba leásott 0,5 literes, 9 cm átmérőjű műanyag poharak voltak, amelyek konzerváló folyadékként 2,5 deciliter, 50 %-os etilén-glikolt, csalogatóanyagként pedig ecetet tartalmaztak. A poharakat az esőtől és a kisebb emlősöktől tető védte, a minták begyűjtése havonta történt. A talajcsapda blokkokat az üzemi területeken, valamint a vízszintcsökkenés által érintett patak völgyekbe helyeztük, a mintavételezést május végétől október elejéig folytattuk. Területenként 6 csapdával gyűjtöttük a rovarokat. Ez a módszer a vízpartokon élő kisebb fajok kimutatására kevésbé alkalmas, ezért kiegészítő gyűjtésként parttaposást is végeztünk. Ez egy speciális egyeléses gyűjtés, amely a vízpartok nedves talajába járatokat ásó és az ott megbúvó rovarok gyűjtésére szolgál. A vizes talajra kifejtett nyomás (taposás) és a tömörödés következtében fellépő oxigénhiány hatására az ott élő fajok kimenekülnek búvóhelyükről és így összegyűjthetők.

A Magyar Biodiverzitás Napokat 2013-ban Cserkút és Kővágószőlős határában tartották. A rendezvény során, május 17-19. között intenzív gyűjtések folytak a térség-

ben, a futóbogarak vizsgálatát a jelen dolgozat szerzője végezte. Mivel az adatok a vizsgált területen belül voltak, ezért ezek is itt kerültek ismertetésre.

1. Ábra: Mintavételi helyek a vizsgálati területen (Mintavételi módok: fekete körök: talajcsapda, piros háromszög: parttaposás, fehér körök: 2013-as mintavétel)

1. Táblázat: A vizsgált területek és gyűjtési módszerek

Település	Mintavételi hely	élőhely	módszer	mintavétel kezdete
Abaliget	Szarvaskút-forrás völgye	patakpart	parttaposás	2019.06.17.
Cserkút	Jakab-hegy		talajcsapda	2013.05.17.
Cserkút	patak völgy, meddő-hányó (rekultivált)	gyep, tölgyes	talajcsapda, parttaposás	2013.05.17.
Kővágószőlős	cserkúti kanyar	akácós, nyáras	talajcsapda	2019.05.20.

Település	Mintavételi hely	élőhely	módszer	mintavétel kezdete
Kővágószőlős	Kajdacs-víz	égeres, tópart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.21.
Kővágószőlős	meddőhányók (rekultivált)	akácos, füzes, tölgyes	talajcsapda	2019.05.20.
Kővágószőlős	rekultivált terület	erdőszél, nyáras	talajcsapda	2019.05.20.
Kővágószőlős	Nyáras-völgy	patakpart	parttaposás	2019.06.17.
Kővágószőlős	Virágos-völgy	patakpart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.22.
Kővágószőlős	záportározó	tópart	parttaposás	2019.07.02. 2013.05.17.
Kővágótöttös	Petőcz-puszta	cserjés	talajcsapda	2019.05.21.
Kővágótöttös	Csetre	erdősáv, forrás, patakpart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.20.
Kővágótöttös	Sás-völgy	patakpart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.22.
Orfű	lefolyástalan tó az abaligeti műút mellett	tópart	parttaposás	2019.06.17.
Orfű	Sárkány-völgy	bükkös	talajcsapda	2019.06.17.
Pécs	Éger-völgy	égeres, patakpart, tópart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.21.
Pécs	Keleti légakna	cserjés	talajcsapda	2019.05.22.
Pécs	Rózsa-völgy	patakpart	parttaposás	2019.07.03.
Pécs	Szuadó-forrás	égeres	talajcsapda, parttaposás	2019.05.25.
Pécs	Szuadó-völgy és a Rákos-völgy találkozási pontja	patakpart	talajcsapda, parttaposás	2019.05.22.

Eredmények

A talajcsapdázás során, 2019.05.20. és 10.02. között összesen 77 futóbogárfaj 2618 egyedét gyűjtöttük. A parttaposással együtt, a vizsgálat során begyűjtött, több mint 3500 példányból 124 fajt sikerült kimutatnunk. A 2013-as adatokat is felhasználva 144 faj előfordulását igazoltuk a területről. Ezek közül kilencet még nem közöltek a Mecsekből (Tallósi et al. 2006). Az új fajokat a *Licinus depressus* kivételével part-

taposással gyűjtöttük: *Agonum duftschmidi*, *A. versutum*, *Dyschirius chalybeus gibbifrons*, *Elaphropus haemorrhoidalis*, *Elaphrus aureus*, *E. uliginosus*, *Licinus depressus*, *Oodes gracilis*, *Stenolophus steveni*.

A kimutatott futóbogarak listája

Abax carinatus (Duftschmid, 1812): Abaliget: Szarvaskút-forrás völgye, Cserkút (tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált terület (tölgyes, füzes, nyaras, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Abax parallelepipedus (Piller et Mitterpacher, 1783): Cserkút (tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált meddő, rekultivált terület (erdőszél), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Abax parallelus (Duftschmid, 1812): Cserkút (tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-pusztá, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Keleti-légakna, Rózsa-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Acupalpus exiguus (Dejean, 1829): Kővágószőlős: záportározó

Acupalpus flavicollis (Sturm, 1825): Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy (tópart)

Acupalpus luteatus (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: záportározó

Acupalpus maculatus Schaum, 1860: Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Agonum angustatum Dejean, 1828: Cserkút: Jakab-hegy; Kővágótöttös: Csetre; Orfú: lefolyástalan-tó

Agonum duftschmidi J. Schmidt, 1994 Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Csetre, Sás-völgy; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy, Rózsa-völgy

Agonum lugens (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: záportározó; Pécs: Éger-völgy (tópart)

Agonum scitulum Dejean, 1828: Pécs: Szuadó-völgy és Rákos-völgy találkozási

Agonum versutum Sturm, 1824: Kővágószőlős: Nyáras-völgy

Agonum viduum (Panzer, 1797): Cserkút: Jakab-hegy; Kővágószőlős: Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy (tópart), Rózsa-völgy, Szuadó-völgy

Amara aenea (De Geer, 1774): Cserkút (száraz gyepek); Kővágószőlős (meddőhányó, cserjés)

Amara anthobia A. Villa et J. B. Villa, 1833: Kővágószőlős (meddőhányó, akácos)

Amara bifrons (Gyllenhal, 1810): Kővágószőlős: záportározó

Amara convexior Stephens, 1827: Cserkút (tölgyes); Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy

Amara familiaris (Duftschmid, 1812): Cserkút (patakvölgy)

Amara sabulosa (Audinet-Serville, 1821): Kővágószőlős: záportározó

Amara saphyrea Dejean, 1828: Cserkút (tölgyes): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Amara similata (Gyllenhal, 1810): Kővágószőlős: Csetre

Anchomenus dorsalis (Pontoppidan, 1763): Kővágószőlős: meddőhányó (akácos), rekultivált terület (erdőszél), záportározó; Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Éger-völgy

Anisodactylus binotatus (Fabricius, 1787): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy (tópart), Rózsa-völgy

Asaphidion flavipes (Linnaeus, 1761): Kővágószőlős: Nyáras-völgy; Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Szuadó-forrás

Badister dilatatus Chaudoir, 1837: Orfű: lefolyástalan-tó

Badister sodalis (Duftschmid, 1812): Cserkút (patak völgy)

Badister unipustulatus Bonelli, 1813: Orfű: lefolyástalan-tó

Bembidion articulatum (Panzer, 1796): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó; Kővágótöttös: Csetre; Orfű: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy (tópart)

Bembidion assimile (Gyllenhal, 1810): Kővágószőlős: záportározó

Bembidion dalmatinum (Dejean, 1831): Abaliget: Szarvaskút-forrás völgye; Cserkút (patak völgy); Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Nyáras-völgy, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Éger-völgy, Rózsa-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Bembidion dentellum (Thunberg, 1787): Cserkút (patak völgy)

Bembidion elongatum (Dejean, 1831): Cserkút (patak völgy); Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy

Bembidion fumigatum (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: záportározó

Bembidion illigeri Netolitzky, 1914: Kővágószőlős: Kajdacs-tó, Nyáras-völgy, záportározó

Bembidion inoptatum (Schaum, 1857): Kővágószőlős: záportározó; Orfű: lefolyástalan-tó

Bembidion lampros (Herbst, 1784): Abaliget: Szarvaskút-forrás völgye; Cserkút (patak völgy); Kővágószőlős: Nyáras-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-völgy

Bembidion minimum (Fabricius, 1792): Kővágószőlős: záportározó

Bembidion octomaculatum (Goeze, 1777): Cserkút: Jakab-hegy; Kővágószőlős: záportározó

Bembidion properans (Stephens, 1828): Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Nyáras-völgy, záportározó; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfű: lefolyástalan-tó; Pécs: Szuadó-völgy

Bembidion quadrimaculatum (Linnaeus, 1761): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, Nyáras-völgy, záportározó; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfű: lefolyástalan-tó; Pécs: Szuadó-völgy

Bembidion subcostatum javurkovae Fassati, 1944: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfű: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Bembidion tenellum (Erichson, 1837): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó

Bembidion tibiale (Duftschmid, 1812): Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás

Bembidion varium (Olivier, 1795): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó

Brachinus crepitans (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: cserkúti kanyar, meddőhányó (akác, cserjés), rekultivált terület (tölgyes, füzes, nyaras, erdőszél), záportározó; Kővágótöttös: Csetre (forrás)

Brachinus elegans Chaudoir, 1842: Kővágószőlős: záportározó; Kővágótöttös: Csetre

Brachinus explodens Duftschmid, 1812: Cserkút (patak völgy); Kővágószőlős: rekultivált terület (tölgyes); Kővágótöttös: Csetre

Brachinus psophia Audinet-Serville, 1821: Kővágótöttös: Csetre

Bradycellus csikii Laczó, 1912: Kővágószőlős: Kajdacs-tó

Calathus cinctus Motschulsky, 1850: Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes)

Calathus fuscipes (Goeze, 1777): Kővágószőlős: cserkúti kanyar, rekultivált terület (füzes, nyaras, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-pusztá; Orfű: Sárkány-völgy; Pécs: Keleti-légakna

Calathus melanocephalus (Linnaeus, 1758): Pécs: Keleti-légakna

Calosoma inquisitor (Linnaeus, 1758): Cserkút (füzes, patakpart, tölgyes)

Calosoma sycophanta (Linnaeus, 1758): Cserkút (füzes)

Carabus cancellatus maximus Haury, 1880: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Keleti-légakna

Carabus convexus Fabricius, 1775: Cserkút (száraz gye, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált terület (füzes, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Éger-völgy

Carabus coriaceus praeillyricus Szél, 1993: Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs, meddőhányó (akácos), rekultivált terület (füzes, nyaras), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Négy Barát-forrás és Farkas-forrás között, Éger-völgy, Keleti-légakna, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Carabus germari exasperatus Duftschmid, 1812: Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes)

Carabus granulatus Linnaeus, 1758: Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Csetre (forrás)

Carabus hortensis Linnaeus, 1758: Cserkút (patakpart, tölgyes); Pécs: Éger-völgy, Szuadó-völgy

Carabus intricatus Linnaeus, 1761: Kővágószőlős: Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy

Carabus nemoralis nemoralis Müller, 1764: Cserkút (füzes, patakpart, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált terület (tölgyes, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-völgy

Carabus scheidleri praescheidleri Mandl, 1965: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, rekultivált terület (erdőszél), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre (forrás), Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Keleti-légakna, Szuadó-völgy

Carabus ulrichii baranyensis Sokolař, 1908: Cserkút (füzes, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, meddőhányó (akácos), rekultivált terület (tölgyes, erdőszél), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Keleti-légakna

Chlaenius festivus (Panzer, 1796): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Chlaenius nigricornis (Fabricius, 1787): Pécs: Éger-völgy (tópart)

Chlaenius nitidulus (Schränk, 1781): Kővágószőlős: záportározó; Kővágótöttös: Sás-völgy

Chlaenius spoliatus (Rossi, 1792): Kővágószőlős: záportározó

Chlaenius tristis (Schaller, 1783): Kővágószőlős: záportározó; Pécs: Éger-völgy (tópart)

Chlaenius vestitus (Paykull, 1790): Kővágószőlős: Kajdacs-víz, záportározó; Kővágótöttös: Csetre

Cicindela campestris Linnaeus, 1758: Cserkút: Jakab-hegy

Clivina collaris (Herbst, 1784): Cserkút (patak-völgy); Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Clivina fossor (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes); Orfú: lefolyástalan-tó

Cychrus caraboides (Linnaeus, 1758): Cserkút (patak-völgy); Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-völgy

Cylindera germanica (Linnaeus 1758): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél), Virágos-völgy, záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Demetrias monostigma Samouelle, 1819: Kővágószőlős: záportározó

Diachromus germanus (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: záportározó; Pécs: Éger-völgy (tópart)

- Drypta dentata** (Rossi, 1790): Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-völgy
- Dyschirius aeneus** (Dejean, 1825): Kővágószőlős: záportározó
- Dyschirius chalybeus gibbifrons** Apfelbeck, 1899: Kővágószőlős: záportározó
- Dyschirius globosus** (Herbst, 1784): Orfű: lefolyástalan-tó
- Dyschirius nitidus** (Dejean, 1825): Kővágószőlős: záportározó
- Elaphropus diabrachys** (Kolenati, 1845): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó
- Elaphropus haemorrhoidalis** (Ponza, 1805): Kővágószőlős: Kajdacs-tó; Kővágótöttös: Sás-völgy
- Elaphrus aureus** Ph. W. J. Müller, 1821: Kővágószőlős: Nyáras-völgy, Virágos-völgy
- Elaphrus riparius** (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó
- Elaphrus uliginosus** Fabricius, 1792: Kővágószőlős: záportározó
- Harpalus atratus** Latreille, 1804: Cserkút (patakpart); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Csetre (forrás), Sás-völgy; Pécs: Éger-völgy, Keleti-légakna, Rózsa-völgy, Szuadó-völgy
- Harpalus caspius** (Steven, 1806): Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes, erdőszél); Kővágótöttös: Petőcz-pusztá; Pécs: Keleti-légakna
- Harpalus dimidiatus** (Rossi, 1790): Cserkút (száraz gye); Kővágószőlős: meddőhányó (akác, cserjés, füzes), rekultivált terület (tölgyes, nyaras), záportározó
- Harpalus distinguendus** (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: záportározó
- Harpalus flavicornis** Dejean, 1829: Cserkút (száraz gye); Kővágószőlős: meddőhányó (füzes), rekultivált terület (erdőszél)
- Harpalus griseus** (Panzer, 1797): Kővágótöttös: Petőcz-pusztá
- Harpalus marginellus** Gyllenhal, 1827: Kővágószőlős: Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Keleti-légakna, Szuadó-völgy
- Harpalus rubripes** (Duftschmid, 1812): Cserkút (száraz gye); Kővágószőlős: meddőhányó (akác, füzes), rekultivált terület (tölgyes, nyaras, erdőszél); Kővágótöttös: Petőcz-pusztá; Pécs: Keleti-légakna
- Harpalus rufipes** (De Geer, 1774): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, rekultivált terület (erdőszél); Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-pusztá; Orfű: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy, Rózsa-völgy, Szuadó-völgy
- Harpalus serripes** (Quensel in Schönherr, 1806): Kővágószőlős: rekultivált terület (nyaras, erdőszél)
- Harpalus tardus** (Panzer, 1797): Cserkút (száraz gye, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, rekultivált terület (erdőszél)
- Harpalus tenebrosus** Dejean, 1829: Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)
- Laemostenus terricola** (Herbst, 1784): Kővágószőlős: Kajdacs-víz, rekultivált terület (erdőszél); Kővágótöttös: Csetre
- Leistus ferrugineus** (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: záportározó
- Leistus rufomarginatus** (Duftschmid, 1812): Cserkút (tölgyes); Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-forrás
- Licinus depressus** (Paykull, 1790): Kővágótöttös: Csetre
- Limodromus assimilis** (Paykull, 1790): Abaliget: Szarvaskút-forrás völgye, Cserkút (patak völgy); Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre (forrás); Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy
- Loricera pilicornis** (Fabricius, 1775): Kővágószőlős: Nyáras-völgy
- Microlestes maurus** (Sturm, 1827): Kővágószőlős: meddőhányó (akác, cserjés)
- Microlestes minutulus** (Goeze, 1777): Cserkút (száraz gye); Kővágószőlős: Kajdacs-tó, meddőhányó (cserjés), záportározó
- Nebria brevicollis** (Fabricius, 1792): Cserkút (füzes); Kővágótöttös: Csetre (forrás); Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy
- Notiophilus palustris** (Duftschmid, 1812): Cserkút (füzes); Pécs: Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Notiophilus rufipes Curtis, 1829: Cserkút (füzes); Kővágószőlős: rekultivált terület (nyaras); Pécs: Szuadó-völgy

Oodes gracilis A. Villa et G. B. Villa, 1833: Pécs: Éger-völgy (tópart)

Oodes helopioides (Fabricius, 1792): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy

Ophonus azureus (Fabricius, 1775): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Ophonus rufibarbis (Fabricius, 1792): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Ophonus sabulicola (Panzer, 1796): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Oxypselaphus obscurus (Herbst, 1784): Cserkút (patak völgy), Jakab-hegy; Kővágótöttös: Csetre; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás

Panagaeus cruxmajor (Linnaeus, 1758): Cserkút: patak völgy; Kővágótöttös: Csetre

Paranchus albipes (Fabricius, 1796): Abaliget: Szarvaskút-forrás völgye; Kővágószőlős: Kajdacs-víz, záportározó; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Éger-völgy (tópart), Rózsa-völgy

Paratachys bistriatus (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Szuadó-völgy

Platyderus rufus (Duftschmid, 1812): Kővágószőlős: Kajdacs-víz, rekultivált terület (erdőszél); Kővágótöttös: Csetre (forrás); Pécs: Éger-völgy

Poecilus cupreus (Linnaeus, 1758): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Poecilus versicolor (Sturm, 1824): Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes)

Pterostichus anthracinus (Illiger, 1798): Kővágószőlős: záportározó; Kővágótöttös: Csetre (forrás); Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy

Pterostichus cursor (Dejean, 1829): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Pterostichus elongatus (Duftschmid, 1812): Pécs: Éger-völgy (tópart)

Pterostichus melanarius (Illiger, 1798): Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre (forrás); Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás

Pterostichus melas (Creutzer, 1799): Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, meddőhányó akácos, füzes, tölgyes; rekultivált terület (nyaras, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre (forrás), Petőcz-pusztá; Orfú: lefolyástalan-tó, Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Keleti-légakna, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Pterostichus minor (Gyllenhal, 1827): Cserkút: Jakab-hegy; Orfú: lefolyástalan-tó

Pterostichus niger (Schaller, 1783) Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-völgy

Pterostichus nigrita (Paykull, 1790): Cserkút: Jakab-hegy, patak völgy; Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Pterostichus oblongopunctatus (Fabricius, 1787): Cserkút: patak völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Pterostichus ovoideus (Sturm, 1824): Cserkút: Jakab-hegy; Kővágószőlős: rekultivált terület (füzes, nyaras); Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Rózsa-völgy

Pterostichus strenuus (Panzer, 1796): Orfú: lefolyástalan-tó

Pterostichus vernalis (Panzer, 1796): Kővágószőlős: meddőhányó (füzes), záportározó; Kővágótöttös: Csetre; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Szuadó-völgy

Stenolophus abdominalis persicus Mannerheim, 1844: Kővágószőlős: záportározó; Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Éger-völgy

Stenolophus mixtus (Herbst, 1784): Kővágószőlős: záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó

Stenolophus skrimshiranus Stephens, 1828: Cserkút: Jakab-hegy, patak völgy; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy

Stenolophus steveni Krynicki, 1832: Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó

Stenolophus teutonius (Schrank, 1781): Kővágószőlős: Kajdacs-tó, záportározó; Orfú: lefolyástalan-tó; Pécs: Éger-völgy

Stomis pumicatus (Panzer, 1796): Cserkút: patak völgy; Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Syntomus pallipes (Dejean, 1825): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Trechus pilisensis Csiki, 1918: Kővágószőlős: Virágos-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Trechus quadristriatus (Schrank, 1781): Kővágószőlős: Virágos-völgy, záportározó; Pécs: Éger-völgy

Zabrus tenebrioides (Goeze, 1777): Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

A kimutatott futóbogarak között 18 védett fajt találunk, melyek nagy része a futrinkák közé tartozik. Ezeket a fajokat az alábbiakban röviden jellemezzük. A vizsgált területre vonatkozó korábbi adataikat is megadjuk.

A védett futóbogarak listája

Calosoma inquisitor (Linnaeus, 1758) (kis bábrabló)

Magyarországon főként a domb- és hegyvidéken, lomberdőben, parkokban és gyümölcsösökben fordul elő. Nem csak a talajon vadászik, zsákmányáért a fatörzsre és a lombkoronába is felmászik (Merkl 2003). A területen az előfordulását a Jakab-hegyről már korábban közölték (Tallósi et al. 2006). 2019-ben Cserkúton, patakparti erdei élőhelyekről került elő.

Előfordulásai: Cserkút, patakpart, tölgyes, füzes

Calosoma sycophanta (Linnaeus, 1758) (aranyos bábrabló)

Hazánkban a hegy- és dombvidék erdeiben, főként tölgyeseiben él, de az Alföldön is megtalálható. Nappali aktivitású faj, fejlett hátrás szárnya van, de szinte sohasem repül, gyakran mászkál a fatörzseken is (Merkl 2003). A vizsgált területen Cserkúton, patakparti füzesből került elő.

Előfordulása: Cserkút: patakpart, füzes

Carabus cancellatus maximus Haurý, 1880 (nagy ragyás futrinka)

A nagy ragyás futrinka a Dél-Dunántúlon élő alfaj, amely erdőkben és az erdőszélen él. Erdei élőhelyeken, bükkösben, tölgyesben, irtásréten, bokorerdőben egyaránt megtalálható (Szél et al. 2007). Ezt a nedvességekkedvelő fajt a Szuadó területéről már közölték (Tallósi et al. 2006). A vizsgálataink során patak völgyekben és nedves erdei élőhelyeken többfelé megtaláltuk, de mindenhol csak néhány példányt gyűjtöttünk.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Sás-völgy; Orfú: Sárkány-völgy; Pécs: Keleti-légakna

Carabus convexus Fabricius, 1775 (selymes futrinka)

A Dunántúl meleg-száraz erdeiben, erdőszegélyein él, de bokorerdőkben és gyepekben is megtalálható (Szél et al. 2007). Kővágószőlős rekultivált meddőhányójáról közölték (Sár – Dudás 2002). Vizsgálatunk során több élőhelyről, elsősorban erdőkből került elő. Nagyobb számban a Csetrén és a Kajdacs-víznél gyűjtöttük.

Előfordulásai: Cserkút (száraz gyepek, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált terület (füzes, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Éger-völgy

Carabus coriaceus praeillyricus Szél 1993 (illír bőrfutrinka)

Az illír bőrfutrinka a Dél-Dunántúlon (elsősorban a Mecsekben), valamint az Alföldön, Mohács környékén fordul elő. Vízparti ligeterdőkben, bükkösökben, tölgyesekben, erdőszéli cserjés élőhelyeken egyaránt megtalálható (Szél et al. 2007). Kővágószőlős rekultivált meddőhányójáról és a Jakab-hegyről korábban már közölték (Sár – Dudás 2002, TALLÓSI et al. 2006). Vizsgálatunk során az egyik legelterjedtebb futrinkafaj volt. Elsősorban erdőkben került elő, a Sárkány-völgy kivételével mindenhol csak néhány példányt gyűjtöttünk belőle.

Előfordulásai: Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs, meddőhányó (akácos), rekultivált terület (füzes, nyaras), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Petőcz-pusztá, Sás-völgy; Orfű: Sárkány-völgy; Pécs: Négy Barát-forrás és Farkas-forrás között, Éger-völgy, Keleti-légakna, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy

Carabus germari exasperatus Duftschmid, 1812 (dunántúli kékfutrinka)

Az egész Dunántúlon megtalálható, elsősorban erdőkben él, de fátlan élőhelyeken is előfordul, gyakran városokba is behúzódik (Szél et al. 2007). Kővágószőlős rekultivált meddőhányójáról korábban már közölték (Tallósi et al. 2006). Mindössze egy élőhelyen és csak néhány példányban tudtuk kimutatni a fajt.

Előfordulásai: Kővágószőlős: meddőhányó (füzes)

Carabus granulatus Linnaeus, 1758 (mezei futrinka)

Nedvességkedvelő faj, víz közelében, nedves réteken és vízparti erdőkben (füzesekben, égeresekben) található (Szél et al. 2007). Egyes egyedei szárnyasok, mások csökevényes szárnyúak vagy szárnyatlanok. Korhadó fák laza kérge alatt telet. Korábbi adatát ismertük a Jakab-hegyről (Tallósi et al. 2006). Kővágószőlősen kívül Kővágótöttösen is gyűjtöttük, de csak néhány példány került elő.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Kajdacs-víz; Kővágótöttös: Csetre

Carabus hortensis Linnaeus, 1758 (aranypettyes futrinka)

Hazánkban a Dunántúlon és az Északi-középhegységben túlevelű és lombos erdőkben egyaránt megtalálható. A Nyugat-Dunántúl savanyú erdeinek sokszor domináns futrinka faja (Szél et al. 2007). Korábbi adatát ismertük Kővágószőlősről, rekultivált meddőhányóról (Sár – Dudás 2002) és a Jakab-hegyről (Tallósi et al. 2006). Vizsgálatunk során az Éger-völgyből, valamint Szuadó-völgy és Rákos-völgy környékéről került elő.

Előfordulásai: Pécs: Éger-völgy, Szuadó-völgy és Rákos-völgy környéke

Carabus intricatus Linnaeus, 1761 (kék laposfutrinka)

Élőhelyei a hegy- és dombvidéki bükkösök, tölgyesek, szurdokerdők és fenyvesek. Kidőlt fák, elsősorban bükk, kérge alatt gyakran található. Hazánk hegy- és dombvidéki erdeiben szinte mindenhol gyűjtötték, de sehol sem tömeges (Szél et al. 2007). Korábbi adatát ismertük a Jakab-hegyről (Tallósi et al. 2006), vizsgálatunk során két patak völgyből csak egyelével került elő.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy

Carabus nemoralis Müller, 1764 (ligeti futrinka)

A domb- és hegyvidék erdeinek lakója, jellemző élőhelye a ligetes, melegkedvelő tölgyes. Helyenként gyakori faj (Szél et al. 2007). Korábbi adatát ismertük a Szuadóról (Tallósi et al. 2006). A vizsgálatunk során a legelterjedtebb futrinkafajnak bizonyult, csaknem minden erdei élőhelyen előfordult.

Előfordulásai: Cserkút (füzes, patakpart, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, Kajdacs-víz, rekultivált terület (tölgyes, erdőszél); Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfű: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-völgy

Carabus scheidleri praescheidleri Mandl, 1965 (mecseki változó futrinka)

A mecseki változó futrinka nevének megfelelően főként a Mecsekben fordul elő, északon Kaposvárig, Dombóvárig van jelen. Erdei faj, a hegy- és dombvidéken, főleg bükkösökben és tölgyesekben, valamint patakparti galériaerdőkben fordul elő. Helyenként gyakori (Szél et al. 2007). Előfordulását a Jakab-hegyről és rekultivált meddőhányóról közölték (Tallósi et al. 2006). Vizsgálatunk során, az erdei élőhelyeken széles körben elterjedt és legnagyobb egyedszámban gyűjtött futrikafajnak bizonyult. A Sárkány-völgy bükkösében domináns faj volt.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, rekultivált terület (erdőszél), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre (forrás), Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfű: Sárkány-völgy; Pécs: Éger-völgy, Keleti-légakna, Szuadó-völgy

Carabus ulrichii baranyensis Sokolař, 1908 (baranyai rezes futrinka)

A baranyai rezes futrinka a Dél-Dunántúlon él, különböző erdőtársulásokban, gyümölcsösökben és nyílt területeken is megtalálható (Szél et al. 2007). Korábbi adatát ismerjük a Szuadóról, valamint a Kővágószőlős rekultivált meddőhányójáról (Sár – Dudás 2002, Tallósi et al. 2006). Vizsgálatunk során számos erdei élőhelyről előkerült.

Előfordulásai: Cserkút (füzes, tölgyes); Kővágószőlős: cserkúti kanyar, meddőhányó (akácos), rekultivált terület (tölgyes, erdőszél), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre, Petőcz-puszt, Sás-völgy; Orfű: Sárkány-völgy; Pécs: Keleti-légakna

Chlaenius festivus (Panzer, 1796) (díszes bűzfutó)

Hazánkban sporadikus előfordulású, a sík- és dombvidéken egyaránt megtalálható. Nyílt vízparti mocsarakban, tavak partján előforduló ritka faj. Pécsről, az Éger-völgyből van korábbi adata (Tallósi et al. 2006), vizsgálatunk során két tóparton gyűjtöttük.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Záportározó; Orfű: lefolyástalan-tó

Cicindela campestris Linnaeus, 1758 (mezei homokfutrinka)

Hazánkban főként a sík- és dombvidék lakója, ahol növényzettel benőtt, általában kötött talajon fordul elő. Az összefüggő erdőt és a teljesen növényzetmentes helyeket kerüli (Szél 1996). Réteken, cserjéseken, erdei tisztásokon, földutak szegélyén akadhatunk rá. Korábbi adatát ismerjük a Szuadóról (Orfű), valamint a pécsi Éger-vögyből (Tallósi et al. 2006).

Előfordulásai: Cserkút: Jakab-hegy

Cylindera germanica (Linnaeus 1758) (parlagi homokfutrinka)

Hazánkban sokfelé elterjedt, száraz gyepekben, zavart élőhelyeken, szántóföldeken, parlagokon akadhatunk rá. Nem, vagy csak nagyon ritkán repül, inkább futva menekül (Merkel 2003). Korábbi adatát ismerjük Kővágószőlős rekultivált meddőhányójáról (Sár – Dudás 2002). Kővágószőlősen és Orfűn gyűjtöttük.

Előfordulásai: Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél), Virágos-völgy, záportározó; Orfű: lefolyástalan-tó

Cychrus caraboides (Linnaeus, 1758) (feketelábú cirpelfutó)

Hazánkban elsősorban a hegyvidék hűvösebb részeinek lakója, főleg bükkösben gyűjtötték. A dombvidéken több esetben patak menti égerligetben, de erdei

fenyvesben, akácosban, sőt almaültetvényben is megtalálták, de mindenütt csak kis példányszámokban gyűjtötték (Kutasi – Sár 2010). Ragadozó, röpképtelen faj, amely főleg házas csigákkal táplálkozik. Pécsről az Éger-völgyből és Lapisról van irodalmi adata (Tallósi et al. 2006). Vizsgálatuk során vízparti területekről egy-két példányban került elő.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-völgy és Rákos-völgy környéke

Ophonus sabulicola (Panzer, 1796) (homoki bársonyfutó)

Kevés hazai előfordulásáról tudunk, ezek zöme a Dunántúl területére esik. Az Alföldről csak néhány adata ismert (Szél 1996). Főként magevő, gyakran ernyősvirágzatú növények virágzatában táplálkozik (Kirschenhofer 1989).

Előfordulása: Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Stenolophus steveni Krynicki, 1832 (Steven-turzásfutó)

A 90'-es évekig Magyarországon csak néhány régi adatát ismerték, ezért a Vörös Könyv a fajt hazánkból eltűntnek tekintette (VARGA et al. 1989). 1995-től azonban több új hazai lelőhelye vált ismertté, elsősorban a Bakonyban. Előfordulásai meleg-száraz területek vízhez közeli régióira esnek, ahol agyagos-humuszos, kötött vízparti talajokon találták őket (Kutasi 2007). A Dél-Dunántúlról korábban nem ismertük az előfordulását. 2013-ban a záportározó szélén, 2019-ben pedig a Kajdacs-tó partján gyűjtöttük.

Előfordulásai: Kővágószőlős: Kajdacs-tó, Záportározó

A vizsgálatok során más bogárcsaládok védett fajait is megtaláltuk. Mivel ezek adatai a természetvédelem számára fontosak, ezért ezúton közöljük az előfordulásukat.

További védett bogarak

RHYSODIDAE (állasbogarak)

Omoglymmius germari (Ganglbauer, 1892) (fogasvállú állasbogár)

Pécs: Mihály remete-forrás környéke

LUCANIDAE (szarvasbogarak)

Aesalus scarabaeoides (Panzer, 1794) (szőrös szarvasbogár)

Pécs: Szuadó-völgy&Rákos-völgy környéke

Dorcus parallelipipedus (Linnaeus 1758) (kis szarvasbogár)

Kővágószőlős: Kajdacs-víz, meddőhányó (tölgyes), rekultivált terület (nyaras), Virágos-völgy; Kővágótöttös: Csetre; Pécs: Éger-völgy, Szuadó-forrás, Szuadó-völgy és Rákos-völgy környéke

Lucanus cervus (Linnaeus 1758) (nagy szarvasbogár) – közösségi jelentőségű, Natura 2000 jelölőfaj.

Pécs: Éger-völgyi-tó, Keleti légakna; Kővágótöttös: Sás-völgy; Orfű: Szuadó-völgytől nyugatra levő gerinc

Platycerus caraboides (Linnaeus, 1758) (kis fémesszarvasbogár)

Pécs: Szuadó-völgy és Rákos-völgy környéke

SCARABAEIDAE (ganéjtúró bogarak)

Copris lunaris (Linnaeus, 1758) (közönséges holdszarvú-ganéjtúró)

Abaliget: Nyáras-völgy

Gnorimus variabilis (Linnaeus, 1758) (nyolcpettyes virágbogár)

Abaliget: Nyáras-völgy

Oryctes nasicornis (Linnaeus, 1758) (orrszarvúbogár)

Abaliget: Nyáras-völgy

Protaetia affinis (Andersch, 1797) (smaragdzöld virágbogár)

Pécs: Rózsa-völgy

CUCUJIDAE (Lapbogarak)

Cucujus cinnaberinus (Scopoli, 1763) (Skarlátbogár) – Közösségi jelentőségű, Natura 2000 jelölőfaj.

Kővágószőlős: Kajdacs-víz, Virágos-völgy; Kővágótöttös: Sás-völgy; Pécs: Szuadó-völgy (Szunyola)

TENEBRIONIDAE (gyászbogarak)

Blaps abbreviata Ménériés, 1836 (déli búzbogár)

Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Pedinus hungaricus Seidlitz, 1893 (pannóniai gyászbogár)

Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

PYROCHROIDAE (Bíborbogarak)

Schizotus pectinicornis (Linnaeus, 1758) (kis bíborbogár)

Kővágószőlős: Virágos-völgy

CERAMBYCIDAE (cincérek)

Cerambyx cerdo Linnaeus 1758 (nagy hőscincér) – Közösségi jelentőségű, Natura 2000 jelölőfaj.

Cserkút: Jakab-hegy; Pécs: Keleti légakna, Rózsa-völgy

Dorcadion fulvum (Scopoli, 1763) (barna gyalgcincér)

Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Herophila tristis (Linnaeus, 1767) (selymes alkonycincér)

Kővágótöttös: Petőcz-akna; Pécs: Keleti légakna

Morimus funereus Mulsant 1863 (gyászscincér) – Közösségi jelentőségű, Natura 2000 jelölőfaj.

Abaliget: tavak mögötti erdő

Rosalia alpina (Linnaeus 1758) (havasi cincér) – Kiemelt közösségi jelentőségű, Natura 2000 jelölőfaj. Előfordulásai: Hetvehely: Radó; Pécs: Szentkúti-völgy

Theophilea subcylindricollis Hladil, 1988 (hengeres szalmacincér)

Kővágószőlős: rekultivált terület (erdőszél)

Összefoglalás

A vizsgálataink során gyűjtött 144 fajból kilencet korábban a Mecsekből még nem közöltek. A kimutatott fajszaám a hazai futóbogár fauna 27, a Mecsekből eddig közölt fajoknak pedig mintegy 40 százaléka. A megtalált futóbogarak közül 18 hazánkban védettséget élvez, valamint további 19 más családba tartozó védett faj előfordulását is regisztráltuk.

Összességében 37 védett bogárfaj adatait ismertettük a Nyugat-Mecsekből, melyek között öt Natura 2000-es, közösségi jelentőségű fajt találunk: *Lucanus ceruus*, *Cerambyx cerdo*, *Cucujus cinnaberinus*, *Morimus funereus*, *Rosalia alpina*.

Köszönetnyilvánítás

A közös terepezésekért és a mintavételezés segítéséért Kovács Attilának és Sinigla Mónikának tartozom köszönettel. Rechner Szilviának pedig a minták gondos válogatását köszönöm. Kovács Tibort és Csabai Zoltánt a Magyar Biodiverzitás Napok cserkúti szervezéséért illeti köszönet. A kutatásban részt vevő kollégáknak is köszönöm a hozzám eljuttatott bogarakat.

Irodalom

- HORVATOVICH S.* 1991: A Keleti-Mecsek futóbogarai. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 35 (1990) 5–12.
- KIRSCHENHOFER, E.* 1989: Carabidae. In: Koch, K. (ed): *Die Käfer Mitteleuropas, Ökologie* 1. Goecke & Evers, Krefeld. 15–107.
- KUTASI CS.* 2007: A steven turzásfutó (*Stenolophus steveni* Krynicki, 1832) Magyarországi elterjedése és élőhelyei (Coleoptera: Carabidae). *Folia Musei Historico-naturalis Bakonyiensis* 24 (2007) 81–86.
- KUTASI CS. – SÁR P.* 2010: Futóbogarak a kétújfalui vörös tölgyesből (Baranya megye) (Coleoptera: Carabidae). *e-Acta Naturalia Pannonica* 1 (2010) 199–204.
- LUDWICZAK, E. – NIETUPSKI, M. – KOSEWSKA, A.* 2020: Ground beetles (Coleoptera; Carabidae) as an indicator of ongoing changes in forest habitats due to increased water retention. *PeerJ* 8:e9815
<https://doi.org/10.7717/peerj.9815>
- MERKL O.* 2003: Bogarak. Futrinkák, cincérek, katicabogarak és más bogárcsaládok a Kárpát-medencében. Budapest 2003.
- RAINIO, J. – NIEMELÄ, J.* 2003: Ground beetles (Coleoptera: Carabidae) as bioindicators. *Biodiversity and Conservation* 12 (2003) 487–506
<https://doi.org/10.1023/A:1022412617568>

- SÁR J. – DUDÁS GY.* 2002: Bogárközösségek (Coleoptera) vizsgálata pionir és rekultivált élőhelyen. *Natura Somogyiensis* 3 (2002) 35–43.
- SZÉL GY.* 1996. Rhysodidae, Cicindelidae and Carabidae (Coleoptera) from the Bükk National Park. *The Fauna of the Bükk National Park* 159–222.
- SZÉL, GY., RETEZÁR, I., BÉRCES, S., FÜLÖP, D., SZABÓ, K. & PÉNZES, ZS.* 2007. Magyarország futrinkái. In: Forró, L. és Mahunka, S. (szerk.): *A Kárpát-medence állatvilágának kialakulása*. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 81–106.
- TALLÓSI B., SZÉL GY. & PURGER J. J.* 2006. A Mecsek és környékének állásbogarai és futóbogarai (Coleoptera: Rhysodidae, Carabidae). *Folia comloensis* 15: 51–114.
- VARGA Z., KASZAB Z. & PAPP J.* 1989. Rovarok – Insecta. In: Rakonczay Z. (szerk.): *Vörös Könyv. A Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett növény- és állatfajok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178–262.

Szilvás-Ó-szegi erődített Vučedol település terepi kutatásának eredményei

*FURHOLT KATA¹, MARTIN
FURHOLT¹, MAJDÁN MIRA²,
BERTÓK GÁBOR², FYNN WILKES¹,
SEBASTIAN SCHULTRICH¹*

¹ Kieli Egyetem (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel), Kiel, Németország

² Janus Pannonius Múzeum, Pécs, Magyarország

e-mail: kata.furholt@ufg.uni-kiel.de, majdan.mira@jpm.hu

Rezümé: A cikk a Szilvás-Ó-szeg lelőhelyen történt terepkutatást ismerteti, melyet a Kieli Egyetem és a Janus Pannonius Múzeum munkatársai 2024 márciusában folytattak. A lelőhely kora bronzkori településként volt ismert, egy korábbi légifotózásnak köszönhetően, amikor egy több árokból álló erődítésrendszert azonosítottak. A 2024-ben zajlott újabb kutatás célja a zárt árokrendszer térbeli és időbeli dimenziójának tanulmányozása volt, ennek érdekében geomágneses felmérés és felszíni leletgyűjtést alkalmaztunk. Összesen öt árkot azonosítottunk, melyek határozott kapuszerkezettel rendelkeznek. Az árokrendszer körbezárja a patakok által határolt löszplató végét, kihasználva így a helyi táj előnyeit. A felszíni leletanyag döntő többsége kerámiatöredék, mely a késő rézkor-kora bronzkori Vučedol kerámiastílushoz köthető, amit Kr.e. 3000/2900–2500/2400 időszakra lehet datálni. A legnagyobb jelentőségű felszíni lelet egy agyag keréktöredék, amely valószínűleg egy kocsimodellhez tartozhatott.

Kulcsszavak: Délkelet-Dunántúl, késő rézkor-kora bronzkor, Vučedol kerámiastílus, árokrendszer, geomágneses felmérés, agyag keréktöredék

Results of the field survey of the fortified Vučedol settlement in Szilvás-Ó-szeg

Summary: The article presents the field research conducted at the Szilvás-Ó-szeg site in March 2024 by colleagues of the Kiel University and the Janus Pannonius Museum. The site was known as an Early Bronze Age settlement, identified during a previous aerial photography survey when a fortification system consisting of multiple ditches was discovered. The aim of the new research in 2024 was to study the spatial and temporal dimensions of the enclosed ditch system. To achieve this, geomagnetic surveys and surface artifact collection were employed. A total of five

ditches were identified, each with clearly defined gate structures. The ditch system encloses the edge of the loess plateau, bordered by streams, thus taking advantage of the local landscape.

The majority of surface artifacts consist of ceramic fragments linked to the Late Copper Age–Early Bronze Age Vučedol ceramic style, which can be dated to 3000/2900–2500/2400 BC. The most significant surface find is a clay wheel fragment, which likely belonged to a wagon model.

Keywords: Southeast Transdanubia, Late Copper Age–Early Bronze Age, Vučedol pottery style, ditch system, geomagnetic survey, clay wheel fragment

Bevezetés¹

A Vučedol kultúra a mai Északnyugat-Horvátország (Szlavónia és horvát Szerém-ség/Szerém), Északkelet-Bosznia-Hercegovina és Északnyugat-Szerbia (szerb Szerémség/Szerém) területén, valamint részben a Délkelet-Dunántúlon található. A Vučedol kultúra időszakát a késő rézkor és a kora bronzkor (Kr. e. 3000/2900–2500/2400) átmeneti időszakára lehet datálni.² A Vučedol kultúrának hatalmas társadalmi átalakulás tulajdonítható, amit a településszerkezet és az anyagi kultúra változásai jeleznek.³ A Vučedol kultúra különösen jól ismert a korai finomréz-, és bronzgyártásról, a kifinomult fazekasságról és az ismétlődő sajátos szimbólumairól.⁴ A Vučedol időszakban a rézgyártás egyre bonyolultabb gyártási technológiákon alapult, kétrészes és többfunkciós öntőformák használatával⁵, melyek egyik első lelőhelyeként a Zók-várhegyi ásatás anyagából váltak ismertté. Ecsedy István részletes leírást és képanyagot közöl ezekről a kulcsfontosságú leletekről.⁶

A településszerkezetben és a települések elhelyezkedésében megfigyelhető változások között elsődlegesen a helyi tájból kiemelkedő, magaslati pozíciók elfoglalása és a patakok közelsége említhető meg. A korábbi késő rézkori badeni közösségek a Kárpát-medencében a síkvidéki és partmenti településeket részesítették előnyben, míg északabbra, Cseh- és Morvaországban, Dél-Lengyelországban és Alsó-Ausztriában néhány dombtetőn lévő település ismert.⁷ A Vučedol erődítmények a magasabban fekvő platókon való elhelyezkedésük mellett, komoly föld-, és ács-munkával járó árok-palánk építéssel erősítették tovább a környezeti helyzetelőnyt. Az így kialakított erődítések megközelíthetősége pedig jelentősen megnehezült. A Vučedol erődítmények – mint például a névadó Vučedol és Zók lelőhelyek – számának növekedése arra utal, hogy a településeknek ez a formája egyre inkább elterjedt a Vučedol közösségek életében.⁸ Felmerül a lehetősége annak is, hogy az erődített települések egy intenzív térbeli termelési, és elosztási hálózat szerves részét képezhették.⁹

A településszerkezetben bekövetkezett változás, valamint a kiváló minőségű kerámiakészítés, mind azt mutatják, hogy a Vučedol néven ismert anyagi kultúra és időszak egy figyelemre méltó társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulással jár együtt az észak-balkáni és délkelet-közép-európai térségben, különösen a Kárpát-medence déli térségében a Kr. e. 3. évezredben.

Ebben a tanulmányban egy újonnan kutatott Vučedol településről, Szilvás-Ó-szegről adunk tájékoztatást, ahol egy magaslaton lévő, komplex árokrendszer található, ami egy erődített településre utal. A földrajzi adottságok hasonlóak

¹ Jelen tanulmány részben a „Ditches in focus: geomagnetic research on a Vučedol site of Szilvás in Southeast Transdanubia (Hungary)” című angol nyelvű cikk magyar fordítása. A szerzők és a téma egyezik az angol cikkel, a képanyag és a tartalom azonban eltérnek, tekintve, hogy a Janus Pannonius Múzeum Évkönyv olvasóközönsége különböző.

² DURMAN et al. 1989; FORENBAHER 1993; CASA 1995; PRIMAS 1996; KULCSÁR 2009; KULCSÁR et al. 2013; RAJKOVIĆ et al. 2016, 74–75.

³ FORENBAHER 1994; BALEN 2006; ZAVODNY et al. 2021.

⁴ DURMAN 1983; ECSEDEY 1999; PÁSZTOR 2015; MILOGLAV 2018.

⁵ GREENFIELD 1999; ROKSANDIĆ VUKADIN et al. 2024, 39.

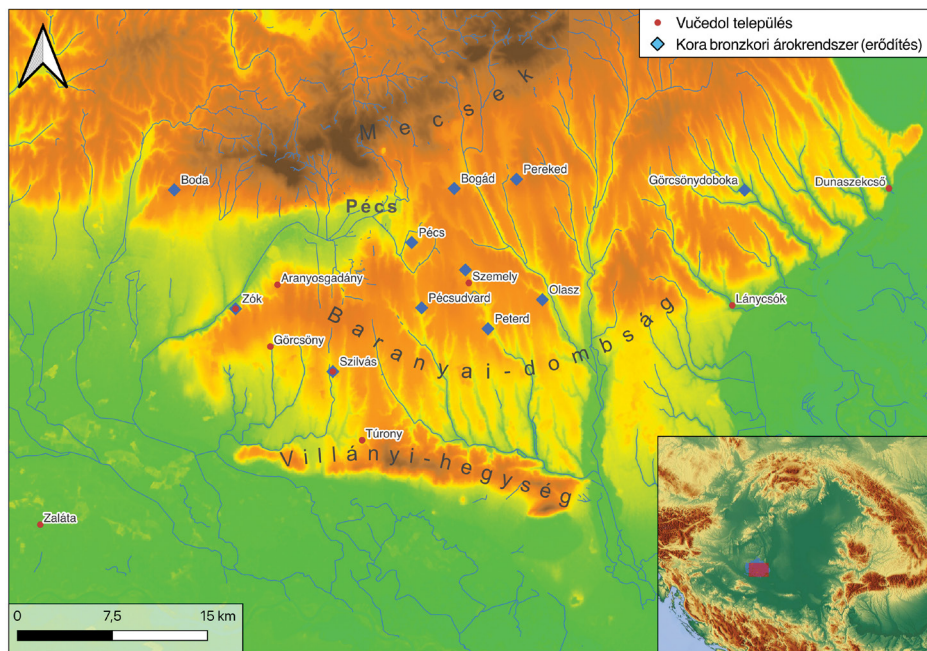
⁶ ECSEDEY 1982; ECSEDEY 1999.

⁷ BUKOWSKA-GEDIGOWA 1980; KRUK et al. 1990; ZASTAWNY 1999; PROCHÁZKOVÁ et al. 2001; FURHOLT 2008; FURHOLT 2009.

⁸ BÓNA 1964; DIMITRIJEVIĆ 1979; ECSEDEY 1982; BANKOFF et al. 1990; FORENBAHER 1994; TASIĆ 1995, 76–78)

⁹ ROKSANDIĆ VUKADIN et al. 2024, 40.

néhány máshonnan ismert Vučedol erődtítéshez, a térbeli kiterjedés és a jó minőségű kerámiaanyag pedig egy egyedülállóan fontos lelőhelyre utal, amely a Baranyai-dombság legdélebbi kora bronzkori erődtített települése (1. Kép).

1. Kép. A Vučedol települések és a kora bronzkori árokrendszerek (kék rombusz) elhelyezkedése Baranya megyében. Jelmagyarázat: piros pont-Vučedol települések, kék rombusz-kora bronzkori árokrendszerek. A nagyobb térkép forrása: http://www.agt.bme.hu/cgi-bin/eu_dem.wms; a kisebb térkép forrása: [https://maps-for-free.com/layer/relief/z\(z\)/row{y}/{z}_{x}-{y}.jpg](https://maps-for-free.com/layer/relief/z(z)/row{y}/{z}_{x}-{y}.jpg). A vetület mindkét térkép esetében EPSG:23700; HD72/EOV. A térképet Furholt Kata készítette.

A lelőhely elhelyezkedése és kutatástörténete

A szilvási lelőhely Szőke és Szilvás községektől délre, Pécsről 15 kilométerre, délre található. A lelőhely és tágabb mikrorégiója földrajzilag a Baranyai-dombsághoz kapcsolódnak, a területet vályogos és agyagos talaj jellemzi, amit észak-déli irányban a Dráva folyóba ömlő patakok tagolnak.¹⁰ A lelőhelytől északra található a Mecsek, amely kiváló kőnyersanyagforrást jelentett mind pattintott, mind csiszolt kőeszközökhöz.¹¹ A Duna 40 kilométerre keletre, a Dráva pedig 18 kilométerre délre folyik a lelőhelytől, mindkét folyó fontos szerepet játszott a Baranyai-dombság és a Balkán összekapcsolásában a teljes őskor időszakában. A vizsgált terület egy kiemelkedő löszplató déli peremén helyezkedik el, melyet nyugatról a Szőkei-árok

¹⁰ LOVÁSZ 1977; LOVÁSZ 1997.

¹¹ LOVÁSZ et al. 1974; SZILÁGYI 2018.

és keletről a Szilvási-mellékág-patak határol (2. Kép). A Vučedol-kultúra (korábbi nevén Zók-Vučedol-kultúra) névadó lelőhelye Zók-Várhegy, amely Szilvástól 10 kilométerre északnyugatra található.¹² Szilvás és Zók lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése nagyon hasonló, hiszen mindkettő egy két-három oldalról meredek lejtőkkel határolt fennsíkon fekszik. A szilvási lelőhely talajösszetétele Pliocén pannon üledékből és a felette lévő pleisztocén eredetű agyagos löszből áll, melyet vékony barna erdőtalajréteg fed le.¹³

A Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának adattárában nyilvántartott összes vučedoli települést és az ismert kora bronzkori árokrendszereket ábrázolja az 1. Kép. Ezek az árokrendszerek a vučedoli időszakhoz kapcsolódó erődítéseknek tekinthetők. Ez a két különböző kategória azonban részben átfedheti egymást, mivel a lelőhelyeken található kerámiafajták azonosítása vagy az árokrendszerek datálása további vizsgálatokat igényel. Ugyanis a késő rézkor és kora bronzkor átmeneti időszakában nem csupán a Vučedol közösségek alakítottak ki erődítéseket, hanem a Kosztolác és Somogyvár-Vinkovci kultúráként ismert csoportok is.¹⁴ A kora bronzkori erődítések közül sok a Vučedol-típushoz tartozhat, és néhány Vučedol-település később még erődítettnek bizonyulhat. A térképen szereplő valamennyi lelőhely magaslaton fekszik, és sok közülük egyértelműen a magasabb síkság, és a meredek patakvölgy találkozási zónájának szélén helyezkedik el, ami rálátást enged a helyi tájra.

A szilvási lelőhely viszonylag rövid kutatási előzményekkel rendelkezik.¹⁵ Az első légrégészeti kutatást Bertók Gábor végezte 2007-ben, aki egy több árok-szerű anomáliával körbezárt területet figyelt meg. Ezt követően 2008-ban és 2009-ben a Janus Pannonius Múzeum (továbbiakban: JPM) munkatársai terepbejárást végeztek a területen, és neolitikus, kora és késő bronzkori kerámiatöredékeket azonosítottak.¹⁶ A lelőhelyet 2010-ben jelentették be és vették nyilvántartásba a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal lelőhelykatalógusában (lelőhely nyilvántartási azonosító: KÖH 600/3973/2010, lelőhely azonosító: 75983).

Folytatásként 2024 márciusában a Kieli Egyetem (németül: Christian-Albrechts-Universität zu Kiel; a továbbiakban CAU) és a JPM munkatársai terepkutatást szerveztek Baranya megyében, mely elsősorban árokrendszerek vizsgálatára irányult azért, hogy megismerjük hogyan kapcsolódtak az árkok a településszerkezethez az őskorban. Ennek során került a vizsgálat előterébe Szilvás-Ó-szeg lelőhely. Az árkok és a településszerkezet térbeli és időbeli dimenzióinak tanulmányozásában geomágneses felmérést és terepbejárást együttesen alkalmaztuk.

¹² ECSEDY 1982; MITROVIĆ et al. 2017.

¹³ LOVÁSZ et al. 1974, 103–104; ECSEDY 1982, 59; ECSEDY 1999.

¹⁴ BÁNDI 1979; BÁNDI 1984; BERTÓK et al. 2009; KULCSÁR 2009, 236–240; KULCSÁR et al. 2013, 69–77.

¹⁵ BERTÓK et al. 2009, 30.

¹⁶ BERTÓK et al. 2009, 30; BERTÓK et al. 2014, 118–119.

2. Kép. Légi felvétel a magaslati löszfennsíkról, ahol a szilvási lelőhely árkai láthatók. Az A kép felvétele északkeleti és a B kép az északnyugati irányból készült (© Janus Pannonius Múzeum, az eredeti fotót Bertók Gábor készítette az ArcLand projekt keretén belül, az eredeti képet Furholt Kata módosította).

A geomágneses felmérés eredménye

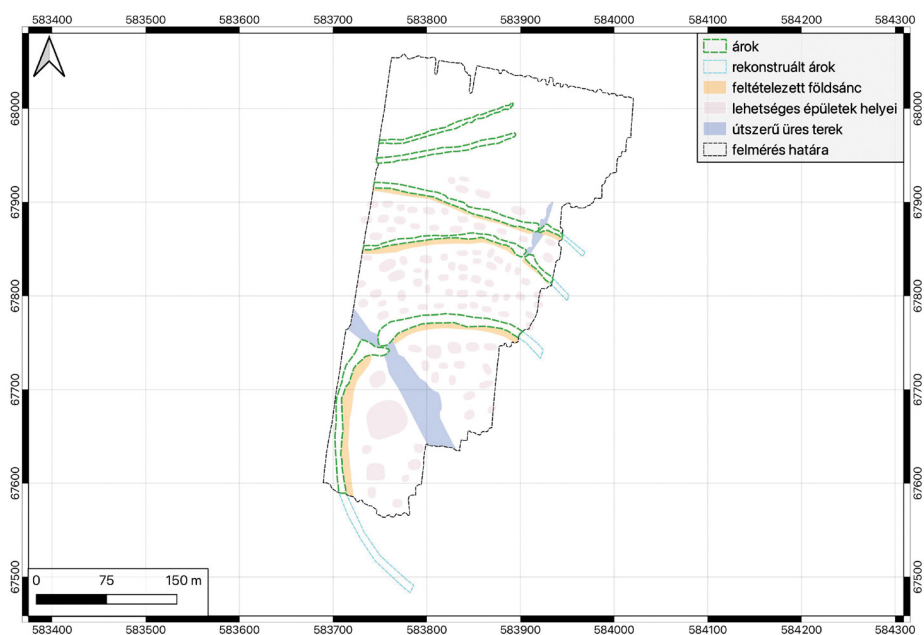
A geomágneses prospekciót GPS-támogatású, 8 szondás SENSYS® magnetométerrel (MX V3 Survey System) végeztük. A mérési kép felbontása 0,2 m, a GPS-méréseket pedig egy felszerelt Emlid® Reach RS2 szolgáltatja GPS/GNSS korrekciós adatokkal. A terepmunka során használt berendezést egy quad vontatta, amely a terepi körülményektől függően napi 5 és 15 hektár közötti terület felmérését teszi lehetővé.¹⁷ A tervezett mintegy 14 hektárból 9 hektárt sikerült felmérjünk, mivel a plató nyugati felét növekvő búza takarta, a löszfennsík keleti fele pedig a Szilvási-mellékágba torkollik. A felmérésen összesen öt árok látható. Északon két nagyjából párhuzamos, vonalszerű árok jelenség húzódik délnyugat-északkeleti irányban, egymástól 20–30 méter távolságra, 5–6 méter szélességben és 150 méter hosszban, ezek azonban a keleti oldalon ismeretlen okból véget érnek. A mérési terület közepén két árok látható. Az északi árok egyenes vonalszerű, északnyugat-délkeleti irányban fut, míg a déli árok ívelt, bár a tájolása többé-kevésbé az előzővel azonos (3. Kép).

3. Kép. A geomágneses felmérés eredményeként látható árkok a Bing Maps műholdképre vetítve (EPSG:3857) (© KieLi Egyetem, a térképet Furholt Kata készítette).

¹⁷ További technikai adatról és műszerbeállításról a következő tanulmányban lehet olvasni: Kata Furholt, Martin Furholt, Mira Majdán, Gábor Bertók, Fynn Wilkes, Sebastian Schultrich: Ditches in focus: geomagnetic research on a Vučedol site of Szilvás in southeast Transdanubia (Hungary) (megjelenés alatt a *Documenta Praehistorica* LII (2025) folyóiratban).

A keleti részen mindkét árok megszakad és északkelet-délnyugati irányú megegyező helyzetben kapuszerű szerkezetet mutatnak, melyek öt és hat méter szélesek (4. Kép). A kapuszerű szerkezetek az árkok belseje felé kiszélesednek, így alakítva ki „L” alakú formájukat. Ezek a középső árkok 200 méter hosszan figyelhetők meg. A legdélibb árok a legnagyobb, 10–13 méter széles és 345 méter hosszú a mért területen. Kör vagy ovális alakja alapján azonban a löszfennsík felmért részén egy 520 méter hosszú (10,3 hektár területet lefedő) árok rekonstruálható. Ennek az ároknak az északnyugati részén is azonosítható egy kapuszerű szerkezet, amely egy 10 méter széles szabad teret formál, ami földhídként szolgálhatott az árokrendszer belső részébe való bejutáshoz. Ennek a kapuszerű építménynek a nyugati része „L” alakú, szélesebb részből áll. A kaputól délkelet és északnyugat felé a kör alakú árkon belül és azon kívül egy kb. 20 méter széles, anomáliák nélküli üres tér jelzi egy útszerű jelenség meglétét, amelyet valószínűleg a kapun való be- és kilépéshez használhattak. Hasonló 5–10 méter széles üres tér figyelhető meg a két kisebb kapu közötti kettős középső árok esetében. A kör alakú és az íves kettős árkok belső oldala mentén szabad tér látható, mely földsánc helyeként értelmezhető. A földművek még kiemelkedőbb és még monumentálisabb hatásának kialakítása érdekében a sánc-árkok, föld-fa szerkezetek megalkotása a késő neolitikum óta ismert az őskorban.¹⁸ Bár a legészakibb, délnyugat-északkeleti irányú kettős árkok mentén szintén szabad tereket figyelhetünk meg, az anomáliák alacsony intenzitása és az árkok eltérő irányultsága miatt ezeket nem lehet földsáncként interpretálni.

4. Kép. A geomágneses módszerrel érzékelt régészeti anomáliák értelmezése Szilvas-Ó-szeg lelőhelyen (EPSG:3857) (© KieLi Egyetem, a térképet Martin Furholt, Erik Riese és Furholt Kata készítette).

¹⁸ CONVERTINI 2012; JIRÁŇ 2013; ZÁPOTOCKÝ 2013; BÁTORA 2018; KRENN-LEEB et al. 2023.

Több mint száz köralakú vagy ahhoz hasonló gödör és gödörszerű jelenség található az árkok által körülzárt részekben és a legészakibb árok 30 méteres külső sávjában (3. Kép). Ezek a kerek anomáliák a kör alakú árok belsejében lévő útszerű üres terület két oldalán, az északon egymást követő két árok által határolt területeken, valamint – kevésbé sűrűn – a harmadik ároktól északra eső területen találhatók. A többnyire 1 és 4 méter közötti átmérőjű kerekded anomáliák valószínűleg gödröket jelölnek. Ezek jellemzően egyenletesen oszlanak el a térben, ugyanakkor szabadon hagyják a fentebb útként leírt területeket, amelyek egybeesnek az árkok bejárataival. Szintén üresek az árkok mentén húzódó részek, amelyek a lehetséges földsáncokra utalnak. A 4. Képen a gödörjellegű anomáliák között rendszeresen elhelyezkedő nyitott tereket a házak területeként értelmeztük, amelyekhez a gödrök tartozhattak, legyenek azok szemétgödrök, tároló, vagy más funkciójú gödrök. A névadó Vučedol településen talált házak formáit, építészeti szerkezetét és térbeli méreteit figyelembe véve alkottuk meg az 5. Képen bemutatott előzetes rekonstrukciót, ami jól reprezentálja a lehetséges településszerkezetet és az épületek területét (5. Kép, 5), amely 8–18 méter közötti hosszúságú és 6–8 méter közötti szélességű, ovális alakú házakat feltételez (5. Kép, 1-3).

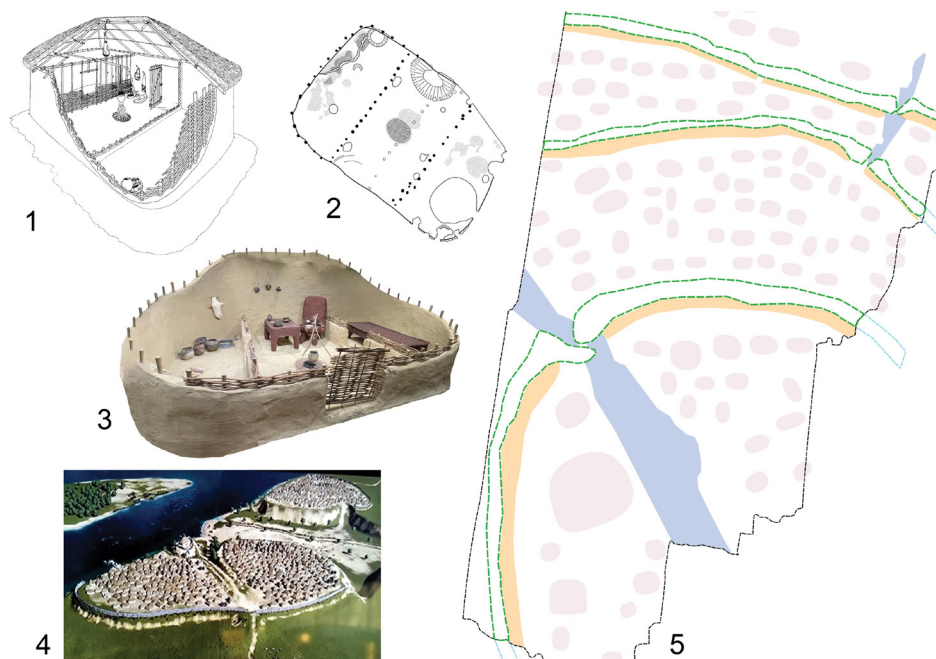
A névadó Vučedol erődített település részleteit korábban már rekonstruálták, ami az eredeti település mellett a nagyközönség számára került bemutatásra a horvátországi Vukovárhoz közeli Vučedol Múzeumban. Stašo Forenbaher elemezte a házszerkezeteket a Vučedol lelőhely részét képező Vinograd Streim területen, ahol teljes házpadlókat tártak fel, melyek alapján azonos, vagy nagyon hasonló házforma és építési technika használatára lehet következtetni. A vučedoli házak átlagosan 7–9 méter hosszúságú és 4–6 méter szélességű alapterületek között változnak, jellemzően két vagy három helyiségre osztott, ovális vagy lekerekített téglalap alakú alaprajzzal rendelkeznek.¹⁹ Ezek a házak könnyűszerkezetes építési technikával készültek, ami régészeti szempontból csak részben látható, hiszen a sövényfalú paticsos falakból csupán az oszlophelyek maradtak meg, illetve a gödrökben lévő vesszőlenyomatos paticsdarabok.

Gyakorlatilag a kosárfonással megegyező technikával alakították ki a falakat, ezáltal a teljes falszerkezet homogén és szerkezetileg szilárdabb, illetve ennek köszönhető a házak ovális vagy lekerekített téglalap alakú formája is. Az 5. Képen ezt, a Vučedol lelőhelyéről rekonstruált házszerkezetet és településselrendezést mutatuk be, összehasonlítva a Szilváson talált geomágneses anomáliák értelmezésével.

A Szilváson alkalmazott megközelítéshez nagyon hasonlóan a késő rézkori badeni és kosztoláci települések földfelszíni házainak azonosításához a gödrök, oszlophelyek és karólyukak térbeli elrendezését használták fel Đakovo-Franjevac, Balatonkeresztúr-Réti-dűlő és Balatonőszöd-Temetői-dűlő lelőhelyek esetében.²⁰ Az 5. Képen bemutatott feltételezett településszerkezeti modell természetesen ásatással szükséges bizonyítani, és fontos kiemelni, hogy nem feltétlenül minden potenciális házhelyként megjelölt részen állt épület, hiszen ezek nyílt udvarokat is jelenthettek, különösen az olyan nagyméretűek esetében, mint a mért területek délnyugati részén.

¹⁹ FORENBAHER 1994, 311–317.

²⁰ BALEN 2011; FÁBIÁN 2013; HORVÁTH 2014.

5. Kép. Szilvás lelőhely anomáliáinak értelmezése (5) a Vučedol házrekonstrukciók (1-3) és a Vučedol lelőhely településrekonstrukciójának (4) összeállításával (a képet Furholt Kata készítette²¹).

A felszíni leletek értékelése

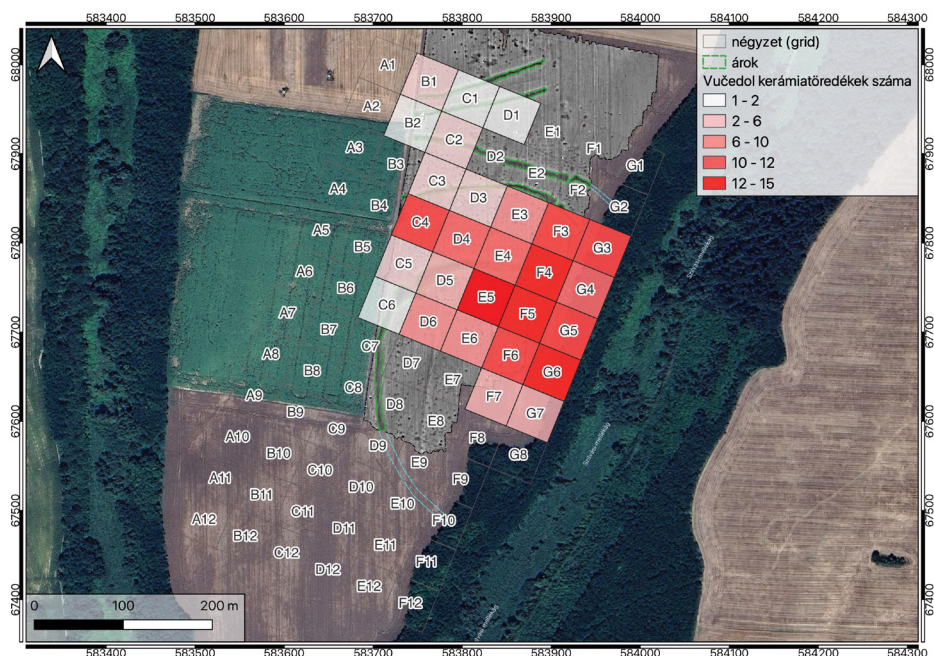
A terepbejárás során következetesen 50 méteres négyzeteken alapuló hálórendszert alkalmaztunk, és a felszíni leletek összegyűjtéséhez a gyűjtési időt négyzetenként 30 percre korlátoztuk. Célunk az volt, hogy minden korszakból minden leletet összegyűjtsünk, hogy átfogó képet kapjunk a teljes lelőhely történetéről és méretéről.²² A felszíni kerámiaanyag jelentős része a késő rézkori-kora bronzkori Vučedol kerámiastílusnak tulajdonítható, melyet Kr.e. 3000/2900–2500/2400 datáltak.²³ A Vučedol kerámiatöredékek térbeli szóródása a legkoncentráltabban a körcentrikus belső, és az íveltlen futó kapukkal rendelkező árkok közötti részen figyelhető meg, ahol a több száz gödörjelenség és a potenciális épületek is megtalálhatók 6. kép).

²¹ A képek forrása: 1: *FORENBAHER* 1994, 316, 7. ábra; 2: *FORENBAHER* 1994, 315, 6A ábra; 3: a horvátországi Vukovár melletti Vučedol Kulturális Múzeumban Furholt Kata által készített és módosított fotó; 4: eredeti publikáció: Vučedol Kultúrmúzeum videótartalom. Közvetlen forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=7Yc-GWtGvvFM>. (Letöltés dátuma: 2025. március 16.)

²² A felszíni leletek dokumentációjának részletes leírása Kata Furholt, Martin Furholt, Mira Majdán, Gábor Bertók, Fynn Wilkes, Sebastian Schultrich: *Ditches in focus: geomagnetic research on a Vučedol site of Szilvás in southeast Transdanubia (Hungary)* című angol nyelvű tanulmányban olvasható.

²³ *BENKŐ* et al. 1989; *DURMAN* et al. 1989; *FORENBAHER* 1993; *BULATOVIĆ* et al. 2017; *BULATOVIĆ* et al. 2020.

Az összegyűjtött felszíni leletanyag legjellegzetesebb diagnosztikus kerámiatöredékei közé tartoznak a Vučedol kerámiastílusra jellemző, fehér, inkrusztált, háromszög és kör motívumokkal díszített belső díszítésű táltöredékek (7. Kép). A Vučedol kerámiastílusra jellemzően többségében feketére vagy sötétszürkére kiégetett edénytöredékek fordulnak elő, ezek minden esetben díszített, felfényezett darabok. A barna szín árnyalataira kiégetett töredékek tipikusan a durva, díszítetlen házikerámia vélhetően nagyobb méretű edényeire utalnak. A kerámiatöredékek jellege alapján különböző élelmiszer-feldolgozási, fogyasztási és tárolási tevékenységekre lehet következtetni (7-8. Képek). A 7. Képen bemutatott Vučedol kerámiastílusra jellemző fehér inkrusztációval díszített töredékek egy vagy több belső díszes tál töredékei lehetnek, amin jól megfigyelhető, hogy az ilyen tálak pereme egyenes és finoman lekerekített, és a peremmel párhuzamosan hármast vonatköteg fut végig rajtuk (7. Kép, 1,3). A tál szimmetria középpontja körül – más lelőhelyekről ismert példák alapján, egy kisebb

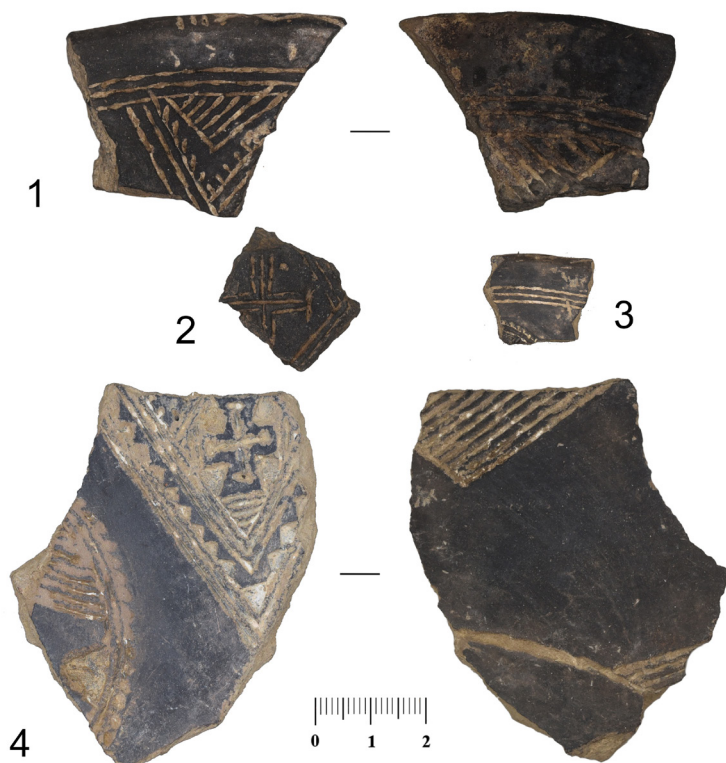

6. Kép. A Vučedol kerámiatöredékek száma az alkalmazott rácsrendszerben a Google Satellite Imagery (EPSG:3857) műholdképeken (© Kiel University, a térképet Furholt Kata készítette).

átmérőjű bekarcolt kör feltételezhető, melyhez sraffozott háromszögek kapcsolódnak (7. Kép, 4). Ily módon a szimmetriaközpont körüli kör és a peremmel párhuzamosan futó hármast vonalköteg közötti részen az egymással szemben elhelyezett sraffozott háromszögek alakították ki a belső díszített rész térelválasztó elemeit és váltak egyben vizuálisan meghatározó komponensekké. Pásztor Emília hívta fel a figyelmet annak jelentőségére, hogy gyakran négy sraffozott háromszög szimmetrikusan helyezkedik el, a háromszögek csúcspontjai pedig a tál központi szimmetria tengelye körüli kör felé irányulnak vagy ahhoz csatlakoznak, hiszen ezt a motívumot akár a négy

égtáj reprezentációjaként is értelmezhetjük. A vučedoli díszítések esetében gyakran felmerül azok csillagászati vagy földrajzi vonatkozású értelmezése.²⁴

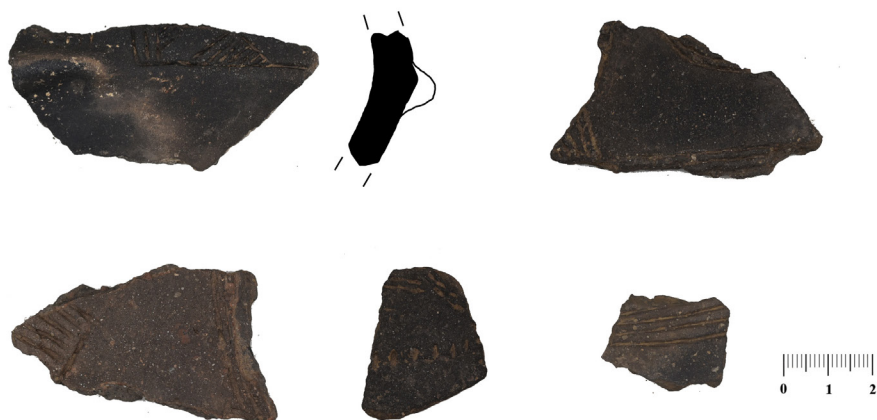
A szilvási példánk esetében nem minden sraffozott háromszöget alakították ki ugyanúgy, például az egyik töredéken (7. Kép, 1) a perem hármast vonalkötege melletti háromszög díszítést még egy olyan, három párhuzamosan futó vonalkötegből kialakított háromszög zárja körül, amit belülről további rovátkolt vonalak díszítenek. A sraffozott vonalak, mint térelválasztó elemek között rombusz és kör alakú szimbólumok feltételezhetők a Vučedol lelőhelyről közölt belső díszes tálak alapján.²⁵ Két töredéken függőleges kereszt vagy „X” motívum látható, egyik esetben egy gazdagon díszített rombusz motívum közepén (7. Kép, 4), míg egy másik kisméretű töredéken vélhetően egy háromszög vonalkötegei által határolt részen (7. Kép, 2). Az inkrusztációt nem, vagy már nem tartalmazó bekarcolt díszítések formakincse igen hasonló a fentebb bemutatott, fehér berakással ellátott motívumokéhoz. A sraffozott háromszögek, a párhuzamos vonalkötegek és a szimmetriaközpont köré rendezett motívumok rendkívül egységes gondolatvilágot, fazekastechnológiát és valószínűleg közismert értelmezési keretet jeleznek a Vučedol kultúra edényművességében.

7. Kép. Válogatás a fehér inkrusztációval díszített Vučedol kerámianyagból (© Kieli Egyetem, a fotót Victoria-Luise Boensch készítette, az képet Furholt Kata szerkesztette).

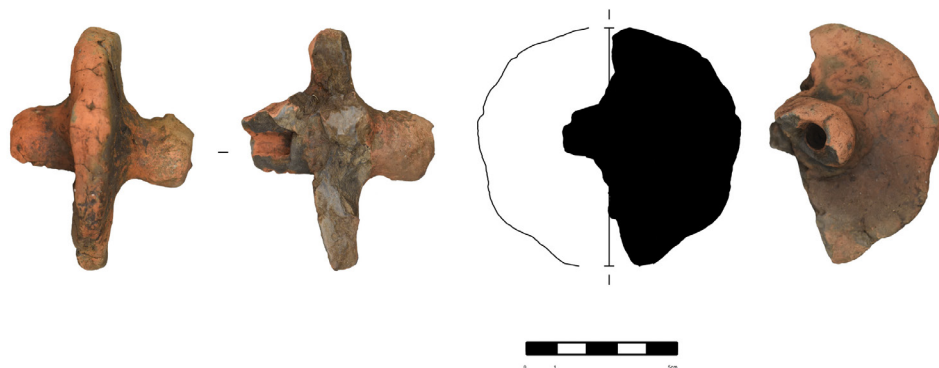
²⁴ DURMAN 2001; PÁSZTOR 2015, 113–114.

²⁵ KULCSÁR 1999; DURMAN 2001.

8 Kép. Válogatás a kerámiaanyagból: a kép felső részén a bekarcolással díszített töredékek (1:1), az alsó részben pedig durva és finomkerámia töredékek, valamint néhány szubkután- és alagútfül látható (1:2) (© KieIi Egyetem, a fotót Victoria-Luise Boensch készítette, az képet Furholt Kata szerkesztette).

A felszínről gyűjtött leletanyag legkiemelkedőbb darabja azonban kétségtelenül egy agyagkerék-töredék, amely valószínűleg egy kocsimodellhez tartozhatott. Ezt a D4-es négyzetben a kör- és íves árok között, a lehetséges épületszerkezetek közelében fedezték fel (9. Kép). A keréktöredék átmérője 10 centiméter, a kerék tengelye 7 cm hosszú, a tengely perforációja pedig 15 mm átmérőjű. A keréktöredék felülete viszonylag sima, de néhány kisebb repedés látható rajta. A keréktöredék méretei alapján feltételezhetjük, hogy egy nagyobb szekérmodell része lehetett. A késő rézkor és a kora bronzkor időszakából számos agyagkerék-töredék és kocsimodell ismert a Kárpát-medencéből. Míg a késő rézkori modellek egy darabból megformáltak, addig a kora bronzkori modellek legtöbbjét különálló részekből, például szekérdobozokból és tömör kerekekből alakították ki. A középen perforált és kúp alakú kerekek azt jelzik, hogy a tengely körül forognak. Ez az ábrázolási mód a Kárpát-medencében talált kora és középső bronzkori szekérmodellekhez kapcsolódik.²⁶ A tömör agyagkerék töredék és a lyuk körül található alagútszerű szerkezet arra utal, hogy a Szilvás lelőhelyről származó lelet egy kora bronzkori szekérmodell része lehet, még akkor is, ha a szekérládát nem találtuk meg. Bár a Kárpát-medencében számos bronzkori szekérmodellt és kereket ismerünk, a Dunántúlról csak néhány leletet jegyeztek fel, ami a szilvási keréktöredék jelentőségét emeli.

9. Kép. Az agyagkerék töredéke elől- és oldalnézetből (© Kieli Egyetem, a fotót Victoria-Luise Boensch készítette, az ábrát Furholt Kata szerkesztette).

Összefoglalás

A délkelet-dunántúli Szilváson végzett terepkutatás lehetővé tette, hogy a lelőhelyet a névadó Vučedol lelőhelyről ismert szerkezethez nagyon hasonló, sűrűn lakott, erősített magaslati településként rekonstruáljuk. Bár további terepi kutatás szükséges számos feltevésünk megerősítéséhez és pontosításához, a roncsolásmentes vizsgálati módszerek kombinációja is nagy előrelépést jelentett a szilvási lelőhely és a régió kora bronzkori településeinek megismerésében. A Vučedol időszakot a régészek nagyra értékelik kidolgozott anyagi kultúrája, magas színvonalú kerámia-, réz-, és bronzművészete, valamint gazdag szimbólumkincse miatt. Mindezek mellett azonban a korszak településeinek kutatása kissé marginális szerepet kapott, melyet erősen befolyásoltak a szlavóniai és szerémségi régió 20. századi történelmét jelentősen meghatározó politikai konfliktusok, s ennek eredményeként a köz-

²⁶ BÓNA 1960; BOROFFKA 2004; MARAN 2004; BONDÁR 2012.

igazgatási határok változása, mely kihívás elé állította például a Zók-Várhegy feltárást végző régészeket is.²⁷ A sűrűn lakott, erődített Vučedol magaslati települések alapján összetett társadalomszerkezetre lehet következtetni, melynek horizontális és vertikális berendezkedésének azonosítása azonban további mikro-regionális kutatást és településfeltárást igényel. A településszerkezetben bekövetkezett változások, valamint a magas minőségű kerámia-, és fémművesség azt mutatják, hogy a Vučedol-jelenség egy figyelemre méltó társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulással jár együtt az észak-balkáni és délkelet-közép-európai térségben, különösen a Kárpát-medence déli részén és környékén a Kr. e. 3. évezred elején.²⁸

Köszönetnyilvánítás

Ezt a projektet a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, Német Kutatási Alapítvány) finanszírozta a német kiválósági stratégia (Germany's Excellence Strategy) - EXC 2150 - 390870439 keretében. Furholt Kata munkáját az XSCAPE Material Minds ERC-951631 projekt támogatta. Szeretnénk köszönetet mondani Till Kühlnnek a technikai felszerelés és a terepmunka megszervezéséért, valamint minden diáknak, aki kiváló munkájával hozzájárult a terepmunkához: Erik Riese, Kai Julian Schönebaum, Victoria-Luise Boensch (Kieli Egyetem) és Faragó Péter, Pongrácz Dávid és Molnár Gergő István (Pécsi Tudományegyetem). Külön köszönet illeti Erik Riese hallgatónkat a QGIS fájlok véglegesítésében nyújtott segítségével. Pásztor Emiliának (Türr István Múzeum, Baja) köszönjük a lektori vélemény elkészítését.

Irodalomjegyzék

- BALEN, J.* 2006: Vučedol. Hrvatski arheološki godišnjak. III (2006) 63–64.
- BALEN, J.* 2011: Đakovo-Franjevac: Kasno bakrenodobno naselje (Late eneolithic settlement). Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2011.
- BÁNDI G.* 1979: Korai bronzkor. Somogyvár–Vinkovci kultúra. Korai bronzkor. Somogyvár–Vinkovci kultúra. In: Bándi G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Baranya monográfia sorozat, Pécs, 1979, 59–73.
- BÁNDI G.* 1984: Die Somogyvár Kultur. In: Tasic, N. (ed): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Balcano-Pannonica, Posebna izdanja, Balkanološki Institute SANU, 1984, 125–128.
- BANKOFF, H.A. – WINTER, F.A.* 1990: The Later Aeneolithic in Southeastern Europe. American Journal of Archaeology 94/2 (1990) 175–191.
- BÁTORA, J.* 2018: Slovensko v staršej dobe bronzovej. Univerzita Komenského v Bratislave. Bratislava, 2018.

²⁷ MITROVIĆ et al. 2017.

²⁸ ROKSANDIĆ VUKADIN et al. 2024.

- BENKŐ L.–HORVÁTH F.–HORVATINČIĆ, N.–OBE-LIĆ, B.* 1989: Radiocarbon and Thermoluminescence Dating of Prehistoric Sites in Hungary and Yugoslavia. Radiocarbon 31/3 (1989) 992–1002.
- BERTÓK G.–GÁTI CS.* 2009: Adalékok Baranya megye kora bronzkori településszerkezetéhez (New Data on the Early Bronze Age Settlement Structure in Baranya County, Hungary). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50–52 (2005–2007) 24–38.
- BERTÓK G.–GÁTI CS.* 2014: Old Times-New Methods. *Archaeolingua*. Budapest, 2014.
- BÓNA I.* 1960: Clay models of Bronze Age wagons and wheels in the Middle Danube Basin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 83–111.
- BÓNA I.* 1964: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5 (1963–1964) 17–63.
- BONDÁR M.* 2012: Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC). Budapest: *Archaeolingua*. Budapest, 2012.
- BOROFFKA, N.* 2004: Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken. In: Fansa, M.–Burmeister, S. (eds.) *Rad und Wagen: Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa*. Katalog-Handbuch zur Ausstellung, Oldenburg, Landesmuseum für Natur und Mensch, 27.3.–11.7.2004, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern in Herder, 347–353.
- BUKOWSKA-GEDIGOWA, J.* 1980: Osady neolityczne w Pietrowicach Wielkich pod Raciborzem. Wrocław, 1980.
- BULATOVIĆ, A.–LINDEN, M.V.* 2017: Absolute Dating of Copper and Early Bronze Age Levels at the Eponymous Archaeological Site Bubanj (Southeastern Serbia). Radiocarbon 59 (2017) 1047–1065.
- BULATOVIĆ, A.–GORI, M.–VANDER LINDEN, M.* 2020: Radiocarbon dating the 3rd millennium BC in the central Balkans: a re-examination of the Early Bronze Age sequence. Radiocarbon 62/5 (2020) 1163–1191.
- CASA, P.D.* 1995: The Cetina group and the transition from Copper to Bronze Age in Dalmatia. *Antiquity* 69/264 (1995) 565–576.
- CONVERTINI, F.* 2012: Mid-Late neolithic enclosures in the South of France. In: Gibson, A. (ed.) *Enclosing the Neolithic. Recent studies in Britain and Europe*. British Archaeological Reports International Series, Oxford, 2012, 125–145.
- DIMITRIJEVIĆ, S.* 1979: Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3 (1979) 267–341.

- DURMAN, A.* 1983: Metalurgija vučedolckog kulturnog kompleksa [Metallurgy of the Vučedol Culture Complex]. *Opuscula Archaeologica*. Zagreb, 1983.
- DURMAN, A.* 2001: Celestial symbolism in the Vučedol culture. *Documenta Praehistorica* 28 (2001) 215–226.
- DURMAN, A.–OBELIĆ, B.* 1989: Radiocarbon Dating of the Vučedol Culture Complex. *Radiocarbon* 31/3 (1989) 1003–1009.
- ECSEDY I.* 1982: Ásatások zók-várhegyen (1977–1982) (előzetes jelentés) [Excavations at zók-várhegy (1977–1982) (preliminary report)]. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27 (1982) 59–106.
- ECSEDY I.* 1999: Zók-Várhegy. Egy szőlőhegy évezredei [Zók-Várhegy: Millenia on the Hill of Vineyards]. Zók, 1999.
- FÁBIÁN SZ.* 2013: A Preliminary Analysis of Intrasite Patterns at Balatonkeresztúr-Réti-dűlő, a Late Copper Age Site on the Southern Shore of Lake Balaton in Hungary. In: A. Anders,–G. Kalla–V. Kiss–G. Kulcsár–G. V. Szabó (eds.): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Ősrégészeti Tanulmányok. Budapest, 2013, 613–626.
- FORENBAHER, S.* 1993: Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. *Antiquity* 67/255 (1993) 218–256.
- FORENBAHER, S.* 1994: The Late Copper Age Architecture at Vučedol, Croatia. *Journal of Field Archaeology* 21/3 (1994) 307–323.
- FURHOLT, M.* 2008: Pottery, Cultures, People? The European Baden material re-examined. *Antiquity* 82 (2008) 617–628.
- FURHOLT, M.* 2009: Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650–2900 v. Chr.). Dr. Rudolf Habelt GmbH. Bonn, 2009.
- GREENFIELD, H. J.* 1999: The Origins of Metallurgy: Distinguishing Stone from Metal Cut-marks on Bones from Archaeological Sites. *Journal of Archaeological Science* 26/7 (1999) 797–808.
- HORVÁTH T.* 2014: The Prehistoric settlement at Balatonőszöd-Temetői-Dűlő. the Middle Copper Age, Late Copper Age and Early Bronze Age occupation. *Archaeologia. Budapest*, 2014.
- JIRÁN, L.* 2013: Prehistory of Bohemia 4. The Bronze Age. Archeologický ústav AV ČR. Praha, 2013.
- KRENN-LEEB, A.* et al. 2023: A swamp as an obstacle to approach – archaeological and geoelectrical investigations on the Early Bronze Age fortification of Ratz-

- ersdorf, Lower Austria. In: Wunderlich, T.–Hadler, H.–Blankenfeldt, R. (eds.): *Advances in On- and Offshore Archaeological Prospection: Proceedings of the 15th International Conference on Archaeological Prospection*, Kiel, 2023, 159–162.
<https://doi.org/10.38072/978-3-928794-83-1/p30>
- KRUK, J.–MILISAUSKAS, S.* 1990: Radiocarbon Dating of Neolithic Assemblages from Bronocice. *Przegląd Archeologiczny* 37 (1990) 195–228.
- KULCSÁR G.* 1999: Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. *Savaria: A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 24/3(1998–1999) 115–140.
- KULCSÁR G.* 2009: The beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin : the Makó – Kosihy – Čaka and the Somogyvár – Vinkovci cultures in Hungary. *Archaeolingua*. Budapest, 2009.
- KULCSÁR G.–SZEVEŘÉNYI, V.* 2013: Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the First Half of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin. In: Heyd, V. – Kulcsár, G. – Szeverényi, V. (eds.): *Transitions to the Bronze Age: interregional interaction and socio-cultural change in the third millennium BC Carpathian Basin and neighbouring regions*. *Archaeolingua Alapítvány*. Budapest, 2013. 67–92.
- LOVÁSZ G.* 1977: Baranya megye természeti földrajza. Pécs, 1977.
- LOVÁSZ G.* 1997: Magyarország természeti földrajza I. Pécs, 1997.
- LOVÁSZ G.–WEING G.* 1974: Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése. Pécs, 1974.
- MARAN, J.* 2004: Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v. Chr. In: Fansa, M. –Burmeister, S. (eds.) *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa*. Beiheft der Archäologischen Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Mainz: Philipp von Zabern, 429–442.
- MILOGLAV, I.* 2018: Vučedolska kultura (The Vučedol culture). In: Miloglav, I.–Balen, J.–Rajković, D. (eds.): *Back to the past: copper age in northern Croatia*. Zagreb, 2018, 113–145.
- MITROVIĆ, J.D.–VITEZOVIĆ, S.* 2017: Zók revisited: Excavations of D. Karapandžić at Zók in 1920. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017) 179–190.
- PÁSZTOR E.* 2015: Celestial Symbolism of the Vučedol Culture. In: C. L. N. Ruggles (ed.): *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. New York, 2015, 1327–1335. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_134.

- PRIMAS, M.* 1996: Velika Gruda 1 Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1996.
- PROCHÁZKOVÁ, P.–VITULA, P.* 2001: Přáslavice. Díly pod dědinou (I). Sídliště kultury nálevkovitých pohárů. Olomouc, 2001.
- RAJKOVIĆ, D.–BALEN, J.* 2016: Sarvaš - neolitičko i eneolitičko naselje II. Muzej Slavonije Osijek, 2016.
- ROKSANDIĆ VUKADIN, D.–BOŠNJAK, S.* 2024: Bakar u prapovijesnim zajednicama sjeverne Hrvatske s posebnim osvrtom na vučedolsku kulturu. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 41/1 (2024) 5–48.
- SZILÁGYI K.* 2018: A Field survey of knappable raw materials in the Eastern Mecsek area. Hungarian Archaeology E-Journal (Summer) 1–9.
- TASIĆ, N.* 1995: Eneolithic Cultures of Central and West Balkans. Draganić. Belgrade, 1995.
- ZÁPOTOCKÝ, M.* 2013: The Řivnáč culture. In: Neustupný, E. (ed.): The prehistory of Bohemia 3. The Eneolithic. Archeologický ústav. Praha, 100–116.
- ZASTAWNY, A.* 1999: Uwagi na temat chronologii osadnictwa kultury badeńskiej w zachodniej części Małopolski. Sprawozdania Archeologiczne 51 (1999) 9–55.
- ZAVODNY, E.* et al. 2021: Old finds, new data: Early Bronze Age human remains from Vučedol, eastern Croatia. Journal of Archaeological Science: Reports 38 (2021) 103032.

Cikkismertető: Morten E. Allentoft et al. Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia¹ és Hugh McColl Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages²

GÁBOR OLIVÉR

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gabor.oliver@jpm.hu

Rezümé: 2023-ban jelent meg a Nature magazinban a *Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia* című írás. Ezen kívül 2025-ben várható egy újabb cikk megjelenése: *Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages*. Ezen angol nyelvű interdiszciplináris cikkek megírásában a fő szerzők mellett mindkét esetben több, mint száz társszerző működött közre. Itt röviden ismertetem e két cikket, melyek fő témája az indoeurópai és germán nyelvű népek eredetének genetikai, régészeti és nyelvészeti módszerekkel történő vizsgálata volt.

Kulcsszavak: Nature, indoeurópai népek, populációgenetika

Presentation of Articles: Morten E. Allentoft et al. *Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia* and Hugh McColl *Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages*

Summary: In 2023, the article *Population Genomics of Post-Glacial Western Eurasia* was published in Nature. Additionally, another article is expected to be published in 2025: *Steppe Ancestry in Western Eurasia and the Spread of the Germanic Languages*. These interdisciplinary English-language papers involved more than a hundred co-authors alongside the primary authors in both cases. This summary briefly introduces these two articles, focusing on the examination of the origins

¹ ALLENTOFT et al. 2023.

² MCCOLL et al. 2024.

of Indo-European and Germanic-speaking peoples using genetic, archaeological, and linguistic methods.

Keywords: Nature, Indo-European peoples, population

Bevezető

2023-ban jelent meg a Nature magazinban a *Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia* című cikk.³ Vezető szerzője, Morten E. Allentoft dán DNS-kutató professzor. Ezen kívül 2025-ben várható egy újabb cikk megjelenése a Nature magazinban *Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages* címmel.⁴ Első szerzője Hugh MCCOLL geogenetikus. Az interdiszciplináris cikkek megírásában a fő szerzők mellett mindkét esetben több mint száz társszerző működött közre.

A cikkek általános kutatástörténeti előzményeiről

A régészet legfontosabb kérdése, hogy *Mikor?* (*Quando?*). Ezt a kérdést régész elődeink évszázados munkájának köszönhetően az előkerült leletekkel és lelőhelyekkel kapcsolatban ma már általában viszonylag könnyen meg tudjuk válaszolni. A második legfontosabb kérdés, hogy *Kik?* (*Qui?*). Itt a válasz időtávolság függvényében már egyre nehezebben adható meg, hiszen például az írás előtti korokból sem emberek, sem népek nevét nem nagyon ismerjük. Erős azonban az igény arra, hogy a ma élő, ismert nevű népek eredetét a minél távolabbi régmúltba visszavezzük, amihez persze a történelmi változások ellenére egyfajta folytonosságot is feltételezni kell.

A régészeti leletanyagon keresztül érzékelhetők a változások. Az őskorban is terjedtek a technológiai vívmányok (tűzhasználat, kömegmunkálás, növénytermesztés, állattartás, fazekasság stb.), változtak a szokások (ritusok, kereskedelem, életmód stb.) és eszköztípusok (kőeszközök, fémeszközök, stb.). De vajon mindez hogyan történt? Egyszerű kereskedelemmel, népek és kultúrák kicserélődésével, vándorlással, hódítással, kiáramlással (*diffúzió, kolonizáció, ver sacrum módszer*), vagy beszívárgással (*infiltráció*)? Az őskori népek „etnikuma” és etnikai változásai pusztán a régészeti leletek alapján sajnos igen nehezen vizsgálhatók (*Archäologie ist nicht Ethnos und Sprache*⁵), aminek több oka van:

- Az ókor előtt még nem voltak birodalmak, királyságok, országok vagy államok, helyettük legfeljebb számunkra ismeretlen nevű törzsekről, nemzetségekről vagy hordákról beszélhetünk.
- A közösségek folyamatosan keveredtek mind genetikailag (ld. exogámia szabálya, vándorlás), mind pedig kulturálisan (ld. szomszédság, kereskedelem vagy éppen hódítás).
- Régészeti lelőhelyek esetében egy sír vagy egy ház csak egyéni identitást tükrözhet. Az etnikum ugyanis közösségi fogalom, így annak kikövetkeztetése

³ Nyugat-Eurázsia jégkor utáni népességgenomikája. Lásd: ALLENTOFT et al. 2023.

⁴ A cikk előzetese már megjelent az arXiv-ban: MCCOLL et al. 2024.

⁵ MAKKAY 2003, 113.

se egy feltárt temető vagy telep egészének tudományos feldolgozása révén lehetséges.⁶

- Kérdés, hogy miként lehet régészeti emlékek és DNS minták összehasonlítása alapján következtetni egy-egy adott őskori nép nyelvére vagy etnikumára is, és ez alapján azokat valamely ma is létező nép nyelvi elődeinek tekinteni?

Mindezen nehézségek miatt az őskori népekről általában nem tudunk saját nevükön beszélni. Helyette a régészet tudománya a felfedezett prehistorikus kultúráknak modern tudományos neveket adott, mégpedig jellegzetes tárgyaik, díszítőmotívumaik vagy elterjedésük alapján. E kultúrák etnikumra váltásával Gustaf Kossinna próbálkozott a 20. század elején.⁷ Feltételezte, hogy egy-egy őskori népesség körülhatárolható földrajzi területen elterjedt hasonló tárgyi leletanyaga azonos kultúrát mutat. Feltételezte továbbá, hogy a kultúra évezredekken át követhető módon fejlődött, így van rá esély, hogy az a jelenkori állapotokból visszavezethető, és valamely mai etnikum elődjének tekinthető. Azonban a germán őshaza keresése közben kevésbé vette figyelembe a vándorlás és keveredés lehetőségét, másrészt pedig rangsorolta is a kultúrákat, így a feltételezett germán elődöket a többinél fejlettebb kultúrájú népességnek tartotta.⁸ (Ez nyilván a 19–20. századi állapotok és nézetek visszavetítésében is gyökerezett, mivel valójában az ókorban a Római Birodalom éppenséggel fejlettebb társadalmat és technológiát képviselt, mint a germán törzsek.) A német nép és őseinek kulturális alapon történő mások elé helyezését pedig néhány évvel később a náci Németország felhasználta és faji alapú ideológiájával a régészeti etnikum meghatározást a világháború után jó időre szalonképtelenné tette (ld. torontói iskola⁹).

Gustaf Kossinnával egyidőben az őskor kutatásának kétségkívül legtekintélyesebb alakja, a baloldali beállítottságú ausztrál Vere Gordon Childe¹⁰ is próbálkozott kultúrameghatározással. Az indoeurópai nyelvek őskori eredetét Dél-Oroszország területére tette.¹¹ Elfogadta a neolit vívmányok és kultúrák terjedését (*ex oriente lux*), de úgy vélte, ez a népességvándorlásnak tudható *bediffusion theory*.¹²

Marija Gimbutas litván-amerikai régész új nézeteivel a második világháború után jelentkezett. Szerinte az indoeurópaiak ősei harcias pásztorok voltak (*Kurgán kultúra*), akik a ló háziasításával jelentős technológiai előnyre tettek szert, és a kelet-európai sztyeppék felől érkezve Kr.e. 4500 után rátelepedtek a rézkori Európa lakóira. Ez a nézet nem csupán kulturális vívmányok terjedését, de egyben népvándorlást és keveredést is feltételezett, amiket pedig összekötött az indoeurópai nyelv terjedésével.¹³

Szintén a második világháború után jelentkeztek a *processzualista* és *posztprocesszualista* antropológiai irányzatok, melyek már részlegesen megkérdőjelezték

⁶ POHL 1998, 21.; GÁBOR 2017, 309.

⁷ KOSSINNA 1927.

⁸ A nemzet fogalom modern kori fejlemény, az őskorban ilyesmi természetesen nem létezett.

⁹ CURTA 2007, 160.

¹⁰ A University College London (UCL) Institute of Archaeology igazgatója volt 1946–57 között.

¹¹ CHILDE 1926. – Ezzel szemben pl. Makkay János fenntartotta a Kárpát-medencei eredet lehetőségét is: MAKKAY 1998, 119–128.

¹² CHILDE 1931.

¹³ GIMBUTAS 1952. 1997.

a régészeti etnikummeghatározás lehetőségét. A processzualista irányzatot a régészetben a *New Archaeology* mozgalom képviselte (David Clarke, Colin Renfrew, Louis Binford). Gordon Childe neolitizáció terjedésére vonatkozó diffúziós elméletén túllépve hangsúlyozták a régi kultúrák összetettségét (gazdaság, vallás, társadalom) és folyamatos változását (környezeti alkalmazkodás, vándorlás, belső fejlődés, külső hatások stb.). Sokáig kerülték is az etnicitás meghatározását,¹⁴ mivel a régészeti kultúra csak modern terminus, és nem következik belőle a nyelvi vagy etnikai azonosíthatóság.¹⁵

A posztprocesszualisták szerint a kutató beállítottsága szubjektív, a régészeti kultúrák pedig mindig egyediek, és nem határolhatók körül. Így mind a kutatás alanya, mind pedig tárgya bizonytalan. Ezt a posztprocesszualisták grammatikai eszközökkel próbálták áthidalni. A régészeti kultúra helyett *stílust*, etnikum helyett identitást, az egyedi jellegek helyett *megerősítő stílust*, a közösségi *identitást* kifejező tárgyak helyett *emblematisztikus stílust*,¹⁶ az etnikai szimbólumok helyett pedig *izokresztikus stílust* mondtak.¹⁷ Elfogadták ugyan, hogy a csoportok egybetartozása a közös szimbólumokon alapul,¹⁸ de értelmezésükben a régészet szinte kultúrantropológiává vált, és tagadták az anyagi kultúra és az etnicitás közti közvetlen kapcsolatot.¹⁹

Végül a *struktúratörténeti irányzat* megy a legmesszebb, hiszen bár nem tagadja, de szinte kivitelezhetetlenné teszi a régészeti etnikummeghatározást. Fő érve, hogy nem csak a korabeli identitás volt flexibilis, hanem a múlt mindenkori megítélése is változó, és nem csupán az etnikum létrejötté, de az azt a régi korokban alátámasztó eredetmitológiák is egyaránt konstrukciók voltak. Az irányzat szerint a régészet számára hozzáférhetetlen közvetlen eseménytörténet, vagy első identitás helyett a társadalmi, gazdasági és kulturális struktúrákat kell vizsgálni. Sebastian Brather persze formálisan nem utasítja el az etnikum meghatározás lehetőségét a régészetben, de részleteiben mégis példák sorával állítja, hogy az állandó időbeli és térbeli változások miatt a leletanyag, vagy a nyelv alapján egy kulturális és etnikai csoport régészeti meghatározása csak konstrukció.²⁰ Speciális esetben legfeljebb a határok átmenete vizsgálható a régészetben – mint például a germán soros temetők megjelenése a Római Birodalom határain az 5. századtól,²¹ – ami azonban inkább közvetítő, mint elkülönítő zóna²² Sebastian Brather egyfajta középutat keres az általa *scientistának* nevezett processzualista és *historistának* nevezett posztprocesszualista irányzatok közt.²³ Bár az alemannok példáján keresztül megpróbálja bemutatni ajánlott módszerét,²⁴ azonban annak működése és használhatósága mégsem derül ki,²⁵ így az etnikum meghatározása helyett valójában nem javasol

¹⁴ BARTH 1969.

¹⁵ Az irányzatról összefoglalóan: SIKLÓSI 2006, 76.; 78.; 80.; 86.

¹⁶ WIESNER 1983.

¹⁷ SACKETT 1985.

¹⁸ GIRTLE 1982.; SMITH 1986.; POHL 1998, 16.

¹⁹ HODDER 1977. – Az irányzatról összefoglalóan: SIKLÓSI 2006, 80–84.

²⁰ BRATHER 2000, 173.

²¹ WERNER 1950.

²² CURTA 2006, 92.; LANGÓ 2006, 91.

²³ BRATHER 2000, 6.; 2004, 517–567.; 2006.

²⁴ BRATHER 2002.

²⁵ CURTA 2013, 168.

semmit.²⁶ Sebastian Brather végülis mindenki imádja cáfolni²⁷ és módszereit deduktívnak,²⁸ empiristának,²⁹ agnosztikusnak,³⁰ fundamenstalsítának,³¹ dekonstruktívnak,³² redukcionista³³ sőt nihilistának³⁴ nevezik. E cáfolatok ellenére a tárgyaknak tulajdonítható jelentésrétegek mennyisége terén mégsem a régészet, hanem a művészettudományos hermenautika³⁵ áll az élen (ld. szó szerinti, szimbólikus, eszkatológikus, tropológikus stb. értelmezések). Ugyanakkor lassan megszűlőben van a mémek archeológiája is.³⁶

A régészetnek ilyen teoretikus előzmények után végül a természettudományok nyújtottak segédkezet. A lelőhelyek megtalálását segítő műszeres lehetőségek, és a tárgyak datálásában hasznos abszolút kormeghatározási módszerek (ld. ¹⁴C,³⁷ dendrokronológia,³⁸ luminesenciás módszer³⁹ stb.) mellett immáron a biológiai le származást kimutató genetikai elemzések is fontossá váltak. Az emberi maradványokból kinyert DNS minták szekvenálásával és összehasonlításával ugyanis összefüggéseket lehet találni különböző korokban és területeken élt emberek és embercsoportok között. Ezt a lehetőséget használták ki mindkét bemutatandó cikk kutatói, és az Eurázsia egymástól távoli részein, eltérő időszakokban élt emberek csontjaiból vett DNS minták alapján próbálták következtetni az őskori népvándorlásokra vagy keveredésekre.

Az első cikk: *Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia.*⁴⁰

A cikk kiindulópontja a rézkori és kora bronzkori *Yamnaya kultúra*.⁴¹ Annak szétterjedését vizsgálva összesen több, mint 1600 radiokarbonos keltezésű ember fogvaiból vagy csontjaiból vett minta segítségével 317 genomot szekvenálva, valamint 1000 referenciamintát felhasználva vizsgálták meg a Bajkál és Skandinávia közti terület őskori emberi populációit (beleértve Közép-Európát is). Figyelembe vették azt,

²⁶ STADLER 2008, 79.

²⁷ Voltak, akik semmitmondónak ítélték Sebastian Brather processualista jellegű állítását, hogy minden minddel összefügg, lásd JOHNSON 2010, 79.; CURTA 2013, 166. Más megállapítás szerint az etnikum meghatározásban való kételkedés önmagáért való formája csak tudományos póz, és nihilizmushoz vezet. Lásd: CURTA 2007, 159.; 165.

²⁸ BIERBRAUER 2004, 73–74.; CURTA 2006, 91.; 2007, 162.

²⁹ CURTA 2006, 91.; 2007, 162.; 165.; 185.

³⁰ CURTA 2006, 91.

³¹ CURTA 2006, 91–92.

³² Kerstin Hofmann nem állítja, hanem csak megemlíti a dekonstruktív jelzőt HOFMANN 2004–2005, 470.

³³ CURTA 2007, 165.

³⁴ CURTA 2007, 159.; 165.

³⁵ LUKÁCS 1963.; BÁTSCSMAN 1984.

³⁶ COCHRANE 2010.

³⁷ Az egyetlen régészeti Nobel-díjas, Willard F. Libby kémiai eredményeiért kapta meg a díjat 1960-ban.

³⁸ A fák évgyűrűinek vizsgálata.

³⁹ Luminescens kormeghatározás: radiometrikus módszer, amely az ásványokban a háttérsugárzás hatására csapdázódott elektronok mennyiségéből határozza meg azok eltemetődésének idejét. Lásd: HUNTLEY 1985.

⁴⁰ *Nyugat-Eurázsia jégkor utáni népességgenomikája.* ALLENTOF et al. 2023.

⁴¹ *Yamnaya kultúra*: gödörsiros, kurgános (sírhalmos) kultúra, mely a mai Oroszország és Ukrajna területén létezett a Kr. e. 4–3. évezredben a Fekete-tenger feletti területen.

hogy a korabeli szeparáltság és a kisebb népesség miatt az ősi genetikai különbségek a mainál nagyobbak voltak. Az őskori embereket így genetikai csoportokba lehetett sorolni, melyek sokszor valóban az ismert régészeti kultúrák elterjedési térképeivel egyeztethető földrajzi övezeteket adtak ki.⁴² Ennek megfelelően a kapott eredmények a *Yamnaya kultúra* eredeti kiterjedését is megmutatták. Ugyanakkor a vizsgált speciális genomok elterjedésével három nagyobb őskori népvándorlás is kimutathatóvá vált.

1. Az első, a gyűjtögető-vadászok középső kőkori (*mezolit*⁴³ / HG⁴⁴) vándorlása volt Kr. e. 13 000 és 11 000 között. Útvonalai genetikai feltérképezése megmutatta Nyugat- és Közép-Európa népességének (WHG⁴⁵) eredeti elkülönülését a sztyepei területek népességétől (EHG⁴⁶). A nyugati népesség közvetlenül a helyi *Villabruna mezolit csoportból* (*azíliek, epigravettiek*) származott, míg a keleti népesség a felsőpaleolit észak-szibériaiaktól (ANE⁴⁷). A nyugati területeken lokális keveredési eltérések is voltak Britannia, Ibéria és a kontinentális Európa többi része között, ami azt jelenti, hogy ezek a különbségek már az általános középső kőkori terjeszkedés előtt is megvoltak. Skandináviában például nyugati (WHG) és keleti (EHG) mezolit csoportok keveredtek egymással. A Baltikumban és Ukrajnában viszont a szétterjedő mezolit népesség (HG) a nyugati felsőpaleolit csoportokkal keveredett, míg Oroszországban erősebb volt a keleti paleolit (ANE) hatás. Ezután a sztyeppe északi erdősávjában a gyűjtögető életmód a *zsinórdíszes edények kultúrájának* (CWC⁴⁸) Kr. e. 3. évezred elején történt megjelenéséig megmaradt, míg délen már hamarabb kiegészült neolit jellegekkel (letelepedés, állattartás).

2. A második vándorlás Kr. e. 9000-től a neolitizáció terjedésével a Közel-Keletről indult (*ex oriente lux*). Az Észak-Mediterraneumban egészen Ibériáig anatóliai és égei telepések foglalták el a partokat, majd a belső területek felé terjeszkedve keveredtek a helyi mezolit csoportokkal (HG). Ugyanez történt Dél- és Közép-Európában. Ezzel szemben Britanniában a lakosság erősen kicserélődött. Végül a Kelet-Baltikum neolitizációja időben ettől eltolódva jóval később következett be, hiszen a háziállatok csontjai csak a Kr. e. 3. évezred elején, a *zsinórdíszes edények kultúrájával* (CWC) jelentek meg. Kelet-Ukrajnában a helyi mezolit csoportok a Kr. e. 3. évezredben sokáig együtt éltek az újonnan jött neolit telepésekkel. A legtöbb és legkorábbi anatóliai gén ennek megfelelően Dél-Európában jelent meg (Görögországban Kr. e. 7000 körül, Ibériában Kr. e. 6000 körül), a legkevesebb és legkésőbbi pedig Skandináviában (Kr. e. 3500 körül) és a Baltikumban (Kr. e. 3000 körül). Dél-Európa korai neolit genomjai tehát fáziseltolódással Nyugat-Európa késő neolit népességénél bukkantak fel, míg Közép-Európa korai neolit genomjai Kelet-Európa és Észak-Európa késő neolit népeinél.

⁴² 1./ É-, Ny- és Közép-Európa, 2./ K-Európa (Belarusz, Ukrajna, Oroszország), 3./ Ural és Nyugat-Szibéria.

⁴³ Posztglaciális vagy korai holocén időszak.

⁴⁴ Hunter-gatherers: HG.

⁴⁵ Western Hunter-gatherers: WHG.

⁴⁶ Eastren Hunter-gatherers: EHG.

⁴⁷ Ancient North-Eurasien: ANE.

⁴⁸ Zsinórdíszes edények kultúrája (*Corded Ware Ceramics*: CWC), más néven *Harci baltás kultúra*. Az erdős északi régiókat magában foglaló érintkezési zónában a kelet-európai neolit kultúrákból (*Globular Amphora Culture*: GAC, rézkori kultúra Ukrajna és Lengyelország területén) és a *Yamnaya* csoportok sztyepei keveredéséből alakult ki. Késői kortársai a sztyeppén a *Yamnaya kultúra*, Magyarországon pedig a *Baden kultúra*.

Ukrajnában és attól keletre a neolitizáció elterjedése előtt 3 fő mezolit kori genom komponens volt jelen. Az erdős sztyeppen a nyugat-szibériai, a Bajkál-tóig az északkelet-ázsiai, és a Bajkáltól északra pedig a paleo-szibériai. Ezek a területeken csak Kr. e. 3000-tól, és csak kis számban jelentek meg az anatóliai földművesek génjei, ami megfelel a korábbi régészeti és demográfiai adatoknak is. Az őslakos mezolit kori népesség legtávolabbi Kaukázusban (Kr. e. 2. évezredig), illetve északon (Kr. e. 1. évezredig) maradt fenn. Az Uraltól keletre, Nyugat-Szibériában Kr. e. 6000–3000 között átvették ugyan a neolit vívmányok egy részét (erősített telepek, ólak, nagy temetők, távolsági kereskedelem, kerámia készítés), sokáig mégis inkább gyűjtögető életmódot folytattak (ld. konzervatív kőpenge technológiák, vadászat elsődlegessége). Keleten tehát a neolitizáció nem terjedt olyan erőteljesen északra, mint Európában, noha a déli neolit kisugárzó központok ugyanolyan távolságra voltak. Ennek megfelelően a neolitizáció társadalmi és gazdasági változása kevésbé és lassabban ment végbe, de végül ott is kialakultak a genetikai-társadalmi-gazdasági határok. Ez a különbség kelet és nyugat közt a környezeti tényezőkből eredt, mivel keleten a kontinentálisabb éghajlat és a hidegebb tél kevésbé kedvezett a mezőgazdaság kialakulásának.

A neolit népvándorlás Európában erős népességváltással járt (ld. anatóliai bevándorlók, illetve *vonaldíszes kultúra* kirajzása), míg keleten alig változott a genom. Európában így csökkent a korábbi rokonsági kapcsolatok hálózata, az Uraltól és a Fekete-tengertől keletre viszont egységesebb maradt. Nyugaton a genomváltás mellett hirtelen népességnövekedés is történt, míg keleten a gyűjtögető életmód fennmaradása miatt mindez jóval lassabban zajlott le. A genomok kelet és nyugat közti földrajzi elkülönülései tehát már a késői jégkor mezolit csoportjai (GLA)⁴⁹ idején kialakultak, és a neolit időszak népvándorlásai során sem szűntek meg.

3. Kora bronzkori vándorlás. A rézkorban kialakult *Yamnaya kultúra* legeltető pásztora a Kr. e. 3. évezred elején kezdtek szétvándorolni a ponthusi sztyeppe felől, aminek nyomán több új bronzkori kultúra született. A *Yamnaya kultúra* közvetlen bronzkori utóda valószínűleg a Kaszpi-tenger feletti *Andronovo kultúra* lett,⁵⁰ attól nyugatra a *Srubna kultúra*⁵¹ jött létre, keletre pedig az *Afanasyevo kultúra*.⁵² A korábbi mezolit és neolit időszakokban tapasztalható genetikai elkülönülés nyugat és kelet között e vándorlásból eredő keveredésnek köszönhetően oldódott fel. Keleten, Nyugat-Szibéria felé a *Yamany* és az *Afanasyevo kultúrák* átmenete mutatja meg ezt, nyugaton pedig a rézkori *Gömbhasú edények kultúrája* közvetítette a keveredést a későbbi *Zsinórdíszes edények kultúrája* felé. Ez a hatás nagyjából 1000 év alatt Európa nagy részét elérte. Kr. e. 2200 körül Ibériában, Franciaországban és Britanniában is dominánssá váltak a sztyeppe génnek! Dániában és Dél-Skandináviában érdekes módon a korábbi neolit vándorlás lassan odaérő genetikai hatásai és a jóval későbbi *Yamnaya kultúrával* elindult, de gyorsabban megjelenő kora bronzkori vándorlás sztyeppe génjei szinte ezer éven belül, közvetlen egymás után jelentkeztek Kr. e. 3500–2500 között.

⁴⁹ Late Glacial Mesolithic (GLA).

⁵⁰ *Andronovo kultúra*: több Kr. e. 3–2. évezred bronzkori kultúrák összefoglaló neve Nyugat-Szibéria területén. Elsősorban az indoiráni nyelveket beszélő népek elődjének tekintik, de ide tartozik a *Cserkaszk kultúra* is, ami talán az ugor nyelveket beszélő népek urali elődje lehetett.

⁵¹ *Srubna kultúra*: bronzkori pásztorkodó népesség a Kaszpi-tenger felett. A kultúra a jellegzetes gerendavázis házszerű halomsírhairól kapta a nevét.

⁵² *Afanasyevo kultúra*: késő rézkori – kora bronzkori kultúra Nyugat-Szibériában (Altáj-Minuszenszk).

Összegezve, régészetiileg már korábban is ismert volt a tárgyi kultúrák kora bronzkori terjedése (pl. rézárúk kereskedelme). Mivel azonban a populációk érintkezései gének segítségével regionális pontossággal kimutathatók, ezért most bizonyíthatóvá vált a kora bronzkori vándorlások *Yamnaya kultúrához* köthető eredete is. Másként foglalmazva, a kerék és az ökrös szerek Kr. e. 3500 körül terjedtek el, ami megnyitotta a lehetőséget a *Yamnaya kultúra* előtt a nomád vándorlásra. A folyók mentén terjedő eneolitikus mobil gazdálkodás pedig feloldotta a mezolitikumtól folyamatos genetikai elkülönülést kelet és nyugat között.

A kora bronzkori vándorlás azonban a bronzkor későbbi részében is tovább folytatódott. Az újabb sztyeppei technológiai vívmányok (ló háziasítása, köles termesztése, székéharc kifejlesztése) immáron lehetővé tették az *Yamnaya kultúra* utódjának, és az indoeurópai nyelvű népek őseinek tekintett *Andronovo kultúra* Kr. e. 2. évezredbeli terjeszkedését. Előre tekintve ez azt jelenti, hogy a mai indoeurópai nyelvek őse ekkor terjedhetett szét Európában. Időben visszafelé tekintve pedig az is látható, hogy az *Andronovo kultúra* őse az a rézkori *Yamnaya kultúra* volt, mely törzspopulációjának genetikai eredete 65 %-ban a kerámiát készítő Don-menti mezolitikus gyűjtögető-vadászokra,⁵³ 35 %-ban pedig a kaukázusi mezolitikus gyűjtögető-vadászokra vezethető vissza, és nem a neolitikus bevándorlókra. Mindebből talán az következik, hogy az indoeurópai nyelvek elődjét beszélő népek genetikai eredete nem remélt időbeli messzeségben sejthető, mégpedig nem a neolitikus forradalmat felmutató Közel-Keleten, hanem inkább a sztyeppei és kaukázusi mezolitikus népesség körében.

*A második cikk: Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages.*⁵⁴

Az első ismertetett cikkben az indoeurópai nyelvet beszélő népek szétterjedéséről volt szó. A második cikk egy nyelvtörténeti korszakkal továbblépve csak annak egy részcsoportha, a germán nyelvű népek európai őshazáját keresi. Erről persze már voltak történeti előismeretek. A rómaiakkal már a Kr. e. 2. században találkozó germán kimber (*cimbri*) nép lakhelyét az ókori auctorok Jütlandra helyezték,⁵⁵ amit Augustus császár is megerősített, sőt ő a chardes és semnon népek lakóhelyét is odatette.⁵⁶ Ptolemaios Kr. u. 2. században készült térképe pedig a teutonokat ábrázolta Jütlandon. Ugyanakkor Pomponius Mela szerint a teutonok Skandinávia szigetéről⁵⁷ jöttek,⁵⁸ és a germán népek eredetét a Kr. u. 6. század közepén Iordanes is Skandinávia területére tette.⁵⁹

Írott forrásokból ismert a germánság további története is. A Kr. e. 2. század végén már érintettek voltak egy kontinentális vándorlásban, és megjelentek Itália hatá-

⁵³ Sikerült azonosítani egy korábban ismeretlen Közép-Don vidéki mezolitikus kori génösszetételt.

⁵⁴ MCCOLL et al. 2024.

⁵⁵ STRABON *Geographica* 7.2.1.; TACITUS *Germania* 37.; SEN. PLINIUS *Naturalis Historia* 4. 100.; PTOLEMAIOS *Geography* 2,11.

⁵⁶ *Res gestae divi Augusti* 26.; GRÜLL 2018, 63.

⁵⁷ Az ókori leírások szerint egy északi sziget volt.

⁵⁸ Codanovia: Skandinávia? (MELA *De chorographia* 3,32-33.; 3,54.)

⁵⁹ Skandza / Scandia / Gothiscandza: IORDANES *Getica* 1; 3; etc.

rainál. Marius római consul és hadvezér Aquae Sextiae-nél (Aix-en-Provence) Kr. e. 103-ban legyőzte a teutonokat és az ambronokat,⁶⁰ majd Kr. e. 101-ben Vercellae-nél (Vercelli) a kimbereket is. Később, Dél- és Kelet-Skandináviából a Kr. u. 2. században is elindult egy kivándorlás, ennek csoportjai jelentek meg a Visztula vidékén (*Wilabark kultúra*), és ők lettek a keleti germánok ősei.⁶¹ Kr. u. 300 körül pedig a germánok a korábban kelták által lakott Germania és Hollandia felé is kirajzottak, ami az Északi-tenger partján vegyes lakosságot hozott létre. Még később, a népvándorlás kor idején (Kr. u. 5–9. század) ennek a kevert lakosságnak az utódai jutottak el Britanniába (angolszászok) és Itáliába (langobardok). A népvándorlások idején azonban volt egy eddig kevésbé ismert nyugati germán visszavándorlás is Dél-Skandináviába,⁶² aminek nyomán létrejött az északi germán viking népesség.

Összegezve tehát, az első cikkben látható volt, hogy a feltehetően indoiráni alapnyelvet beszélő rézkori *Yamnaya kultúra* nyugati terjeszkedése során Európában megjelent az indoeurópai nyelv őse. Ennek fő közvetítője a *Zsinegdíszes edények kultúrája* volt, aminek révén a történelem során először jelent meg egy sztyeppei kultúra Dél-Skandináviában is.⁶³ Valószínű tehát, hogy skandináv területen zajlott le a mai germán nyelvek elődjét eredményező nyelvfejlődési folyamat. Innen rajzoltak aztán ki azok a korai germán nyelveken beszélő törzsek, melyekkel a rómaiak a Kr. e. 2. századtól folyamatosan találkoztak. A második cikk tehát, e történeti ismeretek birtokában, a régészeti eredmények és nyelvészeti elemzések, valamint főleg biológiai genomok (710 génmintából) objektív adatai segítségével próbálta meg igazolni a protogermán nyelvek e vaskornál korábbi skandináviai eredetét az alább következő eredménnyel.

Az első Skandináviában megjelenő nagyobb steppei népesség az ottani késő rézkor és korai bronzkor idején Kr. e. 2800 körül érkezett. Az ún. *Zsinegdíszes edények kultúrája*⁶⁴ egyik ága a dániai *Single Grave culture*,⁶⁵ míg egy másik ága a Harcibaltás népesség volt.⁶⁶ Ők nem csak a bronzöntés ismeretét hozták magukkal, de valószínűleg az ősgermán nyelv (*Paleo-Germanic*) is velük jelent meg. Ám a germán nyelv jelenlétét közvetlenül bizonyító első rúnairások csak a Kr. u. 1. századból ismertek, ami több mint 2000 év hiátust jelent. A germán nyelv korai skandináviai megjelenésének mégis vannak közvetett nyelvi bizonyítékai. Ezek pedig a finnektől és keltáktól kölcsönzött olyan korai szavak, amik alapján az ottani késő bronzkorban (Kr. e. 1000–500) geográfiai pozíciójuk már e két nép között sejthető. A skandináv vaskor idején⁶⁷ (Kr. e. 500-tól) pedig a paleo-germán nyelv hangváltozásokon ment keresztül. Így alakultak ki időszámításunk kezdetére a proto-germán nyelvek Dél-Skandináviában és Észak-Németországban.⁶⁸

⁶⁰ A forrásokban szintén említett xenon és *tigurin* népek valószínűleg kelták voltak.

⁶¹ Valószínűleg ez a népmozgalom indította el a gót vándorlást, melynek következményeként Marcus Aurelius császár idején kitört a markomann-szarmata háború.

⁶² Ezt a germán visszavándorlást talán a Kr. u. 5. századi hun nyomás, majd a 6. század végén Itáliából az elbai szvb földekre visszatérő angolszászok okozhatták.

⁶³ A neolitik vívmányok terjedésének fokozatossága és a hidegebb éghajlat miatt Skandináviába később kezdődött az újkőkor, mint Közép- és Nyugat-Európában.

⁶⁴ *Corded Ware culture*.

⁶⁵ Harcibaltások és borostyánkereskedők.

⁶⁶ *Battle Axe culture*. Velük egyidőben Nyugat- és Közép-Európában a *Harangedényes kultúra* (*Bell Beaker culture*) létezett.

⁶⁷ *Pre-Roman Iron Age*.

⁶⁸ *Jastorf kultúra* az Elbánál.

A keleti germánok ősei a Kr. u. 1. században hajón vándorolhattak át Skandináviából a kontinensre.⁶⁹ Lengyelország így nem a keleti germánok őshazája, hanem csupán további európai vándorlásaik kiindulópontja volt. Kr. u. 100–400 között a keleti germánok több népre váltak szét: keleti gótok, nyugati gótok, gepidák, burgundok, vandálok,⁷⁰ rugiak, szkirek, herulok. A gótok Kr. u. 2. századi terjeszkedése okozta a Marcus Aurelius idején kitört markomann-szarmata háborúkat, a Kr. u. 3. században ugyancsak ők foglalták el a rómaiak által feladott Dacia provinciát,⁷¹ majd a Fekete-tengerig is eljutottak.⁷²

A kora középkori népvándorlások a hunok európai megjelenésének (Kr. u. 375), a Nyugat-Római Birodalom összeomlásának (Kr. u. 476), a Justinianus kori pestisnek (Kr. u. 541–549), és a késő antik vulkánikus kis jégkornak (Kr. u. 536–660) köszönhetőek. A népmozgalmak hatásai Kr. u. 500 körül Észak-Európát is elérték és Kr. u. 700-ra időszakos népességfogyást okoztak Skandináviában. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés folytatódott, így később erős népességgyarapodás következett be. Az Európát érintő barbár inváziók, a seregek és népek vándorlásai, a genomok hirtelen összemosódását okozták. Az antik források ugyan megjegyzik, hogy Dániában és Dél-Svédországban Kr. u. 500 előtt és után is dánok éltek, a korábbi feltevésekkel szemben az új genetikai minták alapján ott sem maradt meg a genetikai folytonosság. Sőt, a változások a kultúrában is megjelentek. Kialakult az *old futhark* írás (North-German/Proto-German nyelven?), megépületek az első fejedelmi termek (Kr. u. 5–6. század), megjelent a germán állatstílus (Kr. u. 5–6. század), és a *Daneworks*⁷³, kiépítésének második fázisa is ekkor kezdődött (Kr. u. 500 körül).

Skandináviában az 5. század után először népességszökkenés, majd a dán expanciónak köszönhetően erős népességnövekedés jelei mutatkoztak. ÉNy-Európa felől megjelent egy kelta génekkel kevert (neolitik földművesek utódai: GAC) erős észak-germán népesség (proto-germánok utódai), aminek régészeti, nyelvtörténeti és genetikai nyomai is vannak. Sőt, a 9. században a Baltikum déli részéről még szláv jellegű csoportok is érkeztek ide.⁷⁴ Ennek megfelelően a viking korban (Kr. u. 800-tól) Dániában és Svédország területén erős népességkeveredés mutatható ki. Ezen kívül Norvégiában is volt nyelvi és kulturális váltás, de genetikai keveredés kevésbé. Mindez azt jelenti, hogy a norvég vikingek biológiailag helyi őseiktől származtak, míg a dán és svéd viking népesség keveredéssel jött létre. Végül Dánia, Norvégia, Svédország, és Izland területén kialakult a viszonylag egységes *Old Norse* nyelv,⁷⁵ amit már a fiatalabb Futhark rúnairás emlékei mutatnak. Ezen belül a *keleti Norse* (Svédország) és *nyugati Norse* (Norvégia) nyelvek közti határ éppen megegyezett a dél-skandináv (Svédország) és a nyugat-skandináv (Norvégia) genetikai clusterek találkozási vonalával. Végül Kr. u. 1000 körül a keresztény hitre téréssel a terület lakóinak vallása is egységesült.

⁶⁹ *Wielbark kultúra* a Visztula torkoltánál. A gótok saját származásmondájuk szerint valóban Skandináviából származnak, és nevüket őrzi a balti-tengeri Gotland szigete is. A vandálok eredeti lakóhelyeit a norvég Hallingdal, a svéd Vendel és a dán Vandyssel helynevek mutatják. *JORDANES Getica* 1; 3; etc.

⁷⁰ *Przeworsk kultúra*

⁷¹ *Marosszentanna kultúra*.

⁷² *Cernyakhov culture*.

⁷³ *Danawirki / Danewerk*: a magyarországi szarmata sáncokhoz (Csörsz-árkok) hasonló föld védművek.

⁷⁴ *Obodrites?* - Id. Oldenburg (Németország) erődített szláv udvarháza.

⁷⁵ Más néven *Old Nordic*, vagy ahogy beszélői hívták: *Donsk tunga* (dán nyelv).

A második cikkben szereplő populációgenetikai vizsgálatok alapján tehát kiderült, hogy a germánság történetében az antropológiai határok néha egybeestek, néha pedig elkülönültek a tárgyi emlékek által tükrözött régészeti-kulturális határoktól. A bronzkorban például a keleti skandináv népesség génjei a balti partok mentén is szétterjedtek, de ennek korábban sem régészeti, sem nyelvészeti bizonyítékai nem voltak. A földművelés és állattenyésztés kora ugyanis viszonylag későn érkezett el a Baltikumba, ami ellentmond a mezőgazdasági szavak proto-germán nyelvben való korai meglétének, vagyis azok egy korábbi, neolitikus indoeurópai nyelvválalapotból öröklődhetnek át. Továbbá Britannia belső régióiban a genetikai adatok alapján elválaszthatóvá váltak egymástól az egykori angol, szász és jüt területek. Dél-Skandinávia, Kelet-Skandinávia és Észak-Skandinávia késői rúnaemlékei alapján az északnyugati ősgermán nyelv a vaskorig egységes maradt, noha a lakosság genetikailag eltérő volt. Európában a népvándorlás kora idején sok helyen átvették a késő germán temetkezési szokásokat, így a régészeti és nyelvi-kulturális határok szintén nem voltak azonosak.

Am, arra is van példa, hogy a kulturális és genetikai határok egybeestek. A vaskor tekintetében a génminták alapján meghatározhatóvá vált a keleti skandinávok és a déli skandinávok kontinentális terjeszkedése közti vaskori határ, ami Mecklenburg és Dansk között megfelelt a keleti germán és északnyugati germán nyelvek közötti korabeli választóvonalnak.

Végül e populációgenetikai vizsgálatok legfontosabb felismerése az volt, hogy a germán nyelv nem a Baltikumból került Skandináviába, hiszen a kelet-skandináv populáció a baltiak nélkül alakult ki. Ez jelenti a nyelvi jelenséghatárt, vagyis izoglossa határt a korai germán nyelv és a balto-szláv nyelvek között.

Utószó

Darwin evolúciós elmélete a régészetben is alkalmazható. Az ember származását emberelődökhöz kötjük, a tárgyi kultúrában fejlődést látunk, sőt a ma létező népek és beszélt nyelvek eredetét is próbáljuk megkeresni. Ennek jegyében a régészet és a nyelvtörténet egymástól eltérő tárgyai közti szakadékot populációgenetikai kutatások segítségével próbáljuk áthidalni. Az ismert nyelvű és anyagi kultúrájú régi népek genomjainak eredetét a genetika segítségével ugyanis távolabbi múltba is vissza lehet vezetni, feltételezve azt, hogy a génekkel együtt nagy valószínűséggel az adott nyelvek elődei is tőlük származnak. A kijelentés tehát módosítva immáron így hangzhat: *Archäologie kann nur mit Hilfe der Naturwissenschaften Ethnographie und Sprache sein.*

A megismert populációgenetikai adatok alapján az első cikk a feltételezett indoiráni nyelvű népesség kőkor utáni terjedését vizsgálta, míg a második a germán alapnyelv bronzkori kialakulásának helyét pontosította. Mindkét ismertetett cikk Európa őskoráról szólt, amibe a magyarországi régészeti és populációgenetikai kutatások eredményei is beletartoztak. A régészeti-populációgenetikai múlt kutatása pedig nálunk tovább folytatódik. Az ELTE kutatói hasonló interdiszciplináris módszerekkel egyrészt a langobardok vándorlásának nemzetközi történetét vizsgálják,⁷⁶ másrészt az avar települések közti társadalmi-rokonsági kapcsolatok kutatását végezik.⁷⁷ Más

⁷⁶ VIDA – WINGER 2022, 2024.

⁷⁷ GNECCHI-RUSCONE – RÁCZ et al. 2024.

kutatók pedig a hun – avar – és honfoglalás kori Y kromoszómák haplocsoportjait próbálják meg összevetni egymással.⁷⁸ A Janus Pannonius Múzeum régészei jelenleg a prágai Károly Egyetem munkatársaival közösen kutatják a baranyai és a cseh-morva területek közti korokon átívelő régészeti és antropológiai kapcsolatokat.⁷⁹

Irodalom

- ALLENTOFT* et al. 2023: Population Genomics of Post-Glacial western Eurasia. *Nature* (2024) <https://doi.org/10.1038/s41586-023-06862-3>
- ALLENTOFT* et al. 2024: Publisher Correction: Population genomics of post-glacial western Eurasia. *Nature* (2024) <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07044-5>
- BARTH, F.* 1969: Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference. Oslo, 1969.
- BÁTSCHMAN, O.*: Einführung in die kunstgeschichtliche Hermeneutik. Darmstadt, 1984.
- BIERBRAUER, V.* 2004: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, W. (szerk.): Die Suche nach den Ursprüngen. Vienna, 2004, 45–84.
- BRATHER, S.* 2000: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000) 139–177.
- BRATHER, S.* 2002: Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of Alemanni. In: A. Gillett (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. *Studies in the Early Middle Ages*. 4 (2002) 149–175.
- BRATHER, S.* 2004: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2004. Band 42.
- BRATHER, S.* 2006: „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. (ford. Hidas Z.) *Korall* 24–25 (2006) 23–72.
- CHILDE, V. G.* 1926: The Aryans: A Study of Indo-European Origins. New York, 1926.
- CHILDE, V. G.* 1931: The Forest Cultures of Northern Europe: A Study in Evolution and Diffusion. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 61 (1931) 325–348.

⁷⁸ *NEPARÁCZKI* et al. 2019.; *MARÓTI* et al. 2022.

⁷⁹ *SMRČKA – GÁBOR* 2022.

- COCHRANE, E. E.* 2010: Units and Transmission in Evolutionary Archaeology and the Role of Memetics. In: E. E. Cochrane – A. Gardner (eds.): *Evolutionary and Interpretive Archaeologies*. New York, 2010.
- CURTA, F.* 2006: Brather, Sebastina: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. – *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (recensio). *Archaeologia Bulgarica* 10 (2006) 91–94.
- CURTA, F.* 2007: Some remarks on ethnicity in mediaval archaeology. *Early Medieval Europe* 15/2 (2007) 159–185.
- CURTA, F.* 2013: The elephant in the room. *Ephemeris Napocensis* 23 (2013) 163–174.
- GÁBOR, O.* 2017: Az avarok meghatározása és mitológiája. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017) 305–346.
- GIMBUTAS, M.* 1952: The Origin of North Indo-Europeans. *American Anthropologist*. 54/4 (1952) 602–611.
- GIMBUTAS, M.* 1997: The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993. In: Dexter, Miriam Robbins and Karlene Jones-Bley (eds): *Journal of Indo-European Studies monograph* 18 (1997)
- GIRTLE, R.* 1982: „Ethnos”, „Volk” und andere soziale Gruppen. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 112 (1982) 42–52.
- GNECCHI-RUSCONE, G. – RÁCZ ZS. et al.* 2024: Network of large pedigrees reveals social practices of Avar communities. *Nature* 629 (2024) <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07312-4>
- GRÜLL, T.* 2018: Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában. *Ókor* 17/1 (2018) 59–77.
- HODDER, I.* 1977: The distribution of material culture items in the Baringo district, Western Kenya. *Man* 12 (1977) 239–269.
- HOFMANN, P. K.* 2004–2005: S. Brather 2004 (recensio). *Offa* 61–62 (2004–2005) 468–471.
- HUNTLEY D. J.* 1985: On the Zeroing of the Thermoluminescence of Sediments. *Physics and Chemistry of Minerals*, 12. (1985) 122–127.
- JOHNSON, M.* 2010: *Archaeological theory*. Malden, 2010.
- KOSSINNA, G.* 1927: *Altgermanische Kulturhöhe. Eine Einführung in die deutsche Vor- und Frühgeschichte*. München, 1927.
- LANGÓ, P.* 2006: A Kárpát-medence 10. századi emlékei nyagának kutatása, mint nemzeti régészet. *Korall* 24–25 (2006) 89–117.

- LUKÁCS, GY.* 1963: Die Eigenart des Ästhetischen I-II. Neuwied, 1963.
- MAKKAY, J.* 2003: Magyarok – avarok – szlávok. Budapest, 2003.
- MAKKAY, J.* 1998: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Budapest, 1998.
- MARÓTI, Z.* et al. 2022: The genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians. *Current Biology* 32/13 (2022) <https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093>
- MCCOLL, H.* et al. 2024: Steppe Ancestry in western Eurasia and the spread of the Germanic Languages. *bioRxiv* (2024) <https://doi.org/10.1101/2024.03.13.584607>
- NEPARÁCZKI, E.* et al. 2019: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9 (2019) (No. 16569).
- POHL, W.* 1998: Conception of Ethnicity in Early Mediaval Studies. – In: L. K. Little – B. H. Rosenwein (szerk.): *Debating the Middle Ages*. 1998. 15–24.
- SACKETT, R.* 1985: Style and ethnicity in the Kalahari. *American Antiquity* 50 (1985) 151–159.
- SIKLÓSI, ZS.* 2006: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88.
- SMITH, A. D.* 1986: The ethnic origins of nations. 1986. Oxford.
- SMRČKA, V. – GÁBOR O.* (szerk.) 2022: Health and Disease in the Neolithic Lengyel Culture. Praha, 2022.
- STADLER, P.* 2008: Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar quaganate. In: F. Curta (szerk.): *The Other Europe in the Middle Ages*. Leiden–Boston, 2008. 47–82.
- VIDA, T. – WINGER, D.* (szerk.) 2022: Szólád I. Das langobardenzeitliche Gräberfeld: Mensch und Umwelt. *Römisch-Germanische Forschungen*. 76/2022. – *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 7/2022.
- VIDA, T. – WINGER, D.* (szerk.) 2024: Szólád II. Das langobardenzeitliche Gräberfeld: Funde, Archäometrie, Bioarchaeologie. Wiesbaden. (Kézirat.)
- WERNER, J.* 1950: Zur Enzstehung der Reihengräberzivilization. – *Archaeologica Geographica* 1 (1950) 23–32.
- WIESNER, P.* 1983: Style and social information in Kalahari San projectile points. *American Antiquity* 48 (1983) 253–276.

„Nehéz a kő és súlyos a homok” Előzetes tanulmány a Pécsvárad határában feltárt őskori településrészletekről

MAJDÁN MIRA

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: majdan.mira@jpm.hu

Rezümé: A Baranya vármegye északkeleti részén, a Zengő lábánál fekvő Pécsvárad határában, attól nyugatra elterülő Koch-malom lelőhelyen homokbánya-bővítéshez kapcsolódóan régészeti megfigyelést végeztünk 2024 tavaszán. Már a humuszolás során kiderült, hogy egy őskori megtelepedési helyszínre bukkantunk. A március közepétől május közepéig tartó ásatás során több mint 100 objektumot azonosítottunk és tártunk föl. Az érintett 1,2 ha terület észak-nyugati részét főleg a középső neolitikumra tehető Dunántúli Vonaldíszes kerámia kultúra, míg a dél-keleti szakaszát a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúra objektumai foglalták el. A települési objektumok nagyjából egyharmad – kétharmad arányban oszlottak meg a kora bronzkor javára.

A neolitikum időszakára keltezhető objektumok közül kiemelkednek azok a hosszanti gödörstruktúrák (Längsgrube), melyek a korszakban jellegzetes oszlop-szerkezetes hosszúházakhoz köthetők. Ezekből jelentős mennyiségű kerámia, több idol töredéke, egy karcolt díszű oltár darabjai, valamint nagy mennyiségű pattintott és csiszolt kőeszköz került elő.

A kora bronzkori objektumok között megemlíthendők a tűzhelyek, a két feltételezett urnasír, valamint a négy „strukturált depozitum”, melyek több edényt, szarvasagancsot, állati eredetű lapockákat, köveket és mészdarabokat tartalmaztak, réteges elrendezésben.

Kulcsszavak: vonaldíszes kerámia, idol, oltárka, Somogyvár-Vinkovci, belső díszes talpas tálcák

„A stone is heavy and the sand is weighty” Preliminary
report of the Prehistoric settlement sections excavated on
the outskirts of Pécsvárad

Summary: At the Koch-malom site, located west of Pécsvárad, archaeological monitoring was conducted in the spring of 2024 as part of a sand quarry expansion. Even during the topsoil removal phase, it became evident that we had discovered

a Prehistoric settlement site. During the excavation, which lasted from mid-March to mid-May, more than 100 features were identified and explored. The excavated 1.2-hectare area was primarily divided into two sections: the northwestern part was occupied by features of the Middle Neolithic Transdanubian Linear Pottery culture, while the southeastern section contained features associated with the Early Bronze Age Somogyvár-Vinkovci culture. Settlement features were distributed roughly in a 1/3 – 2/3 ratio in favor of the Early Bronze Age.

Among the Neolithic features, the „Längsgrube” formations stand out, which are usually connected to the longhouses of the period. From these, several idol fragments, pieces of a linear-decorated small altar, and a large number of chipped and polished stone tools were unearthed.

The Early Bronze Age features included hearths, two presumed urn graves, and four “structured deposits” containing layered arrangements of vessels, antlers, animal scapulae, stones, and pieces of lime.

Keywords: linear pottery, idol, altar, Somogyvár-Vinkovci, interior decorated footed bowl

1. Bevezetés

Pécsvárad területe és közvetlen környezete őskori lelőhelyekben gazdagnak mondható – a híres Aranyhegy mellett neolitikus, késő bronzkori, kora és késő vaskori telepek és temetők nyomait is regisztrálták erre felé. Ezek között található a Koch-malom néven ismert lelőhely is, mely Pécsváradtól délnyugatra fekszik. A régi 6. főút és a mostani 6. főút között, egy vízfolyástól délre található a lelőhelynek otthont adó domb, melynek északi oldala meredeken emelkedik, de teteje szinte teljesen lapos és kelet-nyugati irányban hosszan elnyúlik. A közelben több forrás (Kisnádasi-forrás, Dombay-forrás), illetve egy rövidebb (később a Dombay-tóvá felduzzasztott) patak is található. A dombot északkeletről kerülő vízfolyás mentén egykor több vízimalom is működött, például a lelőhelynek nevet adó létesítmény is.

A lelőhelyet egy neolitikus objektum előkerülése kapcsán regisztrálták 2007-ben,¹ ám a korábbi szakirodalmat átnézve egyértelmű, hogy a Bóna István által 1965-ben Pécsváradról közölt, a JPM gyűjteményébe az 1930-as években(?) bekerült edényegyüttes is ugyaninnen származhat.² A Somogyvár-Vinkovci kultúra edényei „Pécsváradtól 1 km távolságban déli irányban, egy domboldalon” kerültek elő a leltárkönyvi bejegyzés szerint.³

A múzeum korai leltárkönyveiben neolitikumra tehető tárgyak is szerepelnek ugyaninnen: két, emberi arcot formázó csont „amulett”⁴ és egy kovakőmag.⁵ Mindkettő a pécsvárad országút melletti homokbányából, ajándékozás útján került be a múzeumba.

Ennek megfelelően nem ért minket meglepetésként, amikor a Kőka Kő- és Kavicsebányászati Kft. ezen a dombon található homokbányájának bővítése során újabb régészeti objektumok kerültek elő 2024 tavaszán.⁶ A humuszolt terület északi részén a vékony humuszréteg alatt nagyméretű kövekkel kevert, vöröses, kimosódott erdei talaj következett. A köves réteg helyenként másfél-két méter vastagságban húzódott, és az őskori objektumokat ebbe ásták bele. A terület déli részén, a kissé vastagabb humusz, majd egy vörösesbarna talajréteg alatt azonnal a homokos al-talaj jelentkezett.

A lehumuszolt, több mint 12 ezer négyzetméteres területen összesen 108 objektumot tártunk föl, melyek nagyjából egyharmad-kétharmad arányban középső neolitikus és kora bronzkori települési jelenségekre oszlottak. A feltárt neolitikus leletanyag a közép-európai vonaldíszes kerámia (továbbiakban VK) korai periódusához tartozhat, ami nagyjából Kr.e. 5400/5350 körülől virágzott a Dunántúl nagy részén. A kora bronzkorban, Kr.e. 2600–2300 között a Somogyvár-Vinkovci kultúra (továbbiakban SV) települése létezett a területen. A két korszak objektumai sehol nem voltak szuperpozícióban egymással, bár a feltárással érintett terület középső

¹ KÖH 600/62/2008. <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/53689> (Letöltés dátuma: 2025.02.02.)

² BÓNA 1965, 43.

³ JPM „Városi Múzeum Leltárkönyve II.” 6758–6760. ltsz.

⁴ JPM „Baranya Vármegye Múzeuma I. Leltárkönyv” 8/1935. ltsz.

⁵ JPM „Városi Múzeum Leltárkönyve I.” 155. ltsz.

⁶ Ezúton szeretném megköszönni Vass Fanni és Mocsári Mária régészek lelkiismeretes terepi munkáját a feltárás teljes időtartama alatt. Köszönöm a PTE-BTK Régészeti Tanszék hallgatóinak, Pajger Tímeának, Palkó Edinának és Pongrácz Dávidnak a terepi munkában való részvételüket. További köszönet illeti Helesfai Márk fotós, Kiltau Kristóf restaurátor és Szabó Gergő adattáros-gyűjteménykezelő kollégáimat a feldolgozásban nyújtott segítségükért. A térinformatikai háttér munkát Nagy Gábor és Szabó Tibor kollégáimnak köszönöm.

részen összeért a két település.⁷ Az objektumokból gyűjtött leletanyagban is csak minimális keveredés volt megfigyelhető.

1. Kép: A lelőhely látképe, háttérben a Zengő és a Hármashegy. A szerző felvétele

Sajnos az is egyértelművé vált a feltárás során, hogy a bánya korábbi bővítésekor az őskori településmaradványok egy részét már biztosan elbányászták, amikor a terület még nem volt regisztrált lelőhely. A katonai felmérések térképei alapján a domb egykor több száz méterrel hosszabb volt keleti irányban – valószínű, hogy a meredeken lejtő részeket leszámítva az őskori települések ebben az irányban is folytatódtak, mielőtt a bányászati tevékenység áldozataivá váltak volna valamikor a 20. század folyamán.

Mivel a leletanyag feldolgozása még folyamatban van, jelen tanulmányban a településrészletek általános bemutatásán túl elsősorban csak a különlegesebb leletekkel illetve objektumokkal foglalkozom részletesebben.

2. A középső neolitikus település

A neolitikumra tehető objektumok a feltárási terület észak-nyugati részén koncentráálódtak. Összesen egyelőre 23 objektumot tudtunk azonosítani, melyek biztosan a VK idejére tehetőek. Ezek egy mindössze 190 méter hosszan húzódó területen koncentráálódtak, tehát egy viszonylag sűrű, de kis kiterjedésű településrészletről beszélhetünk. (I. tábla.)

2.1. Objektumok

A kisebb-nagyobb méretű anyagkinyerő gödrök, cölöplyukak mellett néhány hosszúság, megközelítőleg É-D irányú objektum-pár is megfigyelhető volt. Ezekből nagy mennyiségű, esetenként másodlagosan égett kerámia és kőeszköz került elő. Az ilyen

⁷ Érdekes módon nem ez az első baranyai lelőhely, ahol a DVK és a Somogyvár-Vinkovci anyaga együtt fordul elő – Szaván hasonló elrendezésben került elő a két kultúra. *ECSEDY* 1978, 97.

típusú, hosszanti, párhuzamos beásások (Längsgrube) előfordulása általánosnak mondható a Kr.e. 6. évezred második felének dunántúli és közép-európai településein. Funkciójuk sokrétű lehet, elsődlegesen valószínűleg agyagkinyerésre szolgáltak, de vízelvezetésre és a háztartási hulladék elhelyezésére egyaránt használhatták őket. A gödörpárok a korszak településein jellegzetes, oszlopszerkezetes épületek hosszanti oldalfalai mentén helyezkedtek el. Ennélfogva a 13–46, 17–37, 22–30, számú objektumpárok alapján rekonstruálhatjuk az egykor a településen állt épületek helyét. Ezekre az objektum-együttesekre feltételezsen „H1”, „H2” és „H3” épületként hivatkozok a továbbiakban. A hozzájuk hasonló 54. számú objektum „párja” valószínűleg a feltárt területen kívül helyezkedhet el, így ez alkothatja a „H4” épületet.

Az, hogy a gödörpárok közti belső területen cölöplyukak nem segítettek tovább pontosítani az épületek egykori szerkezetét, nem szokatlan a korszak lelőhelyein a régióban (Versend–Gilencsa⁸ Alsónyék–Bátaszék,⁹ Szederkény–Kukorica-dűlő¹⁰). Az egykori épületek méreteire nézve pusztán a hosszanti gödrök alapján nehéz következtetéseket levonni. Az ilyen épületek szélessége az általános megfigyelés szerint 5,5–7,5 m között változott, ami kisebb regionális eltérésekkel, de nagyjából hasonló arányokat mutat az épülettípus teljes elterjedési területén.¹¹ A lelőhelyen megfigyelt gödörpárok közti távolság (8–10 méter) alapján valószínűleg hasonló adatokkal számolhatunk Pécsvárad esetén is. Az épületek hosszúságára vonatkozóan a gödrök mérete szintén nem ad közvetlen tájékoztatást, mivel a gödör hosszúsága az ismert példák alapján nem minden esetben érte el a házak teljes hosszát.¹² Mindenesetre az árkok hosszanti kiterjedése (4–13 m) alapján a településen állt épületek valószínűleg nem haladták meg a 13–15 méteres hosszúságot, ami nagyjából megfelel a hasonló szerkezetű dél-dunántúli településeken megfigyelt átlagnak.¹³ A hosszú gödrök iránya alapján egyértelmű, hogy az egykori épületeket észak-déli irányba tájolták, ami a korszakban szintén gyakorinak mondható. Mivel az uralkodó szélirány ezen a dombtetőn, ahogy munkatársaink is tapasztalták, keleti vagy nyugati, logikus elgondolás volt erre merőlegesen építeni a házakat. Sajnos az épületek egykori járószintjét a korábbi mezőgazdasági tevékenység miatt már nem lehetett megfigyelni.

A hosszú gödrök által kirajzolt épülethelyek egymáshoz képest északkelet-dél-nyugati irányba eltolva helyezkednek el a feltárt szelvényben, ami alapján esetleg három párhuzamos épületsor meglétét is valószínűsíthetjük. Az épülethelyek rövid sorokba való elrendeződése szintén gyakran megfigyelhető a régió többi, hasonló korú települése esetében is.¹⁴

A hosszú gödrökön túl a középső neolitikus időszakból még két további objektumot érdemes kiemelni. A „H1” és „H2” épületek között feküdt a rendkívül nagy méretű 43. objektum, amiből a 2. számú idol került elő. Hasonló a „H3” jelű épület melletti 29. objektum, ami az egész lelőhely legnagyobb kiterjedésű gödörkomplexuma volt. Ez utóbbi a feltárt terület északi részén helyezkedett el, egyben a neolitikus településrészlet északi szélét is jelöli a feltárt területen, ettől északabbra csak kora bronzkori objektumok kerültek elő.

⁸ JAKUCS et al. 2018, 93.

⁹ OROSS et al. 2013, 124.

¹⁰ JAKUCS – VOICSEK 2015, 15.

¹¹ OROSS 2013, 189–190.

¹² Például a Somogy vármegyei Balatonszárszó esetében. MARTON 2013, 160.

¹³ OROSS 2013, 189.; JAKUCS – VOICSEK 2015, 19.

¹⁴ JAKUCS – VOICSEK 2015, 19., Fig. 2. OSZTÁS et al. 2013, Fig. 5.

13. objektum (2.tábla 1.)

H.: 1055 cm, Sz.: 230/273/290, M.: 20/101/123

Hosszú, szabálytalan babapiskóta formájú gödör. Északi részén mélyebb, déli szakaszán inkább árokszerű. Párhuzamos a 46. objektummal

17. objektum (2. tábla 2.)

H.: 549 cm, Sz.: 132/146/212 cm, M.: 21/34/56 cm

Hosszú, szabálytalan formájú gödör, ami déli végében kiszélesedik. Közepén ovális formában mélyebb. Párhuzamos a 37. objektummal. Leletanyagából kiemelkedik a bekarcolt vonalakkal díszített oltárkatöredék.

22. objektum (2. tábla 3.)

H.:1290 cm, Sz.: 180/145 cm, M.: 70/95 cm

Hosszú, szabálytalan formájú, viszonylag mély gödör. Nyugati oldalán a 24. objektum csatlakozik hozzá. Párhuzamos a 30. objektummal.

29. objektum (2. tábla 4.)

H.: 907, Sz.: 823, M.:21/161

Lépcsőzetesen mélyülő, rendkívül nagy méretű objektum. Középső, legmélyebb részén paticsos, faszenes, hamus égetési rétegeket regisztráltunk.

30. objektum (2. tábla 5.)

H.:530 cm, Sz.:114 cm, M.: 55/90 cm

Hosszúkás, babapiskóta formájú gödör, déli részén kissé mélyül. Leleta-

nyaga rendkívül nagy mennyiségű, másodlagos égésnyomokat mutató pattintott kőeszköz, kerámiatöredék, valamint az 1. számú idol (Glória). Párhuzamos a 22. objektummal.

37. objektum (2. tábla 6.)

H.: 400 cm, Sz.: 181/237 cm, M.: 17/46 cm

Szabálytalan alakú, hosszúkás gödör, északi végében mélyül. Nagyjából párhuzamos a 17. objektummal.

43. objektum (2. tábla 7.)

H.: 760 cm, Sz.: 475 cm, M.: 32/86

Szabálytalan formájú, rendkívül nagy-méretű gödör. Keleti részén árokszerű beásással. Leletanyaga nagy mennyiségű kő és a 2. számú idol (Billy).

46. objektum (2. tábla 8.)

H.: 1174 cm x Sz.: 132/324 cm, M.: 28/63/90 cm

Szabálytalan formájú, rendkívül hosszú, keskeny gödör. Közepén jelentősen mélyebb, déli felében lépcsőzetesen mélyül. Oldalában található a 47. cölöplyuk. Párhuzamos a 13. objektummal.

54. objektum (2. tábla 9.)

H.: 313 cm, Sz.: 52/112 cm, M.: 26/35

Hosszúkás, babapiskóta formájú gödör. Két végén enyhén mélyül és kiszélesedik.

2.2. Leletanyag

Általánosan elmondható, hogy az újkőkori objektumokból kiemelkedően magas számban kerültek elő pattintott és csiszolt kőeszközök. Ezen felül nagyszámú kerámiatöredék, patics és kisebb mennyiségben állatcsont tartozott még az objektumok leletanyagához. Jelen tanulmányban csak egy rövid válogatást adok közre a leletanyagból, a teljesség igénye nélkül.

Kerámia

A neolitikus kerámia többsége meglehetősen durva kidolgozású, szerves anyaggal (pelyva) és durva szemcseméretű homokkal, vagy aprókavicssal soványított. A vékonyabb falú edényeket jellemzően inkább pelyvával (4. tábla 1–5), míg a vastagabb

falúakat inkább kavicsos homokkal soványították (4. tábla 6–9), de van átfedés is a két technológiai kategória között, amikor mindkét soványítóanyag előfordult. A tárolóedények esetében az oxidatív égetésre utaló világosbarna színárnyalat a legjellemzőbb, míg a tálak körében gyakrabban fordultak elő redukciós égetésű szürke vagy sötétszürke foltos, és néha fekete edényfelszínek is.

Az edényformák alaptípusai közt legjellemzőbbek a nyomott gömbös testű, vagy hordó alakú tárolóedények, a nyakas tárolóedények, a fordított kónikus vagy gömbszelet alakú nyitott tálak és a különféle bikónikus és enyhén S profilú tálak. Gyakoriak az alacsony kónikus csőtálpak is (4. tábla, 11-12), egyik legépebb példájuk a 43. objektumból került elő (4. tábla 10).

A tál típusú edények díszítései között a korai vonaldíszes kultúrára jellemző, mélyebben bekarcolt vonalak és szalagdíszek fordultak elő, de kifejezetten ritkán (5. tábla 1–2.).

A tárolóedények esetében előfordult a mázolt barbotin (Schlickwurf) díszítés és az edényperem függőleges benyomkodása is. Viszonylag ritkák, de nem példa nélkül valók az edények oldalfalán bevagdálással vagy ujjbenyomkodással létrehozott, sorokban futó díszítések sem (5. tábla 4–5.). Sokkal gyakoribbak ezeknél a különféle bütykdíszek, melyek között középen bemélyített és kettéosztott változatok is nagy számban fordultak elő (5. tábla 8-24). Néhány egyszerű hurkafül került még elő a leletanyagban, melyek jellemzően a nyakas tárolóedényeken gyakoriak a korszakban. (5. tábla 6–7)

Egy érdekes, újrahasznosított tárgy kerül elő a 43. objektumból. A gömbös testű, hurkafüllel ellátott edényt valószínűleg egy törés, sérülés után alaposan megsiszolták és egyfajta mérőkanalat alakítottak ki belőle.

2. Kép: Kisméretű edény átalakításával készített mérőkanál. Fotó: Helesfai Márk, JPM

Egyéb agyagtárgyak

Egyelőre összesen két antropomorf figurális tárgyat, ún. idolt azonosítottunk a leletanyagban. Ezek a 30. és a 43. objektumokban kerültek elő, előbbi a „C” épülethez tartozó Längsgrube, míg a másik egy nagyméretű, amorf gödör. Mindkét idolt szervesanyaggal soványított, de a nyersanyagukban apró mészszemcsék és homok is megfigyelhető. A felületük gondosan elsimított, mindkét példány felülete sötétszürke, világosbarna, téglavörös foltos. A neolitikus időszakban megszokott módon mindkettő töredékes állapotban került elő.

Az 1. számú idol: Fej és a nyak töredéke, a 30. objektumban került elő.¹⁵ A fej lekerékített. Az arc kialakítása elnagyolt, jól csak a pasztikus kiugró orr figyelhető meg, míg a szemeket és a szájat láthatólag nem ábrázolták. A fej hátoldalán látható göndör „frizurát” nagyobb gonddal, pasztikus alakították ki. (6. tábla 2.) A nyaknál induló V-alakú karcolatok alapján a 2. számú idolhoz hasonló mellkasi díszítést képzelhetünk el az egykori testen. Az 1. számú idol esetében kétség kívül megállapítható, hogy a tárgy szándékos rongálás eredményeként töredékes. Feltételezhető ugyanis, hogy egy véletlenszerű sérülésnél inkább a nyak legvékonyabb részénél tört volna el az idol.

A 2. számú idol: Fej, és felsőtest töredéke, a 43. objektumban került elő.¹⁶ Az arc háromszögletű, enyhén felfelé döntött, nem előre tekintő. A szemeket vízszintesen bekarcolt vonalakkal jelezték, az arc síkjából kiugró pasztikus orr és a bemélyítéssel kialakított „nyitott” száj teljesen más megfogalmazást mutat, mint az 1. számú idol. A haját itt is ábrázolták, de más „frizurát” mutat a fej oldalán és hátsó részén több sorban, függőlegesen bekarcolt vonalak együttese. (6. tábla 1.) A karok csontkák. A mellkason egyértelműen, pasztikus jelölt mellek között X alakban két párhuzamos, mélyen bekarcolt vonaldísz fut, az egyik hátul, a tarkónál is folytatódik. Az alul lekerékített téglalap átmetszetű test „derékban” megszakad, az aljánál teljesen sima, vagy simára csiszolt. Ha a tárgyat sík felületre helyezzük, állva marad. Mivel a tárgy aljának felülete erősen kopott, nem dönthető el egyértelműen, hogy az idolt eleve így alakították ki, vagy, miután a test alsó része letört, a törésfelületet másodlagosan módosították.

Karcolt díszű oltár töredéke: A harmadik különleges agyagtárgyunk is a rituális szférához kötődik. A bekarcolt meandrikus mintával díszített oltár töredékeit a 17. objektumban találtuk meg. Formája alapján eredetileg háromszögletű lehetett, de a hosszanti gödörbe már ez a tárgy is töredékes állapotban került. A szerves anyaggal soványított, gondosan elsimított felületű tárgy másodlagos égési nyomatokat is mutat. Az ilyen lábakon álló, szögletes kialakítású oltárok a Dunántúl középső neolitikumában általában ritkák. Azonban a korai Vinča (A) kultúrához kapcsolt dél-baranyai-dombsági, valószínűleg hasonló korú leletegyüttesekben számos, a miénkkel megegyező kialakítású, háromszögletű, karcolt díszű oltárt is ismerünk.¹⁷

3. Kép: Bekarcolt díszű oltárkatöredék.
Fotó: Helesfai Márk, JPM

¹⁵ A feltáráson a „Glória” nevet kapta.

¹⁶ A feltáráson a „Billy” nevet kapta.

¹⁷ JAKUCS – VOICSEK 2015, fig. 14: 7; fig. 15: 1a-d; fig. 21: 2a-c.

Kő

Megmunkálatlan, vagy a megmunkálás nagyon korai fázisaira tehető, időnként több kilós kövek is nagy mennyiségben fordultak elő a lelőhelyen. Ezek mellett nagyobb mennyiségben pattintott, kisebb számban csiszolt kőeszközök is előkerültek. A pattintott kövek alapanyaga főként vörösesbarna radiolarit, szürkéssárga szarukő.

4. Kép: Pattintott kövek középső neolitik objektumból. Fotó: Helesfai Márk, JPM

A pattintékok esetében valójában inkább pattintási hulladékról, semmint használati eszközökről beszélhetünk, de azért néhány hasznosítható szilánk is előfordul köztük. A csiszolt kőeszközök között elsősorban baltákat és laposbaltákat/vésőket találunk.

Állatcsont

Viszonylag kisebb mennyiségű állatcsontot gyűjtöttünk az objektumokból. Ezek között egy olyan sincs, ami a megmunkálás nyomait mutatná.

3. A kora bronzkori település

A középső neolitikum időszaka után legközelebb a kora bronzkorban népesül be a terület. Úgy tűnik, hogy ezen a lelőhelyen nem előzte meg Vučedol település a Somogyvár-Vinkovci időszakot, mint ahogy az más esetekben megfigyelhető volt.¹⁸

A kora bronzkor idején egy sokkal szórtaabb településszerkezetet látunk kirajzolódni a lelőhelyen. Ez nem szokatlan ebben a korszakban, megýénkben például

¹⁸ Például Zók-Várhegyen. *ECSEDY* 1983, 62.

Lánycsónon összesen két gödör képviselte a kultúrát¹⁹. Jellemző, hogy a nagyméretű, erősített telepeken kívül általában laza szerkezetű, mindössze 20-30 objektumból álló településrészleteket ismerünk a kultúra lelőhelyeiről.²⁰ Ennek ismeretében a pécsváradai településrészlet a nagyobbak közé tartozik, hiszen egyelőre összesen 46 objektumot azonosítottunk a kora bronzkorba tartozóként.

Pécsvárad esetében a Somogyvár-Vinkovci kultúra objektumai a neolit településjelenségekkel ellentétben a teljes feltárt szakaszon szétszórva kerültek elő. A két, egymástól legtávolabb fekvő 91. és 28. számú objektum 350 méter távolságra helyezkedett el egymástól. (2. tábla)

3.1. Objektumok

A nagyobb objektumok közül néhány esetében felmerült, hogy épületként funkcionálhattak, de a feldolgozás ezen fázisában ezt még korai lenne egyértelműen kijelenteni.

Három objektumot (34, 48, 96) tüzelő helyként vagy tűzhelyként interpretálhatunk. Érdekes, hogy a háromból kettőben csiszolt csonteszközök kerültek elő az alsó, hamus rétegekből, ennek egyelőre nem találtam magyarázatát.

A kora bronzkori objektumok között több olyan is akadt, amiről a humuszosítás közben feltételeztük, hogy hamvasztásos sírok lehetnek. A Somogyvár-Vinkovci kultúrában ugyan kevés hamvasztásos sírt ismerünk, de nem példa nélkül valók, akár szórthamvas, akár pedig urnás változatban.²¹

Bontás közben részben felül kellett vizsgálnom a sírokkal kapcsolatos feltételezést. Az öt feltárt objektumban kecskeszarvak, szarvasagancsok, patics és mészdarabok, egész és tört edények kerültek elő, míg kalcinált csontokat, melyek a sírként való azonosításukban segíthetnek, nem minden esetben tartalmaztak.

Az viszont egyértelműen megfigyelhető volt, hogy az objektumokba került tárgyak elhelyezése szándékolt volt. A gödör szélénél törött kerámiával történt kirakása, az agancsok közé gondosan elhelyezett kancsó, illetve a gödör méretének az agancsokhoz való igazítása mind arra utal, hogy megtervezett cselekvések sorozatának eredményeképp jöttek létre ezek az objektumok.

5. Kép: Az 1. objektum részletfotója.
Fotó: Vass Fanni, JPM

¹⁹ ECSEDY 1977, 127.

²⁰ KULCSÁR 2009, 266.

²¹ SOMOGYI 2002, 50.

Jobb kifejezés híján egyelőre tehát inkább strukturált depozitumként fogok hivatkozni ezekre az objektumokra, amíg a bennük talált hamvak emberi eredete be nem bizonyosodik. Hasonló jelenséget figyeltek meg nemrég a Komárom-Esztergom vármegyei Süttő lelőhelyén, ahol a szintén „posztvučedol” Makó-Kosihy-Čaka kultúra egy érdekes objektumát tárták föl. Az előkerült objektumot először szintén hamvasztásos sírként definiálták az ásatók, de bontás közben megingott ez az elképzelés.²² A kisméretű, sekély objektumban legalább 25 különféle edény töredékei, állatcsontok, pattintott kövek és kagylóhéjak kerültek elő.²³

A pécsváradi lelőhelyen egyébként előkerült néhány olyan objektum is, melyek párhuzamok alapján egyértelműbben azonosíthatók urnasírokként, de ezekkel a jelen tanulmány nem foglalkozik részletesebben.

1. objektum (7. tábla 1.)

Átm.: 100 cm, M: 40 cm

Majdnem szabályos, kerek gödör. Már humuszoslaskor feltűnő volt szabályos formája és a betöltésében jelentkező csonttörmelék. Bontás közben több edény töredékei, egy szinte ép egyfülű kancsó és két szarvasagancs látott napvilágot belőle, szándékoltnak ható elrendezésben.

44. objektum (7. tábla 2.)

Átm.: 66 cm M.:15

Sekély, kerek gödör. Tartalma több különböző edény, mészkőgörgöröngyök és állatcsontok, köztük egy szarvasagancs lecsiszolt vége.

57. objektum (7. tábla 3.)

H.: 120 cm x Sz.: 100 cm, M:17/32 cm

Sekély, kerek gödör. Leletanyagában belső díszes tál töredékei, szarvasagancs, lapocka.

76. objektum (7. tábla 4.)

H.: 100 cm x Sz.:90 cm, M.:14 cm

Sekély, lekerekített sarkú gödör. Közepén több edény, mész v. homok konkrécio, különböző állatcsontok rétegesen.

89. objektum (7. tábla 5.)

H 91 cm x Sz 77 cm, M: 21

Sekély, ovális gödör. Oldala végig nagyméretű, vastag edény(ek) darabjaival volt kirakva. Betöltésében égett, faszenes foltok. Csiszolt kő, homok v. mész konkrécio, állatcsont és több edény töredékei feküdtek a központi részén.

3.2. Leletanyag

A kora bronzkori objektumokból többnyire nagy mennyiségű kerámia, valamint kisebb mennyiségben állatcsont, patics és kő került elő. Az állatcsontok száma messze meghaladja a neolitikus objektumokból előkerültekét, míg kövekből jellemzően kevesebbet találtunk.

Kerámia

Alapvetően elmondható, hogy a vékonyfalú edények homokkal, a vastagabb falúak apró kavicsal soványítottak. Jellemzőek a nyomott gömbös és bikónikus formák. A kora bronzkorra jellemző felületkezelések közül a fényezés és a seprűzés jelenik meg (9. tábla 7–11.). A vékonyabb falú edények gyakran barna, sötétszürke, fekete

²² FEJÉR 2022, 34.

²³ FEJÉR 2022, 37–38.

színűek. A nagyobb méretű tárolóedények vöröses színűre égetettek. A vastagabb falú edények esetében gyakori a szendvicskerámia.

Jellemzőek az enyhén kihajló peremek. (8. tábla 1–9.) Tipikusak a vállon ülő kisméretű szalagfülek és a peremről indított szalagfülek, melyek a csatlakozási pontoknál kiszélesednek. (8. tábla 16–19.) Ritkán, de vízszintes bütyökfülek is előfordulnak. (8. tábla 15.)

A korszakban jellegzetes díszítések közül az egyszerűbb, ujjbenyomkodásos rátett bordák és becsipkedett díszítés sorok inkább vastagabb falú, nagyobb edények peremén és nyakvonalán fordulnak elő (9. tábla 1–6).

A vékonyabb falú edényeken elsősorban bekarcolt halszálkamintás vonalköteget találunk, amelyek az egész hasat beborítják. (10. tábla 1–17.) Ezek kivitelezése igen eltérő lehet, helyenként precízen kialakított, szépen elsimított változatban, helyenként pedig szinte hanyagul, alig-alig párhuzamosan meghúzva jelennek meg. A párhuzamos vonalak kötegei mellett futó, bebökődött pontsorok is több töredéken megjelennek. (10. tábla 1–4.)

Talán a legjellegzetesebb edénytípusunk Pécsváradon, mely a Vučedol kultúrában jelenik meg először, majd az azt követő „posztvučedol” időszak Makó-Kosihy-Čaka és Somogyvár-Vinkovci kultúráiban is jelentős szerepet játszik az ún. belső díszes talpas tál. Koch-malom lelőhelyén egyelőre hat objektumból összesen 14 darab töredéket azonosítottunk, melyek ilyen edénytípushoz tartoznak (11. tábla 1–14.). A mélyen vésett, geometrikus díszítéseknél még sok helyen jól megfigyelhető a jellegzetes fehér inkrusztáció is.

A SV kultúra egy másik jellemző edénytípusa a nyomott gömbös testű, hosszú nyakú kancsó, melynek egyenes peremét hosszú szalagfül köti össze az éles hasvonallal. Egy majdnem ép ilyen edény került elő az 1. objektumból, gondosan a szarvasagancsok közé elhelyezve (4. kép, 7. tábla 1.). További ilyen edények fűlei több másik objektumban is napvilágot láttak.

Egyéb agyagtárgyak

Három, kavicssal hanyagul soványított és rosszul kiégetett, hengeres szövőszék-nehezék került elő az 31, 72 és 85 objektumokból. (12. tábla 1–3.) Ezek a hosszában átfúrt nehezékek viszonylag több Somogyvár-Vinkovci településről ismertek a Dunántúlról, mint például Nagygörbő-Várhegy,²⁴ Borsosgyőr-Szilfa²⁵ vagy Polány.²⁶

Állatcsont

Az őskori településeken megszokott hulladék állatcsontokon túl szarvasagancsok kerültek elő nagyobb számban. Egy kivétellel (9. objektum) ezek sírként vagy strukturált depozitumként értelmezett objektumokban láttak napvilágot, ahol valószínűleg valamiféle rituális szerepük lehetett. Sajnos az agancsok többnyire nagyon rossz megtartásúak voltak és morzsalékos, töredékes állapotban sikerült csak felszedni őket. Az agancsrózsák alapján ezeket mind hullajtott agancsokként gyűjthették össze annak idején.

Több objektumból is kerültek elő csontból készült eszközök. A 20. objektumból egy csiszolt tű vagy ár került elő (12. tábla 8.). Két ehhez hasonló, bár laposabb csonteszköz az 48. számú, fentebb már említésre került, talán tűzhelyként azono-

²⁴ NOVÁKI 1965, 175.

²⁵ ILON 1995, 75.

²⁶ KULCSÁR 2009, 380.

sítható objektum alsó, hamus rétegeiben feküdt (12. tábla 9–10). Ebből az egyik extrém hosszú, letört hegye nélkül is eléri a 18 centimétert.

A 4. objektumban talált nagyméretű, lekerekített végű tárgy agancskapa lehetett eredetileg (12. tábla 6). A 101. objektumban talált csiszolt, ívelt, ismeretlen rendeltetésű csonttárgyat valószínűleg bordából alakították ki (12. tábla 7).

Ezekon felül a 29. objektumban talál csiszolt szarv, illetve a 34. objektumban előkerült megcsiszolt agancsvég is szolgálhatott valamiféle eszközként, ellaposított végük is erre utal (11. tábla 4–5).

Mindezen csonttárgyak legjobb párhuzamait a Somogy vármegyei Kaposújla-kon feltárt Somogyvár-Vinkovci lelőhelyéről ismerjük, ahol összesen 135 különféle eszköz került elő.²⁷ Ezek között a pécsváradiakhoz hasonló tűk vagy árák, agancskapák, csiszolt borda és szarvdarabok is szép számmal találhatók, vagyis ezek megszokott eszközei a kora bronzkornak.

Kő

A kora bronzkori objektumokból is viszonylag nagyobb számban kerültek elő csiszolt és pattintott kőeszközök – ezek esetében mindenképpen felmerül a másodlagos fölhasználás kérdése. Főleg a pattintott kövek esetében egyelőre semmilyen különbség nem figyelhető meg a nyersanyagban a neolitikum objektumokból előkerültekhez képest.

Néhány csiszolt kőeszköz is előkerült a SV objektumokból, többnyire félkész állapotban. Ezek között a kőeszközök között több olyan van, mely égésnyomokat mutat.

6. Kép: Félkész kőeszközök kora bronzkori objektumból. Fotó: Helesfai Márk, JPM

4. Összefoglalás

A fent bemutatott településrészletek jól illusztrálják, hogy a vízfolyások mentén hosszan húzódó platószerű dombhátak több évezreden keresztül kiváló térszínei voltak az őskori megtelepedéseknek.

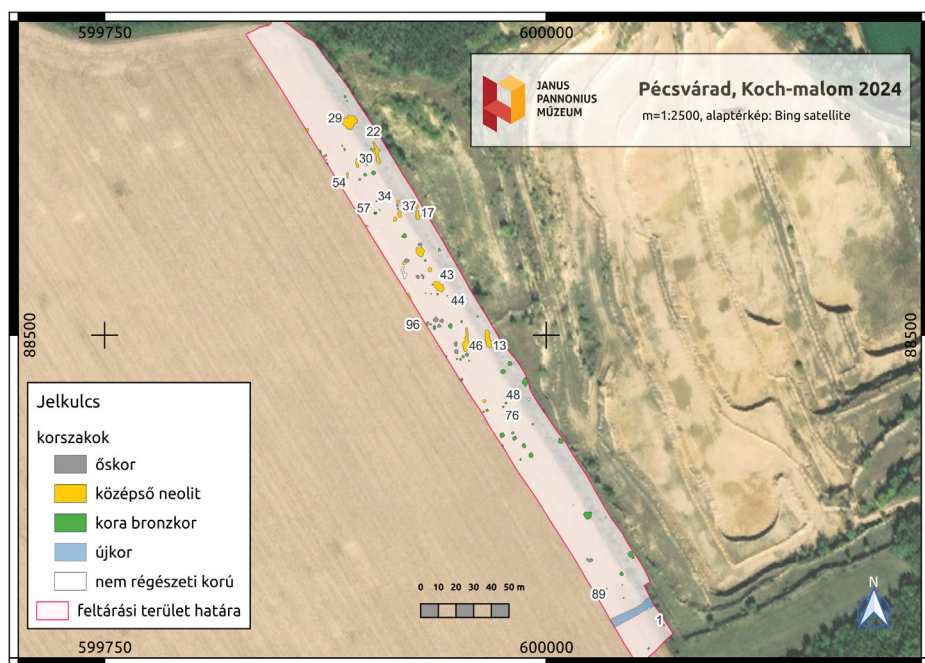
Az M6/M60 autópályához és autóúthoz kapcsolódó ásatások során jelentősen bővült a megyéből ismert korai neolitikum lelőhelyek száma. Azonban Pécsvárad környékéről eddig nem regisztráltak ennyire korai megtelepedésre utaló települési jelenségeket. Az objektumokból előkerült idolk illetve az oltárka szépen illeszkedik a vonaldíszes kerámia kultúrköréből ismert hasonló tárgyak sorába.

²⁷ GAL 2011, 142.

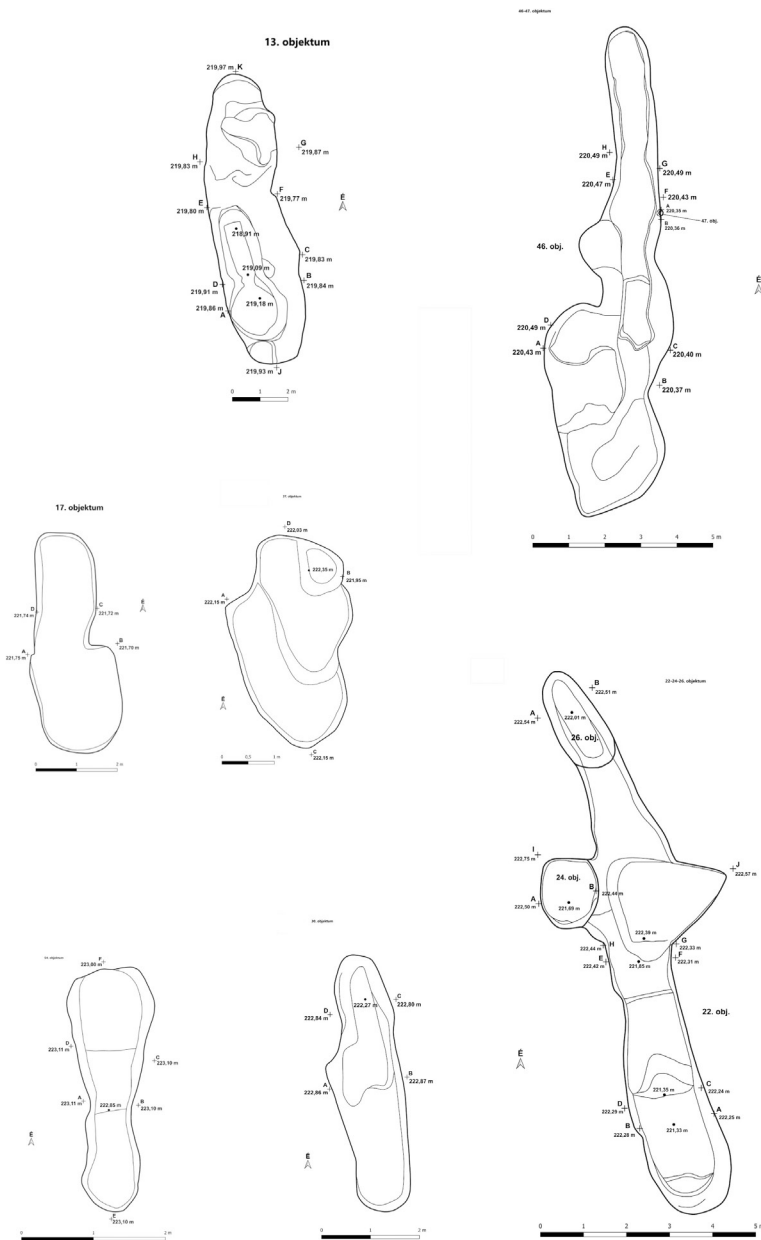
Elsősorban a DVK belső kronológiájának tisztázása végett lesz fontos a közeljövőre tervezett C14 vizsgálatok elvégzése, melyek során a neolitikumra keltezhető objektumok állatcsont anyagát fogják bevizsgálni.

A középső neolitikumhoz hasonlóan a Somogyvár-Vinkovci kultúra idejéből is rendkívül kevés feltárt települést ismerünk Baranyából: Lánycsók-Égettmalom dűlő, Pécs-Nagyárpád és Zók-Várhegy lelőhelyein kívül elsősorban szórványos, terepbejárásból, vagy ajándékozás útján a múzeumba került leletek, illetve légirégészeti módszerek alapján feltételezett települések reprezentálják a korszakot. A most feltárt településrészlet földrajzi szempontból jól illeszkedik a Mecsek déli lábainál húzódó kora bronzkori lelőhelyek sorába. A belső településszerkezet szórtabb jellege pedig alátámasztja a kultúra más lelőhelyein megfigyelt tendenciákat.

Az új pécsváradi települések előkerülése és a leletanyag elemzése mindenképpen új ismeretekkel egészítik ki a Dél-Dunántúl őskori megtelepedéséről rendelkezésre álló információink sorát.

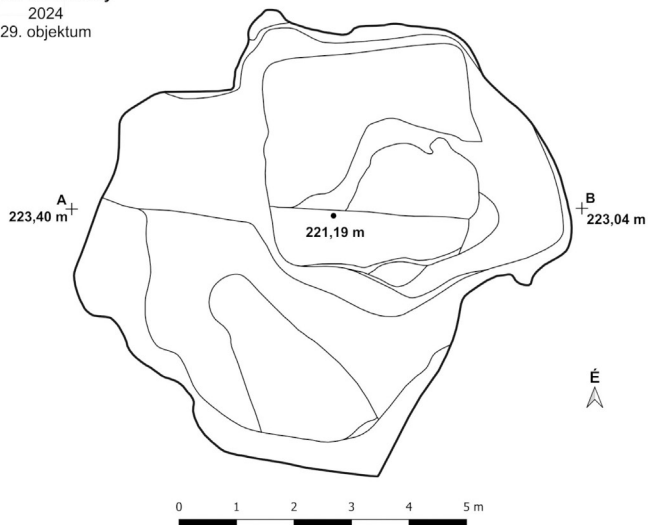

1. Tábla: A lelőhely térképe a korszakok és a szövegben kiemelt objektumok megjelenésével. Térkép: Szabó Tibor, JPM

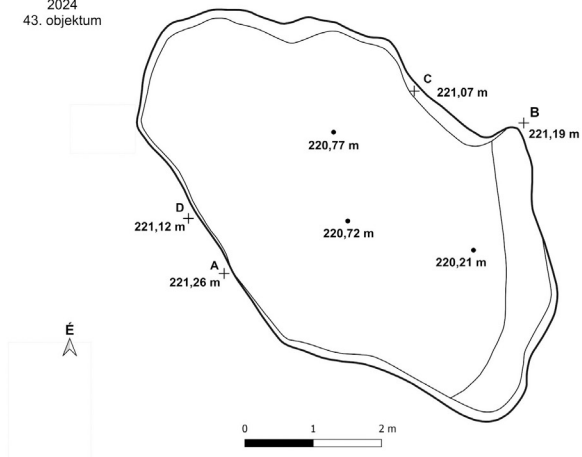

2. Tábla: A szövegben kiemelt neolit hosszú gödrök. Rajz: Nagy Gábor, JPM

Pécsvárad, Koch malom,
25043 sz. lelőhely
2024
29. objektum

Pécsvárad, Koch malom,
25043 sz. lelőhely
2024
43. objektum

3. Tábla: A szövegben kiemelt nagyméretű neolitik objektumok. Rajz: Nagy Gábor, JPM

4. Tábla: Neolit kerámiák alapformái. Fotó: Helesfai Márk, JPM

5. Tábla: Neolitik kerámiák díszítései. Fotó: Helesfai Márk, JPM

6. Tábla: Idolok. Fotó: Helesfai Márk, JPM

7. Tábla: A szövegben kiemelt kora bronzkori „strukturált depozitumok”. A szerző felvételei

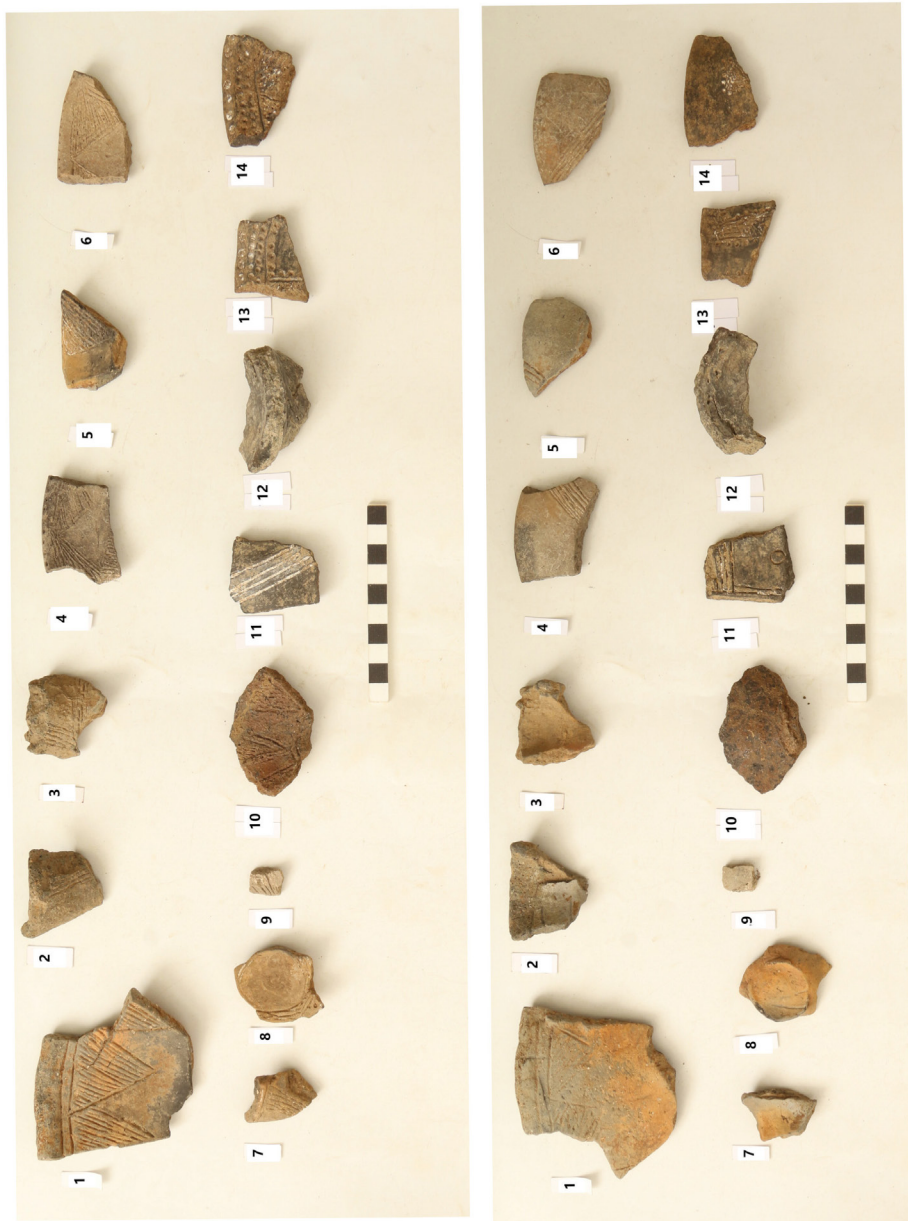
8. Tábla: Kora bronzkori kerámiák perem és fültípusai. Fotó: Helesfai Márk, JPM

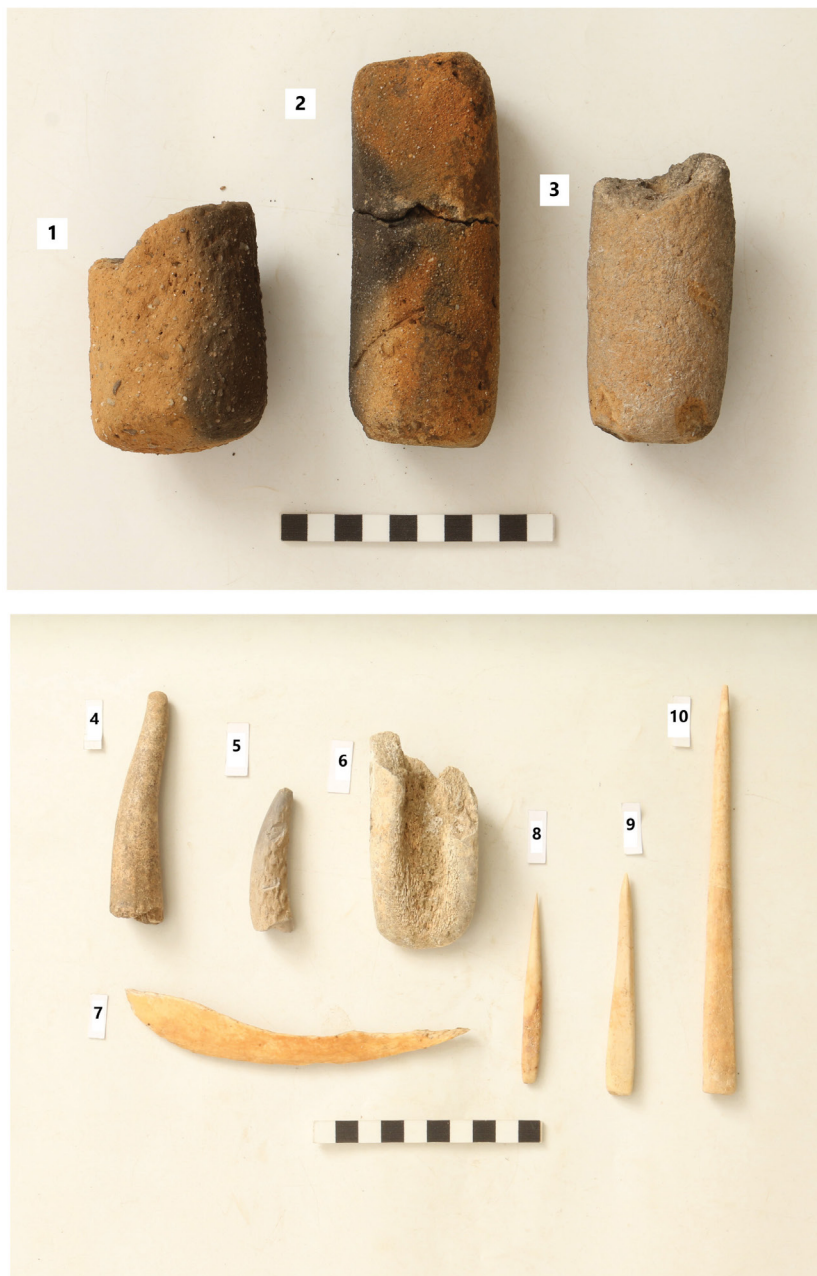
9. Tábla: Kora bronzkori kerámiák felületképzése és díszítései. Fotó: Helesfai Márk, JPM

10. Tábla: Kora bronzkori kerámiák díszítései. Fotó: Helesfai Márk, JPM

11. Tábla: Belső díszes talpas tálak töredékei. Fotó: Helesfai Márk, JPM

12. Tábla: Kora bronzkori háztartási eszközök. Fotó: Helesfai Márk, JPM

Irodalomjegyzék

- BÓNA I.** 1965: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. *Alba Regia* IV-V (1965) 17–63.
- ECSEDY I.** 1977: Excavations at Lánycsók in 1976 (Preliminary Report). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 22 (1977) 119–135.
- ECSEDY I.** 1978: Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige fragen der frühbronzezeit in Südpannonien. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23 (1978) 97–136.
- ECSEDY I.** 1983: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27 (1983) 59–105.
- FEJÉR E.** 2022: Early Bronze Age settlement in the vicinity of Süttő. *Slovenská Archeológia* LXX (2022) 33–62.
- GÁL E.** 2011: Prehistoric antler- and bone tools from Kaposújlak-Várdomb (Southwest Hungary) with special regard to the early Bronze Age implement. In: Baron, J. – Kufel-Diakowska, B. (eds.): *Written in Bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains*. Wrocław, 2011, 137–164.
- ILON G.** 1995: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994. *Acta Musei Papensis* 5 (1995) 63–137.
- JAKUCS J. – VOICSEK V.** 2015: The northernmost distribution of the Early Vinča Culture in the Danube Valley: A preliminary report from Szederkény-Kukorica-dűlő (Baranya county, Southwest Hungary). *Antaeus* 33 (2015) 13–54.
- JAKUCS J.** et al. 2018: Rows with the neighbours: the short lives of longhouses at the Neolithic site of Versend-Gilencsa. *Antiquity* 93 (2018) 91–117.
- KULCSÁR G.** 2009: The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. *Varia Archaeologica Hungarica* XXIII. Budapest, 2009.
- MARTON T.** 2013: LBK Households in Transdanubia: A Case Study. In: Anders, A. – Kulcsár G. (eds.): *Ősrégészeti tanulmányok/Prehistoric Studies I. Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest, 2013, 159–172.
- NOVÁKI GY.** 1965: A nagygyörbő-várhegyi korabronzkori erődített telep. *Archaeológiai Értesítő* 92 (1965) 168–175.
- OROSS K.** 2013b. Regional Traits in the LBK Architecture of Transdanubia. In: Anders, A. – Kulcsár G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Ősrégészeti Tanulmányok – Prehistoric Studies 1*. Budapest 2013, 187–202.

OROSS et al. 2013: Longhouse times: dating the Alsónyék settlement. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Band 94 (2013) 123–149.

OSZTÁS et al. 2013 Alsónyék-Bátaszék: introduction to a major Neolithic settlement complex in south-east Transdanubia, Hungary. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Band 94 (2013) 7–21.

Római kori őrtorony és átkelő a Lapon¹

SZABÓ MÁTÉ

HUN-REN BTK Régészeti Intézet
e-mail: szabo.mate@abtk.hu

Rezümé: A Pécs-Lapison nyilvántartott késő római kori őrtorony a Baranya vármegyei római kori villagazdaságok tájrégészeti kutatása kapcsán került homlokterbe, hiszen elhelyezkedése és a térség úthálózatában játszott szerepe jelentős lehetett, így támpontként szolgálhatott a mecseki átkelőhelyek, közlekedési folyosók vizsgálatában. Pontos lokalizálása ezen felül lehetőséget adott a térinformatikai alapokon nyugvó elemzésekre is, így a Sopianaeból kiinduló lehetséges útnyomvonalak vizsgálatára, és a Mecsek-hegység egykori tájhasználatára.

Kulcsszavak: Késő római kor, őrtorony, hegyi út, Sopianae, Mecsek-hegység, tájrégészet

Roman watchtower and mountain pass on Lapis (Mecsek hills, Baranya county, Hungary)

Summary: The late Roman watchtower found at Pécs-Lapis gained prominence in connection with the landscape archaeological research of Roman villa estates in Baranya County. Its location and potential role in the region's road network may have been significant, thus serving as a reference point for examining Mecsek mountain passes and transportation corridors. Moreover, its precise localization provided an opportunity for analyses based on geographic information systems, including the study of potential routes originating from Sopianae and the former land use of the Mecsek Mountains.

Keywords: Late Roman period, watchtower, mountain pass, Sopianae, Mecsek hills, landscape archaeology

¹ A tanulmány az NKFIH PD 138585 – Késő római kori villa-táj Sopianae körül. Történelem, gazdaság, kultúra és életmód a limes mögött című pályázat támogatásával készült.

Kutatástörténeti áttekintés

A lapisi őrtorony felfedezése a mecseki úthálózat 20. századi fejlesztéséhez kötődik. Az 1920-as években megindult a Pécs – Mandulás – Lapis – Árpádtető útvonal szilárd burkolatúvá alakítása,² valamint később a Lapistól északi irányban, a Vágotpuszta felé futó nyomvonal felújítása, jól járható makadámúttá fejlesztése. Utóbbi építésekor került elő a római kori őrtorony maradványa, amelyről a helyi sajtó is beszámolt.³

Az őrtorony az egykori lapisi vadászháztól (ma a lapisi elágazásnál levő parkolóhely és honfoglalási emlékmű) mintegy 800–900 méterre, attól északi irányban került elő az útépitési munkák során egy kisebb halom elbontása során.⁴ Habár az őrtorony a korabeli jelentések szerint jelentős maradványokkal rendelkezett, és állagmegóvására is sor került, az 1950-es évekre falai többnyire lepusztultak, illetve az 1956-os események és az erdőgazdasági munkák során is kárt szenvedett. Az állagmegóvás hiányában pusztuló rom sorsát az 1978-os útépités (Lapis – Remete-rét szakasz szilárd burkolatú út kialakítása) pecsételte meg, falait visszabontották, és az úttest háromméteres keleti irányú szélesítésével a maradványokat elfedték.⁵

*Az őrtorony helyének újra-azonosítása*⁶

A régészeti nyilvántartásban 26902-es számon szereplő lelőhely pontos helyével kapcsolatban sokáig nem merültek fel kérdések. A Sopianae környéki, késő római kori villagazdaságok tájrégészeti kutatásához kapcsolódóan került homloktérbe a Mecseken áthaladó korabeli úthálózat, közlekedési folyosók feltérképezésének szükségessége, amelyhez napjainkban már a térinformatikai elemzések is segítségül lehet hívni. A feladathoz kiváló kiindulópontot jelentett a római kori város felett álló őrtorony, hiszen pozíciója egyben az úthálózathoz is egyértelmű kapcsolópontként szolgált, vagyis az elemzések meghatározó alapadatát adhatta. A szakirodalom és a térképészeti források áttekintése azonban elbizonytalanította a nyilvántartási adat pontosságát, és elsőként a lelőhely visszaellenőrzését tette szükségessé.

A lelőhelyet, melyet a nyilvántartás a lapisi főút és egy erdőgazdasági és turistaút (zöld +) kereszteződésének ÉK-i oldalán jelöl, az EOTR szelvény „Castrum” névvel említi. A jelölt helyszín azonban a feltáráskor megadott távolságadattól némiképp eltérően, a Lapistól⁷ mintegy 550–650⁸ méter távolságra fekszik. Az út szegélyét adó rézsűben az őrtoronyra utaló maradványokat nem lehet azonosítani, a helyszínen egy mesterségesen kimélyített terület található.

² *Pécsi Napló*, 1926. október 21. 5.; *Pécsi Napló*, 1927. január 21. 3.

³ *Dunántúl*, 1938. augusztus 7. 7.; *Kis Újság*, 1933. szeptember 14. 6.; *Pécsi Napló*, 1938. augusztus 7. 4.

⁴ *Dunántúl*, 1938. augusztus 7. 7.; *Kis Újság*, 1933. szeptember 14. 6.; *Pécsi Napló*, 1938. augusztus 7. 4.; *MÁRFI* 1982, 257.

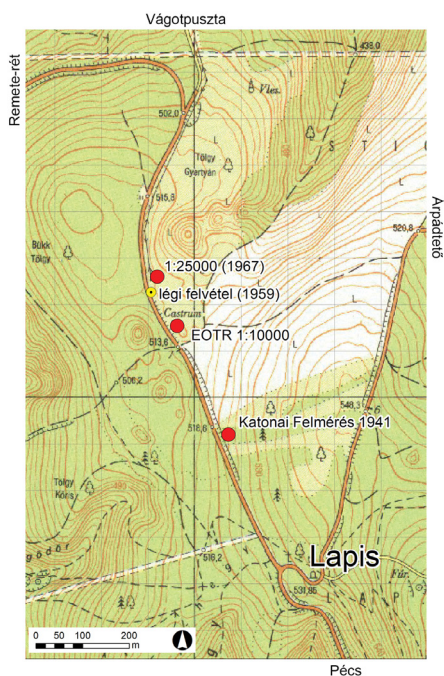
⁵ *MÁRFI* 1982, 261–264.

⁶ Kutatásomtól függetlenül, de időben azzal párhuzamosan született egy összefoglaló is a témában, amelynek megfigyelései számos ponton fedik egymást az új kutatási eredményekkel: Balays blog – Romtúráim / Az őrtorony és a vadászház c. bejegyzése (2023. július 10.): https://balays.blog.hu/2023/07/10/lapisi_romai_or_torony (Letöltés dátuma: 2025. március 13.).

⁷ A Lapis útkereszteződésésként és tájformaként is nagyobb területet fed le, így a számítási alapot a lapisi vadászház helye, napjainkban a honfoglalási emlékmű és pihenő adja.

⁸ A távolságadat a helyszín (‘Castrum’) és a Lapis kereszteződés, vagy az egykori lapisi vadászház úton, vagy légvonalban mért adatainak tartományát mutatja.

Az EOTR szelvény készítését megelőző időszakokból származó térképek közül több is jelez romokat. Ezek közül a második világháború időszakában (1941) készült katonai felmérés a lapisi vadászháztól csupán 350 méter távolságban mutatja az őrtorony helyét (nagyjából az egykori vadászház és az említett kereszteződés között félúton). Ezzel szemben az 1967-ben készült 1:25 000 léptékű topográfiai térkép (L-34-61-C-b-4) a korábban említett helyektől északabbra, a Lapistól mintegy 700-800 méter távolságra jelzi a romokat. A helyszín lokalizálása kapcsán fontos megjegyezni, hogy mind az 1941-es katonai felmérés, mind az annak alapját képező harmadik katonai felmérés, és az 1926-ban készült Vigyázó-féle topográfiai térkép is a mostani poligontól északra, nagyjából az 1967-es térképen jelölt helyen, egy „517”-es magassági pontot jelöl.⁹ Mivel ilyen magassági adatokat rendre jellemző tereppontokhoz köt a térképészet, esetünkben iránymutató lehet az őrtorony ásásával kapcsolatos megjegyzés, miszerint a „makadám út építése alkalmával egy kisebb halom lehordása közben vastagabb méretű falmaradványokra, téglákra és tetőcserepekre bukkantak”,¹⁰ vagyis az őrtorony maradványait egy jellemző tereptárgy, akár magassági pontként is jelölhető törmelékhalom takarta az út közelében.

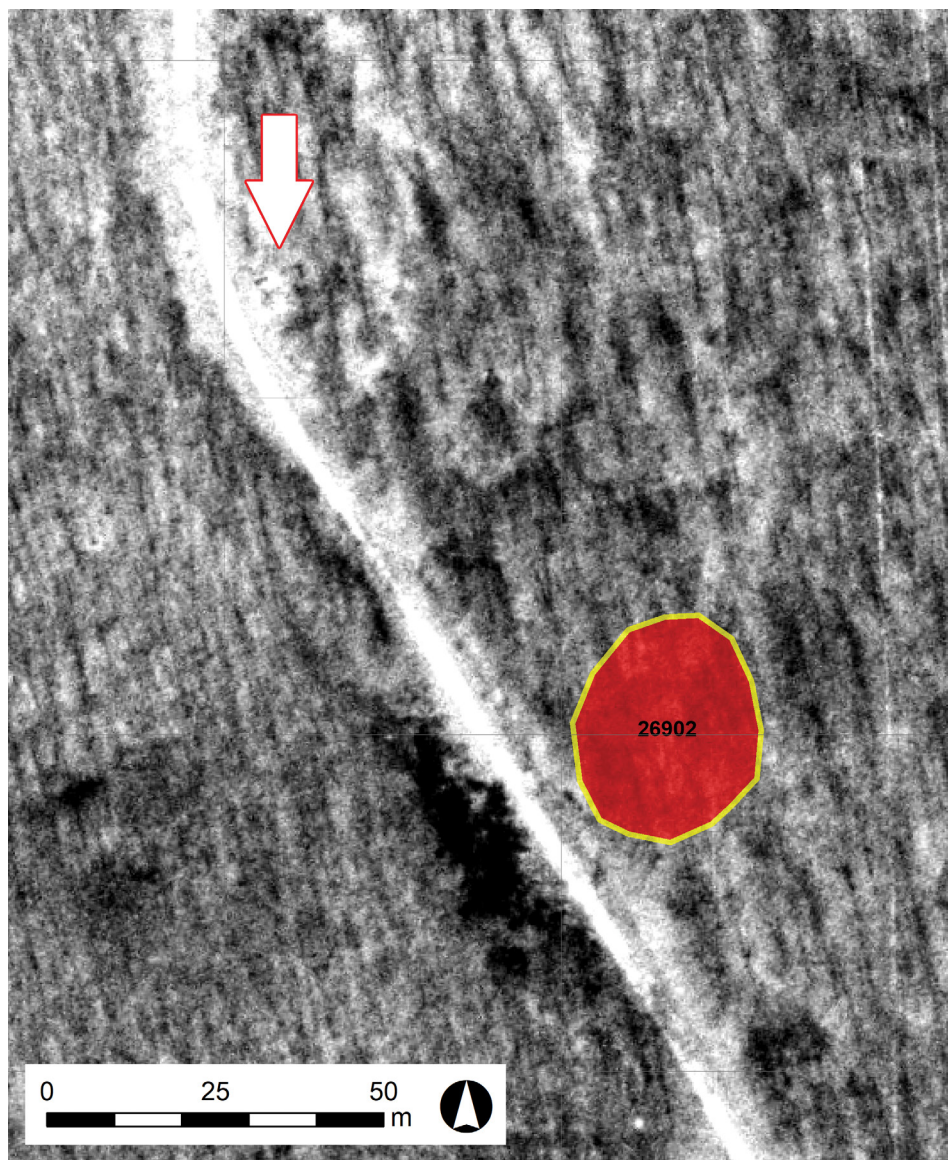

1. Kép: A lapisi őrtorony helyének jelölése a különböző térképeken és az 1959-es légi felvételen. (készítette: Szabó Máté)

⁹ A helyszín a Harmadik katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/third-survey25000/?bbox=2020881.236056968%2C5797573.868669717%2C2029972.4651086363%2C5800937.097914264&map-list=1&layers=129> (Letöltés dátuma: 2025. március 13.); 1926-os Vigyázó-féle térképén: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33840/view/?bbox=4180%2C-5341%2C5139%2C-4915> (Letöltés dátuma: 2025. március 13.); és az 1941-es katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2020881.236056968%2C5797573.868669717%2C2029972.4651086363%2C5800937.097914264&map-list=1&layers=29> (Letöltés dátuma: 2025. március 13.).

¹⁰ Idézet: MÁRFI 1982, 257.

Jól látható, hogy a modern térképészet korában is jelentős eltéréssel találkozhatunk a lelőhelyre utaló nyomoknál, a térképeken kívül ugyanakkor lehetőség nyílt az őrtorony maradványait még esetlegesen mutató térképészeti légi felvételek felkutatására is. A Fentről.hu archívumában fellelhető 1959-ben (1959-0601)¹¹ és 1969-

2. Kép: Az őrtorony sziluettje a geokorrigált 1959-es térképészeti légi felvételen, valamint a nyilvántartásban szereplő lelőhely-poligon eredeti helyzete. (készítette: Szabó Máté)

¹¹ Az elemzéshez használt sorozat központi felvétele: <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/129318?r=1&c=2025489.041385:5798698.6020035:9> (Letöltés dátuma: 2025. március 13.).

ben (1969-0033)¹² készült sorozatok képein – az említett magassági pont, illetve az 1967-es topográfiai térkép jelölése szerinti helyen – egy négyzetes, az őrtorony méreteivel egyező jelenség azonosítható az erdészeti út keleti oldalán.¹³ A képen azonosítható objektumtól délre, a nyilvántartásban szereplő lelőhelypoligon területén, az őrtoronyra esetlegesen utaló nyom nem látható, ahogy más felvételeken sem tűnik fel a maradványa (1969-es felvételeken a lelőhely tágabb környezetében, az út keleti oldalán fakitermelést végeztek, a terület meg lett tisztítva, de ekkor is csak a mostani poligontól északra látható az őrtoronyra utaló nyom).

A lelőhely valószínűsíthető helyére, valamint a térképészeti és légifotós adatokra alapulva a lapisi őrtorony felkutatása céljából több alkalommal került sor terepi ellenőrzésre. 2023 januárjában elsősorban a Lapis felé futó, domborzati nyomokkal rendelkező egykori utak megfigyelése volt a cél, az áprilisi helyszíni szemlén pedig az aljnövényzet már nem engedte az esetleges római kori építési törmelék felszíni megfigyelését az őrtorony térségében. A nyilvántartásban szereplő helyszínen egy mélyedés, míg a légi felvételeken azonosítható jelenség helyén a főút mellett – az őrtorony sziluettjét nem sejtető – hosszabb kötörmelékes sáv volt megfigyelhető.¹⁴

3. Kép: A kutatás során azonosított törmelékes sáv és a római kori téglanyag lelőhelye (az őrtorony közvetlen környezetében). (fényképezte: Szabó Máté)

A kérdés 2024-ben merült fel újra, és az aljnövényzet hiányát kihasználva a helyszíni újbóli bejárására is sor került. A nyilvántartási poligon helyén semmilyen újdonsá-

¹² Az őrtorony helyét és környezetét is mutató felvétel 1969-ből: <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/115577?r=1&c=2025768.522499:5798314.019975999:9> (Letöltés dátuma: 2025. március 13.).

¹³ Az 1959-ben készült felvételesorozatot fényképalapú 3D modellezéssel nagy pontossággal illeszthető alapadattá lehetett alakítani, így a rajta látható jelenség, a feltételezett őrtorony pozicionálása jól összevethetővé vált mind a térképi, mind a jelenleg is azonosítható terepi adatokkal. A feldolgozáshoz Agisoft Metashape programot használtam.

¹⁴ A törmelék anyaga szürke színű, lapisi mészkő. A réteges-pados szerkezetű, könnyen hasítható, természetesen is jól aprózódó kőzetten egyértelmű megmunkálási nyomokat, vagy habarcsot nem lehetett megfigyelni.

got nem lehetett megfigyelni, míg a tőle északra fekvő törmelékes sáv déli részén téglatöredékek kerültek elő, köztük több egyértelműen a római korba sorolható peremes téglá darabja. Az ekkor navigációs GPS-szel bemért helyszín nagyjából 6 méterrel délebbre található, mint a geokorrigált légi felvételeken azonosított őrtorony-sziluet, így ez is az új lokációt erősítette.

A kérdés egyértelmű eldöntése érdekében felvettem a kapcsolatot a Tájfutásért-Pécs Alapítvánnyal,¹⁵ annak reményében, hogy tagjaik vagy ismerőseik között hátha találok olyan idősebb, jó helyismerettel rendelkező személyt, aki akár személyes emlékekkel rendelkezhet a romról, és annak pontos helyéről. Az alapítvány kuratóriumi tagja, a ma is aktív tájfutó, 1939-es születésű Ijjász István örömmel segített az őrtorony helyének visszaazonosításában.¹⁶

A helyszíni szemle során az 1941-es térképen romként mutatott, valamint a régészeti nyilvántartásban jelzett helyszíneket egyértelműen kizárta, míg a római téglatöredéket tartalmazó törmelékes sávot jelölte meg az őrtorony helyeként. A helyszín átalakulása nyilván nem adott lehetőséget ennél pontosabb lokalizációra, így az sem volt megállapítható, hogy a közel 40 méteres törmelékes sávban pontosan hol feküdt az őrtorony, de így már minden bizonnyal a légi felvételeken is látható helyet lehetett a romok központjaként megjelölni.

A helyszín azonosítása mellett szintén lényeges, hogy Ijjász István személyes megfigyelései a hivatalos feljegyzésektől némiképp eltérő képet mutattak az őrtorony életével és pusztulásával kapcsolatban. Elmondása szerint az őrtornyot több alkalommal felkereste, jól ismerte eredeti, műemléki védelemmel ellátott, közel 1,5 méter magas falakkal rendelkező állapotát, ahogy az 1956-os események és az 1978-as útépités utáni helyzetét is. Kiemelte, hogy a romok nem közvetlenül a makadámút mellett, hanem attól olyan távolságban feküdtek, hogy az 1950-es években már egy bozótos sáv választotta el attól. Ezért is gondolja, hogy az 1956-os események nem érintették az őrtorony maradványait, mert az útról nem is lehetett látni, stratégiai jelentősége nem lehetett.¹⁷ Ezzel szemben úgy véli, hogy az őrtoronyban elsősorban a területen folytatott fakitermelés¹⁸ tehetett kárt (mértékét nem tudta megmondani). Az 1978-as útépités kapcsán megjegyezte, hogy utána is felkereste az őrtornyot éppen abból a célból, hogy megnézzze, mi maradt belőle. Ekkor már nem korábbi állapotában, hanem a most is törmelékes részen „eltemetve” látta a maradványokat, amelynek keleti részét még felismerhetőnek írta le.

Ijjász István személyes emlékeit a jelenlegi megfigyelésekkel összevetve valószínűsíthető volt, hogy az őrtorony, vagy legalább annak bizonyos részei még ma is megtalálhatók a főút mellett (!), de a feltárási adatok és az ismert párhuzamok alapján az is valószínű, hogy az út által elpusztított falak alapozási szintje még részben meglehet a mélyben is. A romokban azóta kárt tehetett az út árkának rézsűzése is, és elképzelhető, hogy a törmelék nem csak az őrtorony maradványát jelzi, aminek központi területére a tegula töredékek utalnak.

¹⁵ <https://www.tajfutaspécs.hu/>

¹⁶ Ijjász István személyes emlékei nagy segítséget jelentettek a helyszín azonosítása és története szempontjából, amit ezúton is köszönök!

¹⁷ A mecseki láthatatlanok Vágotpusztán, tehát a Lapisról vezető út hegyi településén húzták meg magukat 1956-ban, a szovjet tankok tőlük tartva lötték szét ekkor a lapisi vadászházat, és elképzelhető, hogy ennek az eseménynek az őrtoronyra kivételését jegyezhet le a kutatás.

¹⁸ Az 1969-es légifotókon ennek a fakitermelésnek a nyomait azonosíthatjuk, ugyanakkor ez az őrtorony állapota vonatkozó adatot nem szolgáltat.

4. Kép: Római kori peremes téglák (tegula) a lelőhelyen. (fényképezte: Szabó Máté)

5. Kép: Ijjász István a visszazonosított helyszínen. (fényképezte: Szabó Máté)

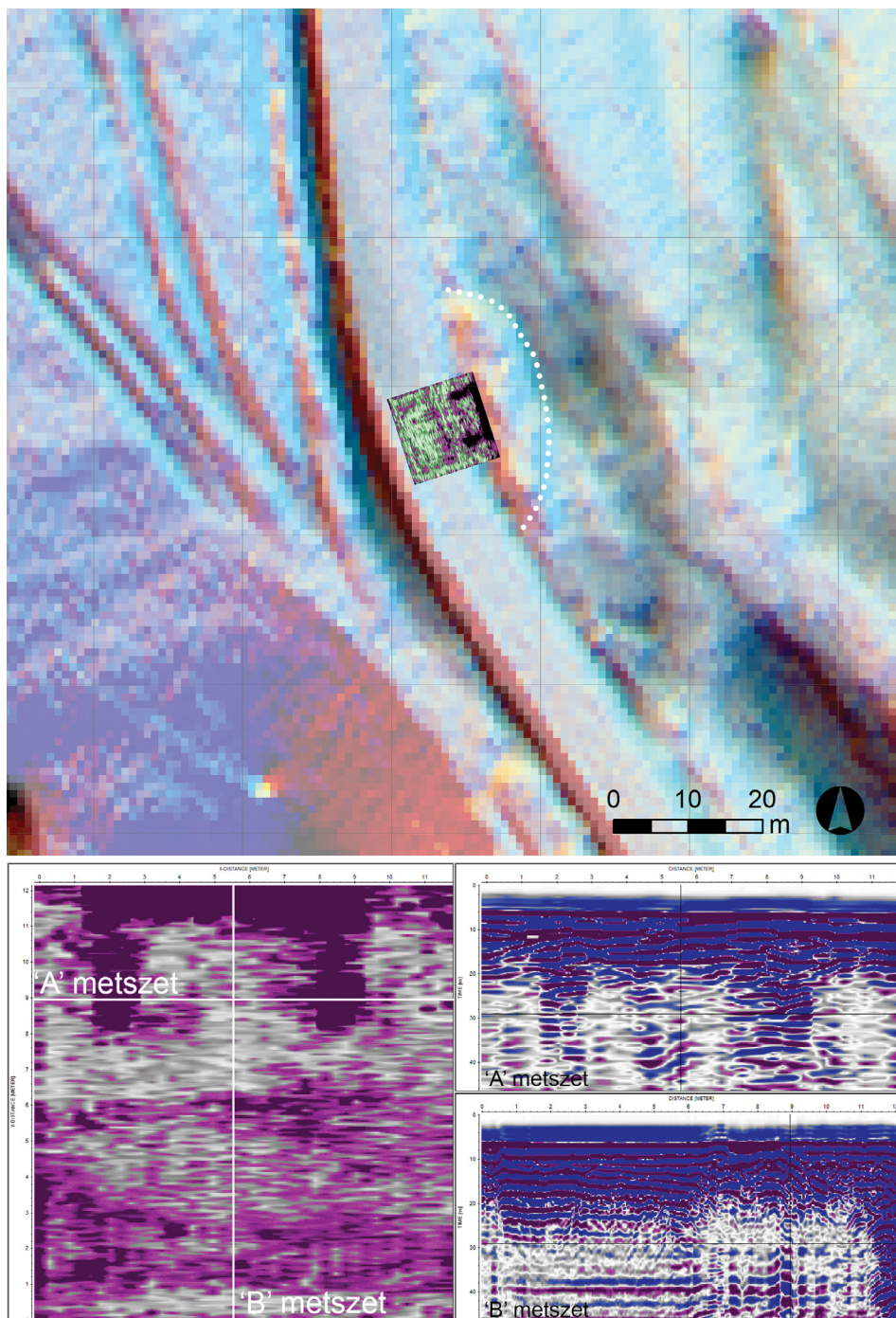
A helyszín talajradar felmérése

2024. május 10-én a korábban felgyűjtött adatokra alapozva, a térképészeti légi felvételeken jelzett helyszínen talajradar felmérésre került sor az őrtorony helyének és maradványainak a feltérképezése céljából.¹⁹ Pontos adatok hiányában a romok valószínűsíthető helyén a főúttal párhuzamos próbamérések segítségével, a teszt sávokon egyértelműen kirajzolódó falnyomok szerint lehetett kijelölni a vizsgálandó területet. Ennek kitűzéséhez némi növényzeti tisztításra is szükség volt, a behullott és belógó ágak, valamint a felszínen levő kötörmelék eltávolításakor pedig fény derült a főút keleti oldalán húzódó fa- és bokorsor tövében fekvő falmaradványokra. Az őrtorony keleti fala ugyanis részben még ma is azonosítható, illetve közel felére ránőttek a szegélyező növények.

A talajradar felmérésre Mala GX 450 MHz antennájú eszközzel, 12×12 méteres szelvényben, 0,3 méteres sorközzel, a főútra merőleges irányban került sor.

Az adatok kiértékelése során egyértelművé vált, hogy a római kori őrtorony a légi felvételekkel megegyező helyen fekszik. Mivel a keleti falat részben takarják a növények, ezért csak közelítőleg állapítható meg, hogy mennyi maradt meg belőle, és mennyi esik pontosan a főút alá. Mindazonáltal az őrtorornak nagyjából a keleti fele még ma is megtalálható, bár nyilván rosszabb állapotban, mint ahogy az 1938-as feltárás idején előkerült. A felmérés szerint a főút alatti részen a falak alapozása még valószínűleg megtalálható lenne.

¹⁹ A GPR felmérés során, a helyszínen sikerült Lóki Tamás erdésszel beszélni, ami alapján kezdeményezhető volt a területet kezelő erdészettel történő egyeztetés. Az információk birtokában 2024. június 11-én a Mecsek-erdő ZRT. szakértőivel konzultáltunk a lelőhellyel kapcsolatban. Örömmel fogadták az őrtorony létéről és állapotáról szóló eredményeket – melyek megerősítették a rendelkezésükre álló információkat –, és támogatásukat fejezték ki annak megővésével és turisztikai hasznosításával kapcsolatosan.

6. Kép: A talajradar felmérés és a mérés kétirányú profilképe a falmaradványokkal, illetve az ALS adatokkal kombinált kép, amin látható az őrtornyot övező törmelék sáv (pontosított vonal) és a tájhasználati nyomok. (készítette: Szabó Máté)

A GPR adatokat össze lehetett vetni a Janus Pannonius Múzeum területéről rendelkezésre álló ALS adatával.²⁰ A pontos helyszín ismeretében jól láthatóvá vált, hogy a fűtat keletről kísérő törmelékes sáv valójában körülvéshi az őrtornyot, és így legnagyobb valószínűséggel annak a dombnak a részét kell, hogy képezze, amelynek elbányászása során kerültek elő a falmaradványok 1938-ban. Mivel a törmelékes sáv kövekből és római téglatöredékekből áll, az is valószínűsíthető, hogy a „domb” valójában az őrtorony összeomlásával jött létre, annak építőanyagát tartalmazza, s így a lelőhely szempontjából – az esetlegesen benne levő leletekkel együtt – szintén lényegesnek tekinthető. A lézeres felmérésből generált mikrodomborzati modelleken az őrtoronyhoz tartozó árok vagy sánc nyoma nem ismerhető fel.

A lapisi épület meghatározása

Az 1938-ban előkerült maradványokról ma már sajnos csak a korabeli feldolgozásokból tájékozódhatunk, Dr. Horváth Tibor régész leírása ugyanakkor alapvető adatokat közöl a felmerülő kérdések megválaszolására szempontjából:

„Az épületmaradvány egy centiméter különbséget leszámítva 8×8 méteres nagyobb helyiségből áll, melyet négy oldalról 0,9–1 méter vastagságú fal vesz körül. Bejárata a déli oldalon a jobb sarokra esik. Az alapfalak a földszinttől kezdődően, belső és külső oldalukon egyaránt 16–22 cm szélességben padszerűen kiemelkednek.²¹ Az építéshez mecseki követ használtak fel. A munka gondosságát bizonyítja, hogy a felső falak mintegy 55–60 cm magasságban hármastéglasorral vannak kiegyenlítve. A felső falak különböző magasságban maradtak meg. Északi oldalon 1,20–1,40 a fal magasság, a nyugatin 0,80–1,00 m, a másik két oldalon már sokkal alacsonyabb: 0,22–0,50 m.

A téglakon bélyeget nem találtunk, csak két kisebb töredéken benyomott koncentrikus kör jelzést. A leletek közül elsőnek kell említeni a kormeghatározáshoz fontos érmekeket. Összesen 149 db került elő. Nagyrésztük a padlószinten szerteszórva feküdt, csak néhány db került elő az épületen kívül a bejárat előtt. 32 ezüstözött darabot találtam köztük, a többi bronzpénz. Meglehetősen megviselt, rossz állapotban kerültek elő, így a megtisztításuk hosszabb időt vesz majd igénybe. Eddig 58 darabot sikerült meghatározni. Ezeknek zöme Valentiniánus császár (364–375) (22 db) és Valens császár (364–379) (31 db) idejéből való. Az alsó korhatárt II. Constantinus (sic!)²² (337–361) egy érme képviselte, a felsőt pedig Gratianus császár érmeje (367 – 383).

Néhány darab vastárgy került még elő, ugyancsak az épület belsejéből: vas kések, ácskapcsok, edénytöredékek, továbbá a halomból több állatcsont.

Az épület gazdasági célokra nem épülhetett, akkor bizonyára nem egy helyiségből állott volna. Az alaprajza négyszögletes, ablaknyílásra az 1,40 m-ig megmaradt falon nem akadunk, így arra következtethetünk, hogy toronynak építették meg.”²³ Az idézett leírás szerinti épület méretében, formájában és anyaghasználatában is jól illeszkedik a limes-menti késő római kori őrtoronytípusok sorába, amelyek-

²⁰ A Janus Pannonius Múzeum az Archaeolandscapes projekt keretében mérte fel a térséget légi-lézeres technológiával. Dr. Bertók Gábor múzeumigazgatónak ezúton is köszönöm, hogy hozzájárult az adat kutatásához!

²¹ A szöveg nem részletezi, de a 8×8 méter alapterület az épület külső méreteit jelzi, s így a megadott falvastagságot levonva kapjuk meg a belső tér mintegy ~6×6 méteres kiterjedését. A GPR felmérés szerint ráadásul az alapfalak a megadott értéknél is nagyobb, akár ~1.5 méter vastagságot is elérhetnek a mélyebb részeken.

²² A keltezés alapján nyilvánvaló elírásról lehet szó, és II. Constantius császárra gondolt Dr. Horváth Tibor a meghatározásnál.

²³ Idézet: *MÁRFI* 1982, 259.

ből nagy számban ismer példákat a kutatás.²⁴ A jellemzően 12 méter vagy annál kisebb oldalhosszúságú tornyokból a legtöbb feltárt példát a Dunakanyar térségében találjuk, amelyek építési ideje az építészeti sajátosságokon túl a leletek alapján is a 4. századra, sokszor a Valentinianus dinasztia idejére tehető.²⁵ A lapisi épülethez hasonlóan földszinti bejáratral rendelkeztek,²⁶ belső terük egyetlen helyiségre korlátozódott. Az ismert leletanyag szempontjából jelentős eltérés, hogy a határvédelemben szerepet játszó lelőhelyekről gyakran már a terepbejárások is szolgáltatnak bélyeges téglát, a feltárási anyagokban pedig a korszakra jellemző katonai egységek vagy előljárók jelölt téglái általánosnak tekinthetők,²⁷ míg a lapisi őrtorony esetében ez hiányzik. Hasonlóan lényeges eltérés, hogy esetünkben sem az ásatás során, sem később, vagy a légi-lézeres felmérés rendkívül részletes domborzatmodelljén nem lehetett megfigyelni az épületet övező árkot, amely szintén általános jellemzője ezeknek az épülettípusoknak.²⁸ Elképzelhető ugyanakkor, hogy a lapisi őrtoronyt övező törmelékhalom, az erdészeti munkák, vagy eróziós feltöltődés miatt nem ismert az épület környezetében az árok (vagy árkok), amelyet ásatással lehetne hitelesíteni.

Pannonia belső területéről kevés összehasonlítható anyaggal rendelkezünk, de a Pilisvörösvári-árokban futó római kori útvonal mellett, a pilisi átkelő keleti²⁹ és nyugati oldalán³⁰ is ismert őrtorony, illetve a Ságvár-Tömlöc-heggyen feltárt torony³¹ is jó párhuzamnak tekinthető. Ezek mind nagyobb méretűek a lapisi őrtorohnál, de illeszkednek a limes-menti őrtoronylánc építészeti sajátosságainak sorába. A ságvári torony esetében ugyan elsősorban az alapozást lehetett megfigyelni, s így építőanyag vagy leletek tekintetében is kevés konkrétummal szolgál,³² de a pilisi lelőhelyek építési anyaga és leletei is a késő római kori keltezészt erősítik.³³

A lapisi őrtorony leletanyagával eddig csak említés szintjén foglalkozott a kutatás. A fentebbi leírásban is szereplő tárgyak közül keltezési szempontból is az erszény-leletként, és egyértelműen leletegyüttesként értelmezendő érmeket tekinthetjük, hiszen a meghatározásuk is egy zárt, alapvetően a Valentinianus-dinasztiához köthető anyagot (I. Valentinianus, Valens és Gratianus császárok veretei) mutat. A Janus Pannonius Múzeum gyarapodási naplója és leltárkönyve szerint az említett anyag csak töredékesen, vásárlás útján került be a gyűjteménybe (50 darab a 149-ből!) 1940–1942 folyamán, és az 1989-es revízió már hiányként jelzi őket.

Az éremanyag behatóbb vizsgálatán kívül a JPM gyűjteményében őrzött kerámia és vas leletek értékelésére nyílik mód. A lelőhelyről 733/1938-as gyarapodási számon, és 7112-es leletári számon három edénytöredék szerepel, melyekre ajándékozás útján tett szert az intézmény. Előkerülési helyükként nyilvánvalóan hibásan a lapisi vadászház szerepel, hiszen ugyanezen a gyarapodási számon (7113, illetve

²⁴ *VISY* 2003, 123–129.

²⁵ *B. BALOGH* 2011, 89.

²⁶ *VISY* 2003 vonatkozó részei; *GRÓF* 2019, 201.

²⁷ *VISY* 2003 vonatkozó részei.

²⁸ *SZABÓ* 2011.

²⁹ *MARÓTI* 1985.

³⁰ *H. KELEMEN–HORVÁTH* 1971, 36–37; *MRT* 5, 277–278.

³¹ *TÓTH* 2009, 34–36.

³² *TÓTH* 2009, 35.

³³ *MRT* 5, 278; *MARÓTI* 1985, 167; *OTTOMÁNYI* 2021.

7115-ös leltári számokon) az őrtorony feltárásából származó vasanyag található, amiket a kerámia leletekkel együtt az ásatási beszámoló is megemlíti.³⁴

Kerámia leletek:³⁵

7112/1: Szürke színű, finoman iszapolt, gyorskorongolt, egyenletesen kiégetett, finoman simított felületű (felületén ujjnyomok figyelhetők meg) fedő töredéke.

7112/2: Barnás-szürke felületű, finoman iszapolt, gyorskorongolt, egyenetlenül égetett (belseje vörös, alul feketés, külső felülete barnás-szürke), egyenes aljú pohár, kisméretű fazék, vagy korsó töredéke.

7112/3: Téglapiros színű, finoman iszapolt, gyorskorongolt, töredezett felületű, egyenes aljú pohár, kisméretű fazék, vagy korsó töredéke.

Mindhárom töredék máz nélküli házi kerámia, amely jól illeszkedik a késő római kori kerámiaanyagok sorába. A darabok töredékes volta miatt pontos típusba sorolásuk problémás, de hasonló töredékek különböző lelőhelytípusok feltárási anyagából ismertek.

7. Kép: A lelőhelyről származó kerámiaanyag. (készítette: Szabó Máté)

Vas leletek:³⁶

7113/1: Négyzetes átmetszetű, egyik végén legömbölyített és elhajló végű, másik felén ellaposodó/kiszélesedő végű, közepén megtört, 10,6 cm hosszúságú, 38 g tömegű vaseszköz. Kialakítása és mérete alapján a cipészek által használt bőrvágó (abnémer), vagy szeghúzó szerszám lehetett, amelynek legömbölyített végére fa nyelet erősíthettek.

7113/2: Kisméretű, négyzetes átmetszetű, mindkét oldalán lehajló, kihegyezett végű, 8,6 cm hosszú, 18 g tömegű ácskapocs.

7113/3: Négyzetes átmetszetű, elkalapált végű, T alakú szög. Legnagyobb hossza 9,6 cm, tömege 94 gramm.

7113/4: Nyéltűskés, rövid, széles pengéjű vaskés töredéke. Legnagyobb hossza 12,7 cm, a penge megmaradt szélessége 2,9 cm, mérhető tömege 26 g.

³⁴ MÁRFI 1982, 259.

³⁵ A leletek egyedi sorszámozása a meghatározásukat segítő módon került kiosztásra.

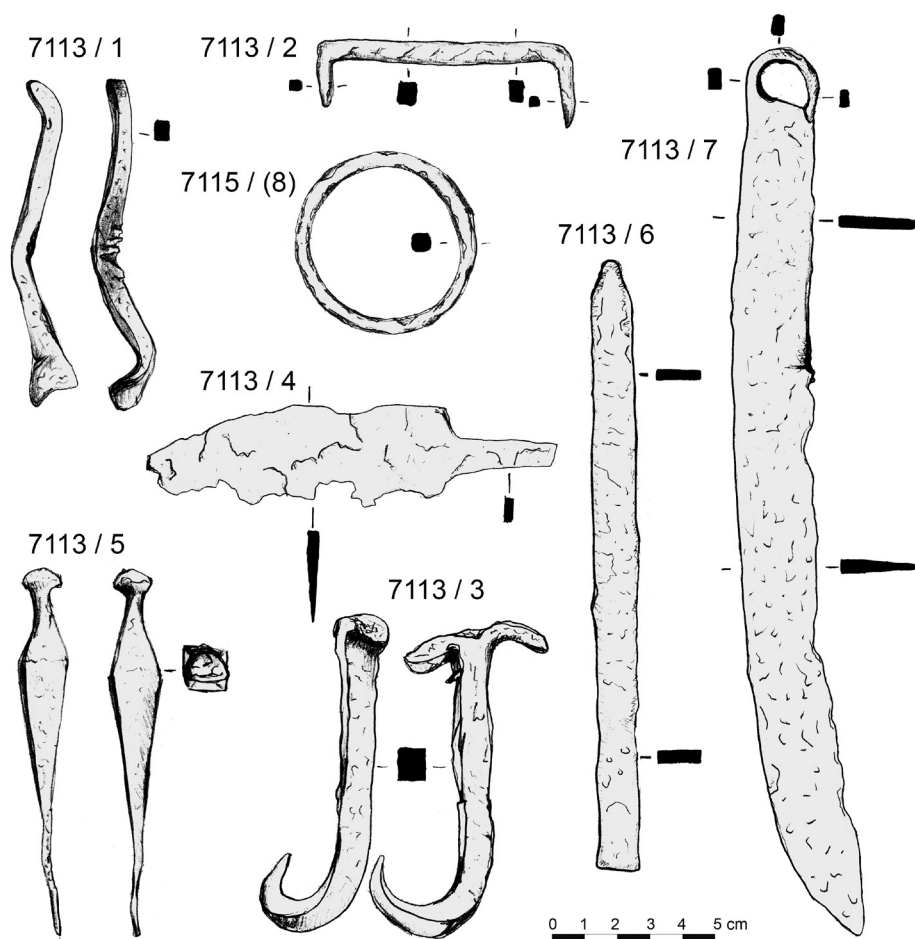
³⁶ A leletek számozása FÜLEP 1984, 326. VI. Tábla, 1–7. követi.

7113/5: Lekerekített, gomba alakú fejjel ellátott, vége felé hosszán elkeskenyedő, négyszögletes átmetszetű, kettős kónikus szárral, végén szögyszerűen végződő vasszerszám. Hossza 11,3 cm, tömege 50 g. Formája és kialakítása szerint cipészárként határozható meg.

7113/6: Téglalap átmetszetű, 19 cm hosszú, keskeny, négyszögletes formájú, egyik végén töredékes nyéltüskében elvégződő, korrodált felületű tárgy. Tömege 82 g. Mérete, formája és kialakítása, valamint a nyéltüske alapján egy reszelő lehetett egykor.

7113/7: 27,5 cm hosszú (ebből 9,8 cm a nyél hossza), a vágóél irányába visszahajló pengéjű, téglalap átmetszetű nyéllal, és a végén visszakalapált függesztőfüllet ellátott kés maradványa. Tömege 128 gramm. Mérete és kialakítása alapján a cipészek által használt bőrvágó serfkésként határozható meg.

7115 (8. lelet): 5,7 cm átmérőjű, 0,5 cm falvastagságú, lekerekített-négyszöges átmetszetű vaskarika.

8. Kép: A lapisi őrtoronyban előkerült vasleletek. (készítette: Szabó Máté)

A lapisi őrtoronyból előkerült vasleletekre mindeddig pontosabb meghatározás nélkül hivatkozott a szakirodalom.³⁷ Közülük egyedül a 7113/5-ös számú, poncolók és lyukasztók közé sorolt szerszám kapott több figyelmet,³⁸ de a szerző is felhívta a figyelmet arra, hogy ezek az eszközök könnyen összekeverhetők a bőrfeldolgozás során használt árákkal.³⁹ A lelet cipészárként való meghatározása⁴⁰ ugyanakkor a vasleletek további darabjainak funkcionális azonosítását is lehetővé tette, így a visszahajló pengéjű, függesztőgyűrűs serfkés (7), a cipőtalp kialakításához használatos reszelő (6), a korábban ácskapocsként meghatározott abnémer vagy szög-húzó (1), illetve a cipész bőrvágó kések sorába beilleszthető késtörödé (4) együtt, egy cipész szerszámkészletének darabjaiként értelmezhetők. Míg a római kori cipőkészítésnek – éppen az eszközök értelmezési nehézségei miatt – elsősorban ábrázolásait és a késztermékek maradványait ismerjük,⁴¹ a lapisi őrtoronyból származó leletegyüttes bepillantást enged ennek az iparomunkának a rejtelmeibe.⁴²

Miért állhatott őrtorony a Lapison?

A késő római kori Sopianae (Pécs) útcsomóponti szerepe vitathatatlan. Az ekkor már decentralizált birodalom úthálózatában a település a kelet-nyugati fő közlekedési folyosó centrumába került, de a rajta áthaladó Sirmium – Carnuntum útvonalon kívül a limes felé, illetve Pannonia több fontos települése és katonai állomása irányába is elágaztak itt az útvonalak. Az itinerariumokban is szereplő Aquincum, Brigetio és Arrabona felé futó nyomvonalak vizsgálata szempontjából ráadásul a Mecsek meghatározó tényezőként szerepel.

A Sopianae-ból kivezető útvonalak vizsgálata nagy múltra tekint vissza, de az összefoglaló munkák a mecseki útszakasz(ok) tekintetében kevés konkrétummal szolgálnak. A hegységben előkerült régészeti leletek, valamint a lapisi őrtorony figyelembe vételével több elmélet is napvilágot látott, de ezek mind az ismert köztes- és végpontok szerint vezetik át a forgalmat a hegyi terepen.⁴³ A lapisi őrtorony helyzete ebben a kérdésben csupán a Sopianae-ból való kijutás első állomásaként szerepel helyenként, és innét az ismert leletek alapján Orfű / Abaligeten keresztül vezetik ki Sásd – Dombóvár irányba az utat.⁴⁴ A másik jellemző megközelítés szerint az észak felé haladó fő útvonal(ak) a várostól keletre, vagyis a ma is létező 66-os főút vonalában Mánfa – Magyarország felé vezetik a forgalmat.⁴⁵

A Mecseken való átkelés ennél pontosabb vizsgálatára csupán a közelmúltban nyílt lehetőség. Annak ellenére, hogy a köztes- és végpontokat adó lelőhelyek száma nem feltétlenül változott, a hegység tájhasználatának és közlekedésének megismerésében jelentős előrelépést hozott a térségről készült légi-lézeres felmérés. Az ALS nagyfelbontású domborzatmodellje mikrodomborzati elemzésekre adott lehetőséget, és ezzel a táj használatának egymásra rétegződő, egymást metsző

³⁷ FÜLEP 1984, 211–213.

³⁸ RUPNIK 2014, 136. tábla / PL4

³⁹ RUPNIK 2014, 38.

⁴⁰ Ezúton szeretném megköszönni Mráv Zsolt-nak a meghatározásban nyújtott segítségét!

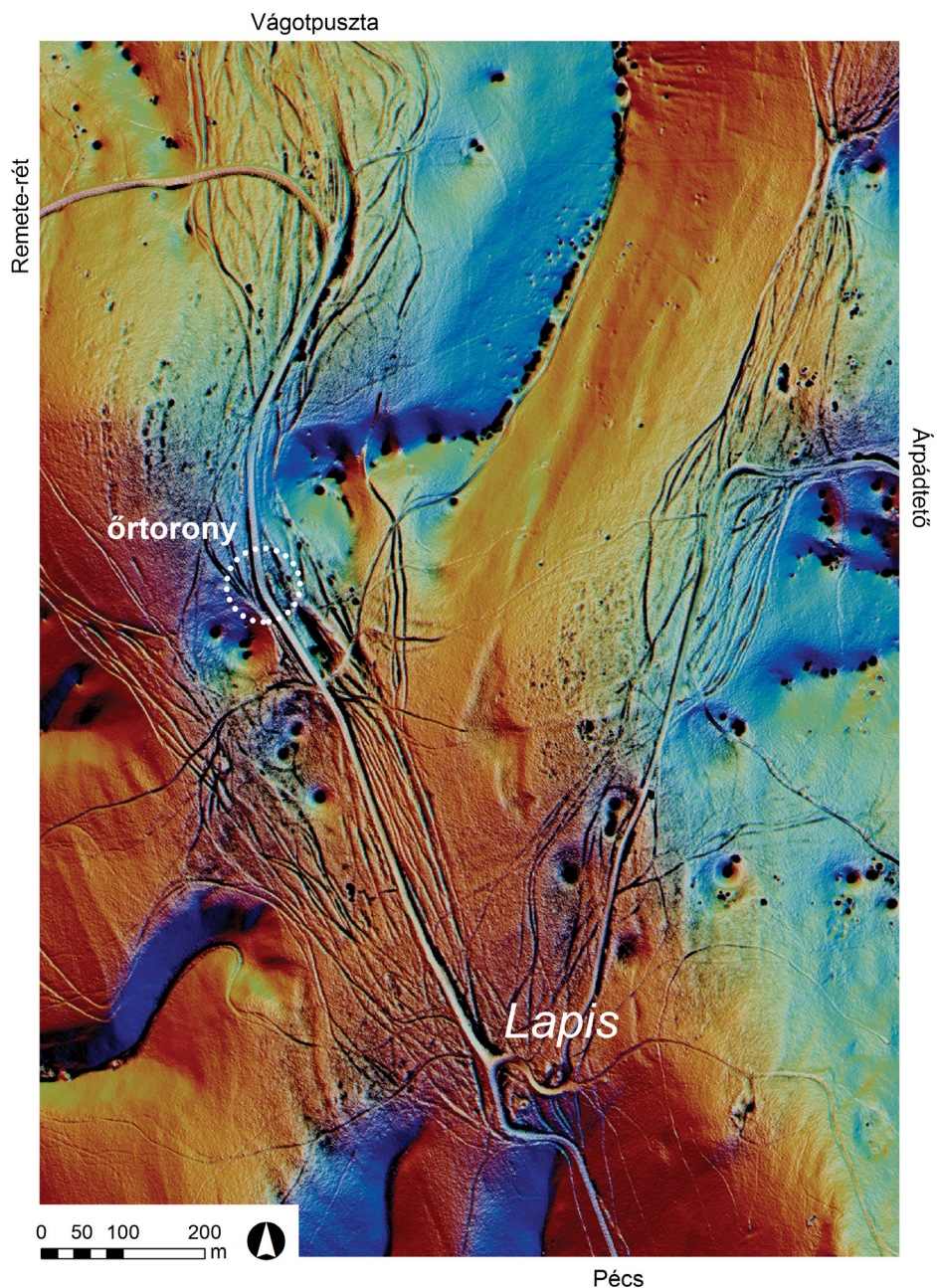
⁴¹ DRIEL-MURRAY 2016; GAITZSCH 1980; KEILY-MOULD 2017; NAGY 1923, 52–54; RUPNIK 2014, 149–154; ZIMMER 1985, 29–31.

⁴² A leletek értékelésére külön tanulmányban kerül sor.

⁴³ RADNÓTI 1940; FÜLEP–SZ. BURGER 1979; BERTÓK 2000; TÓTH 2006; VISY 2013.

⁴⁴ RADNÓTI 1940, 34.

⁴⁵ FÜLEP–SZ. BURGER 1979, 274; VISY 2013, 127. 31. ábra.

9. Kép: A Lapis térségének tájhasználati nyomait mutató kép az ALS felmérés mikrodomborzati elemzése alapján. A kép többirányú árnyékhátságmodell (Multi-HS), és a lineáris jelenségeket kiemelő Local Dominance modell (Rádiusz: 3-15) kombinációja. A mai utak környezetében a hagyományos közlekedés organikus hálózata, és más antropogén és természetes nyomok (pl. víznyelők) láthatók. (készítette: Szabó Máté)

és kiegészítő antropogén nyomai nagy részletességgel váltak dokumentálhatóvá és elemezhetővé.⁴⁶ Annak ellenére, hogy csupán elképzelésünk lehet arról, hogy a római korban – más korszakokhoz hasonlóan – kevésbé erdősült terület lehetett a Mecsek nagyobb részére,⁴⁷ az ALS felmérésből származó domborzatmodell számos olyan fogódzót ad a kezünkbe, amely a közlekedési folyosókra, az emberi és a haszonállatok mozgására, és az erdőkiélésre utalnak. Számunkra ezek közül a hagyományos közlekedésre utaló nyomok (pl. mélyutak) a legfontosabbak,⁴⁸ amelyeket a természeti és régészeti környezettel, valamint a helyszíni ismeretekkel és a térinformatikai elemzésekkel összevetve juthatunk közelebb a római kori átkelő(k) és közlekedési folyosó(k) megismeréséhez.

A Sopianaeból kivezető történeti korú utak pontos meghatározását nagyban megnehezíti a Mecsekoldal beépítettsége. Ennek peremén, a Misina – Tubes hegyvonulat déli előterében azonban nagy számban figyelhető meg a mélyutak organikus hálózata, amely a történeti városmag felől indulva, a hegyoldalban északnyugat felé fordulva a Lapis felé halad. Ezen a ponton viszont már nem csak a városból, hanem az összes délies irányból érkező nyomvonal koncentrációját, csomópontját lehet megfigyelni. A Lapistól nagyjából a római őrtorony lelőhelyéig becsatlakozó és kiágazó, sűrűsödő és ritkuló hálózatát látjuk a mélyutaknak, amelyek fő irányként észak felé (Vágotpuszta...), északkelet felé (Árpádtető...), valamint Sopianae és a dél felé fekvő területek irányában haladnak. Kisebb leágazó szakaszok is azonosíthatók, de azok távolabbi célok nélkül mindig valamilyen közeli helyen szűnnek meg.

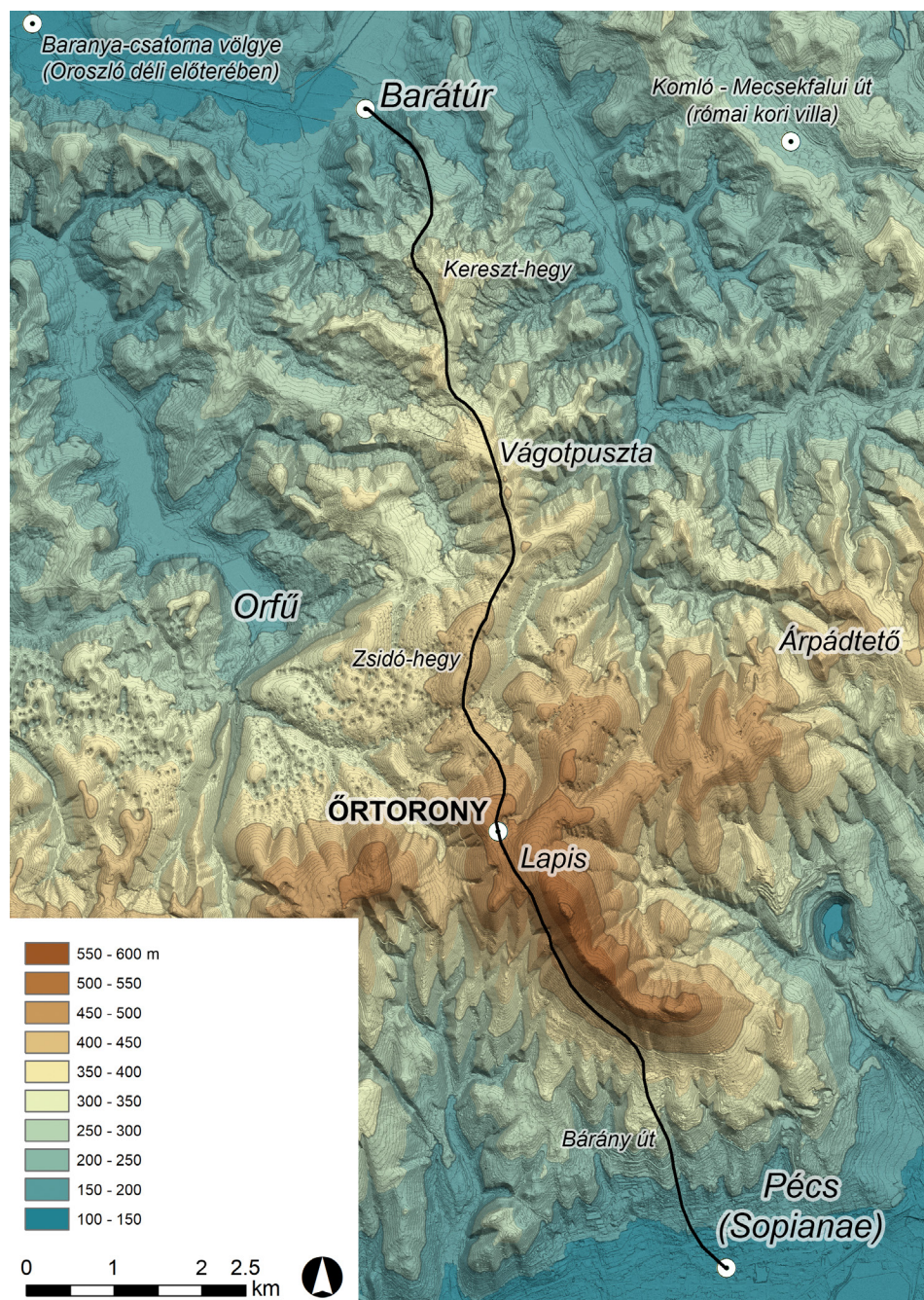
Számunkra a Lapisra érkező szakaszok északias futásirányai a legfontosabbak, amelyek közül egyrészt a Mecsek gerincén Árpádtető felé haladó egyik ágat azonosíthatjuk, de ezt kevésbé átkelőként, mint inkább a hegység használatához kapcsolódó nyomként, gerincútként rögzíthetjük. A másik lényeges útvonal az őrtorony mellett elhaladva fut tovább északi irányban, és szintén gerincúton éri el Vágotpusztát. Ezt a pontot is csomópontként azonosíthatjuk a tájrégészeti jelenségek szerint. Innét Mánfa felé és Orfű irányában vezetnek lefelé útszakaszok, illetve a Kereszt-hegy irányában Magyarhertelend / Barátúr / Magyarszék felé lehet még tovább haladni. A Kereszt-hegy északi oldalától kevésbé azonosítható ilyen organikus útnyom, viszont ettől a ponttól egy archaikus, a modern erdő- és mezőgazdasággal kis mértékben érintett területre érkezünk, ahol a szabálytalan parcellákat kerülgetve több módon is lejuthatunk a Baranya-csatorna völgyébe, és haladhatunk tovább Sásd – Dombóvár felé.

A bemutatott útvonal ma is bejárható: erdőgazdasági és turistautak, ritkábban szilárd burkolatú út követi ezt a nyomvonalat, amely – hagyományos közlekedési eszközökkel – ma is a legrövidebb és leghatékonyabb átkelési mód a hegységen. Amellett, hogy a tájrégészeti adatok és a személyes tapasztalat is alátámasztja ennek az útnak a létjogosultságát, érdemes térinformatikai módszerekkel is ellenőrizni ennek hitelességét.

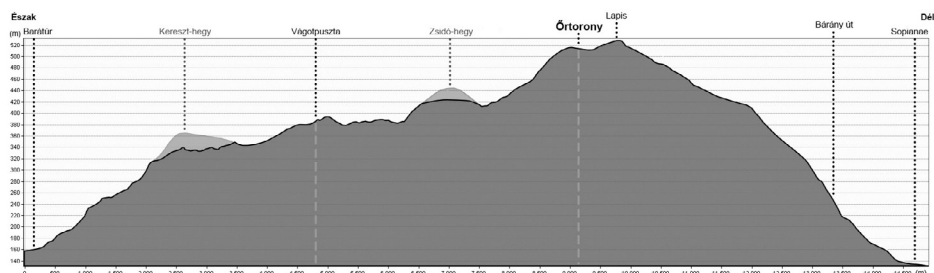
⁴⁶ HESSE 2016; KOKALJ ET AL. 2013; MLEKUZ 2013a; OPITZ–COWLEY 2013.

⁴⁷ PETŐ–GÁTI 2016; MÁTÉ 2020.

⁴⁸ MLEKUZ 2013b; 2014.

10. Kép: A Mecsek-hegység domborzatmodellje és a Pécs – Barátúr közötti potenciális átkelő nyomvonala a lapisi őrtorony helyével. (készítette: Szabó Máté)

11. kép: A Sopianae (Pécs) – Barátúr közötti útszakasz profilképe a szövegben jelzett főbb helyszínekkel. (készítette: Szabó Máté)

Habár a történeti időkben a mindennapi feladatok és szükségletek határozták meg a környezet használatát és az ehhez kapcsolódó közlekedést is alapvetően lokálisnak tekinthetjük, ezek összessége regionális és távolsági útvonalak kialakulását hozta magával,⁴⁹ amelyek tudatos fejlesztése, „költséghatékonysági korrekciója” viszont csak bizonyos időszakok és kultúrák jellemzője. A római korban ezért lehet megvizsgálnunk ezeknek a „kortalan”, egymásra rétegződő tájrégészeti nyomoknak⁵⁰ a vonalvezetését, és korszakba illő lelőhelyekkel való kapcsolatát, hogy együtt nagyobb bizonyossággal alkothassunk képet használatukról, vagyis a távolsági közlekedés nyomvonalairól.

A mecseki átkelőhely térinformatikai ellenőrzéséhez kétféle módszert alkalmaztam. Elsőként a római város központját kiinduló, és a Baranya-csatorna Magyarhertelend / Barátúr térségében fekvő részét végpontként használva elemeztem, hogy milyen – Tobler-féle gyaloglási együtthatóval korrigált⁵¹ – közlekedési idővel kell számolnunk a hegységen való átkelés során. Mivel a Mecsek római kori adottságairól, tájhasználatáról nem rendelkezünk pontos adatokkal, így a közlekedést befolyásoló tényezők közül is alapvetően csak a domborzatra, az ismert lelőhelyekre, és az ALS modellen látható tájrégészeti megfigyelésekre hagyatkozhatunk. Ebből kifolyólag más szemléletet követtem, és az összetettebb elemzést kívánó pl. költséghatékonysági útelemezés (LCP – Least Cost Path)⁵² helyett csupán annak ellenőrzésére törekedtem, hogy a rendelkezésre álló gyakorlati adatok, és a modell mennyiben fedik egymást, mennyiben rajzolódnak ki „potenciális közlekedési térségek”⁵³. Az eredmény jobb értelmezhetősége érdekében a domborzati viszonyokat 5x-ös kiemeléssel korrigáltam, hogy az eltérések ezen, az amúgy döntően jól járható terepen jobban érzékelhetők legyenek.

Ilyen módon Sopianaéból az organikusan kirajzolódó mélyutakat követve, a Lapon keresztül rajzolódik ki az a potenciális közlekedési folyosó, amelynek folytatásában mind Vágotpuszta, mind Orfú irányában hasonló lehetőségekkel számolhatunk. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az Orfú nyomvonalon a Baranya-csatornát szegélyező dombkoszorúra ismét fel kell kapaszkodni, míg átkelés szempontjából a másik irányban, Vágotpusztától a Kereszt-hegy felé haladva végig egy gerincúton juthatunk át a magaslatokon, és egyenletesen ereszkedhetünk le a völgybe.

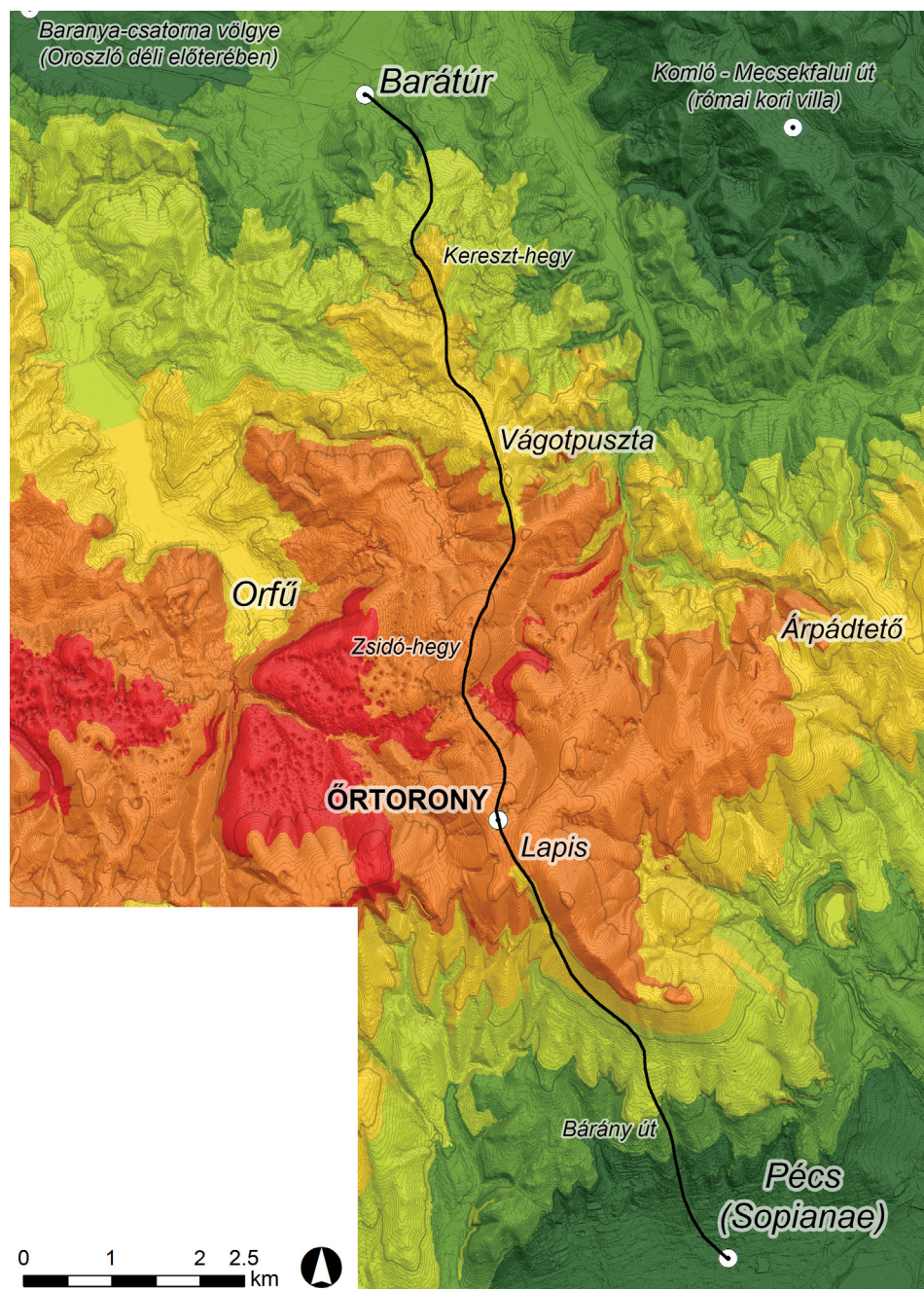
⁴⁹ MLEKUZ 2013b, 40.

⁵⁰ MLEKUZ 2013b, 38–39.

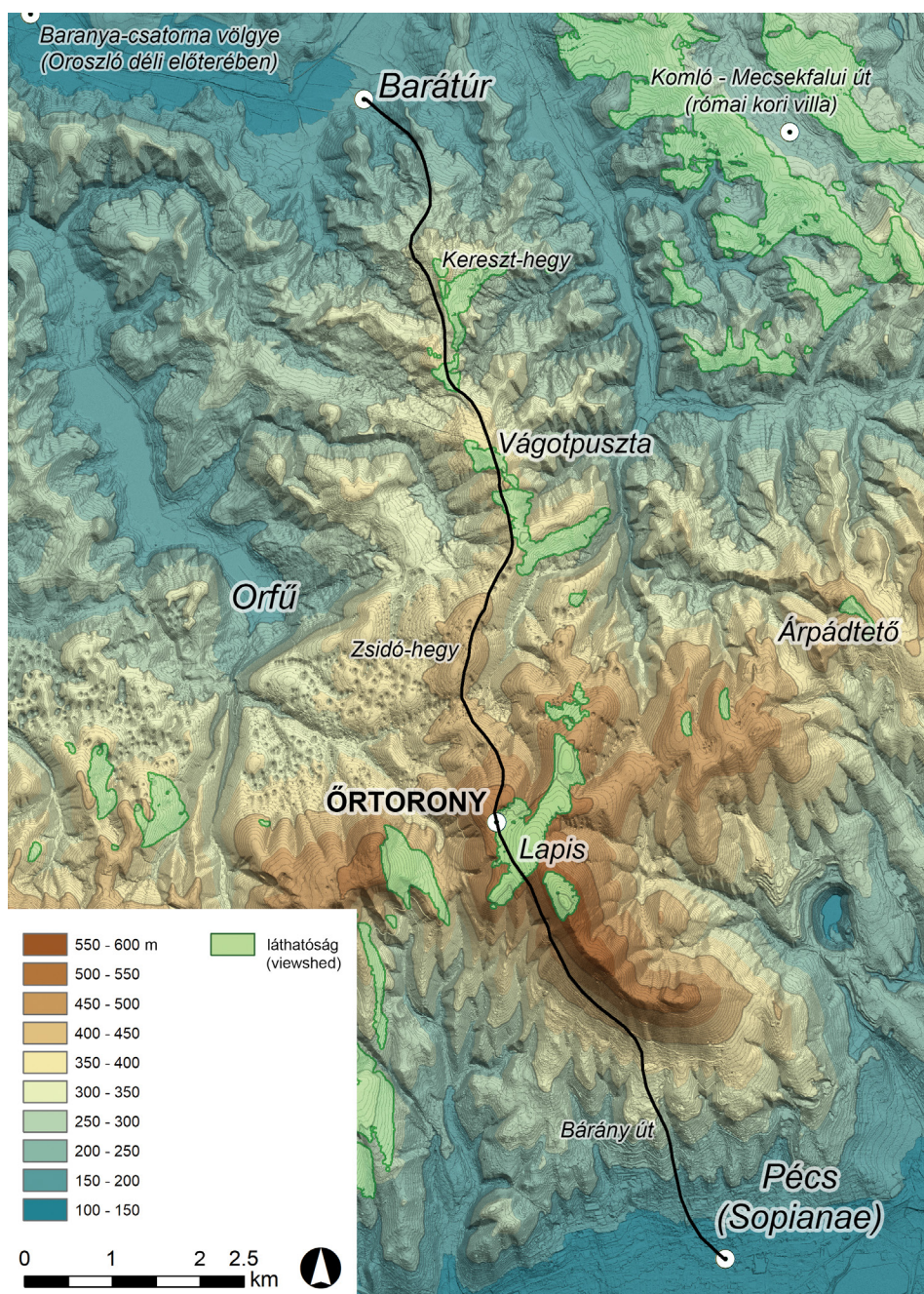
⁵¹ TOBLER 1993.

⁵² MLEKUZ 2014, 9.

⁵³ MLEKUZ 2014, 9–11.

12. Kép: A Mecseken áthaladó közlekedés lehetőségek időarányos modellje. Az elemzés az 5x-ös domborzati kiemelés miatt hangsúlyosan, de nem a valós időegység alapján mutatja a lehetőségeket (habár egy-egy színsáv 1 óra gyaloglást jelent, a kiemelés miatt ennél valójában kevesebb idő alatt teljesíthető az adott táv!). Az elemzés során három kiindulópont adatai lettek figyelembe véve: Sopianae (Pécs), Oroszló térségében a Baranya-csatorna völgye és a Komló – Mecsekfalui úti római kori villa. (készítette: Szabó Máté)

13. Kép: Az őrtoronyból látható területeket mutató modell (zöld részek). (készítette: Szabó Máté)

A normál domborzati viszonyokkal kalkulálva a Sopianae – Barátúr / Magyarhertelend távolságot (~15 km) ezen a gerincúton kb. 5 óra alatt lehet gyalogosan teljesíteni a modell szerint. A legnagyobb nehézséget a Mecsekoldal rövid (~500 méter), de akár 20–30%-os emelkedője jelenti (pl. Bárány úton a Bárány tetőre), amelyhez hasonló sehol nem találunk az út további részén. A hegyi szakasz egyenletesen elosztott, logikus pihenő/ellenőrző pontjai lehetnek a csomóponti helyzetben levő Lapis és Vágotpuszta a hegység belsejében, amelyek nagyjából 1,5 órás szakaszokra bontják az útvonalat. Míg előbbinél az őrtorony helye ismert, Vágotpusztán eddig nem került elő a római korba tartozó jelenség, vagy lelet.

A közlekedési lehetőségen kívül modelleztem a lapisi őrtoronyból látható területet is. Ehhez nagyjából a fák koronamagasságáig érő kilátóponttal számoltam. A vizsgálat igazolta, hogy a helyszínről elsősorban a Lapis útcsomóponti térségét lehetett szemmel tartani, és míg Sopianae irányába a toronynak nem volt kilátása, észak felé éppen a potenciális közlekedési folyosó szakaszaira látott rá. Ezen kívül mind északkelet, mind pedig délnyugat felé messzire el lehetett innét látni, de ez kevésbé lehetett fontos szempont a közlekedés ellenőrzésénél.

Látható, hogy a lapisi őrtorony a Pécsről (Sopianae) Dombóvár irányába futó közlekedési folyosó ellenőrzőpontja lehetett, mégis felmerül a kérdés, hogy miért nem a lapisi vadászház helyén, vagy Sopianae felé jobb rálátással építették meg? Ennek magyarázatára leginkább az ALS modellen azonosítható mélyutak futására, valamint a domborzatra támaszkodhatunk. (9. kép) Ebből kirajzolódik, hogy a délies irányból érkező vonalak, habár mind a térségben futnak össze, észak felé az őrtorony az egyetlen hely, ahol ellenőrzés nélkül nem lehet tovább haladni. A domborzati adottságokat kihasználva úgy telepítették, hogy a hegységen átkelő forgalom mindenképpen érintse, ugyanakkor a térségben folyó tevékenységeket is felügyelhesse pozíciójából. Északias kilátása a távolabbi események vizuális ellenőrzését is lehetővé tette, míg Sopianae felé a lejtős terep könnyű és gyors információáramlást biztosított. Ez, az első ránézésre furcsa és kedvezőtlennek tűnő helyzet nagyon hasonlít az erdélyi, szintén hegyi környezetben azonosított őrtornyok és erődítések helyének kiválasztásához.⁵⁴ Az őrtorony telepítésében egyetlen számottevő hátrányként a vízhiány említhető, ugyanis a mészkőhegység ezen részén csupán a völgyekben, a lelőhelytől távolabb találunk csak forrásokat (pl. Büdöskút).

Összefoglalás

Az 1938-ban feltárt késő római kori őrtorony az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően pontosan lokalizálhatóvá vált, és a maradványainak állapota is feltérképezésre került. A lelőhely szerencsére nem pusztult el az 1978-as útépités során, kutatása, megőrzése, esetleges bemutatása a jövő feladata.

A Pécs–Lapis lelőhelyen feltárt épület szerkezeti és formai jegyek alapján jól illeszkedik a birodalom területén nagy számban feltárt késő római kori őrtornyok sorába, ugyanakkor továbbra is felmerülnek kérdések vele kapcsolatban. Egyrészt a valószínűsíthető építőre és fenntartóra utaló katonai bélyeges téglák, másrészt az őrtornyot övező árok vagy árkok hiánya mérvadó, míg a feltárás során előkerült – és jelenleg ismeretlen helyen levő – 149 db érméből álló, jó keltező értékű erszénylelet, és az ezzel együtt kezelendő cipész eszközkészlet jelentősége említendő.

A Mecsekről készült légi-lézeres felmérés adatai, valamint terepi megfigyelések és térinformatikai elemzések lehetőséget adtak a lelőhely szerepének értéke-

⁵⁴ SZABÓ 2016, 173–174. képek; SZABÓ–PÁNCZÉL 2018; MARCU–SZABÓ 2020, 82–83.

lésére is. Ezek szerint a gondosan kiválasztott pozíciója a Sopianae-ből észak felé, a Baranya-csatorna völgye irányában futó távolsági útvonal ellenőrzését szolgálta, de lehetővé tette a térségi forgalom ellenőrzését is. Ezzel együtt megállapítható, hogy az említett útvonal logikus vonalvezetése a ma is bejárható Pécs – Lapis – Vágotpuszta – Kereszt-hegy – Barátúr / Magyarhertelend irány lehetett, amely gerincútként a leggyorsabb és legkényelmesebb hagyományos átkelési lehetőséget biztosítja ma is a Mecsek ezen részén. Mindazonáltal ez csupán az egyik átkelőhely lehetett a római korban, amikor is a fontos útcsomóponti helyzetben levő Sopianae észak felé irányban is számos célpont (Aquincum, Brigetio, Arrabona) felé lehetett elhagyni az itinerariumok szerint.

Irodalomjegyzék

- B. BALOGH T.* 2011: Az utolsó kísérlet. I. Valentinianus és a birodalom határvédelme. Ókor, 10. évf/1 (2011), 85–97.
- BERTÓK G.* 2000: Item a Sopianas Bregetione m.p. CXS: Iovia XXXII m.p. ... Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: Iovia lokalizációja. Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 22. Szekszárd 2000, 101–112.
- DRIEL-MURRAY CAROL, V.* 2016: Fashionable footwear: Craftsmen and Consumers in the North-West Provinces of the Roman Empire. In: Wilson, A. – Flohr, M. (eds.): Urban craftsmen and traders in the Roman World. Oxford 2016, 132–152.
- FÜLEP F. – SZ. BURGER A.* 1979: Baranya megye a római korban. In: Bándi G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 223–330.
- FÜLEP, F.* 1984: Sopianae: The History of Pecs During the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. Budapest 1984.
- GAITZSCH, W.* 1980: Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum. BAR International Series 78 (1980).
- GRÓF, P.* 2019: Roman watchtower Visegrád-Szentgyörgypuszta 1. Preliminary excavation report. In: Farkas, I. G. – Neményi, R. – Szabó, M. (eds.): The Danube Limes in Hungary. Archaeological research conducted 2015–2020. Pécs, 2020, 199–208.
- H. KELEMEN M. – HORVÁTH I.* 1977: 75. Piliscsév – Margéta. Régészeti Füzetek I/25 (1971) 36–37.
- HESSE, R.* 2016: Visualisierung hochauflösender digitaler Geländemodelle mit LiVT. In: Lieberwirth, U. – Herzog, I. (Hrsg.): 3D-Anwendungen in der Archäologie. Computeranwendungen Und Quantitative Methoden in Der

- Archäologie. 4. Workshop Der AG CAA 2013, Berlin. Studies of the Ancient World. Berlin, 2016, 109–128.
- KEILY, J. – MOULD, Q.* 2017: Leatherworking in South-Eastern Britain in the Roman Period. In: Bird, D. (ed.): Agriculture and industry in South-Eastern Roman Britain. Oxford 2017, Chapter 11.
- KOKALJ, Ž. – ZAKŠEK, K. – OŠTIR, K.* 2013: Visualization of lidar derived relief models. In: Opitz, R. S. - Cowley, D. C. (eds.): Interpreting Archaeological Topography: 3D Data, Visualisation and Observation. Llandysul, Wales, 2013, 100–114.
- MARCU, F. – SZABÓ, M.* 2020: New data on the Roman temporary camps in Șureanu Mountains. Acta Musei Napocensis 57/1, Cluj-Napoca, 2020, 63–88.
- MÁRFI A.* 1982: Adatok a lapisi római kori őrtorony történetéhez levéltári források alapján. Baranyai helytörténetírás, BMLÉ 1982 (1983) 257–264.
- MARÓTI É.* 1985: Római őrtorony a pilisszántói kálvárián. Studia Comitatus 17 (1985) 159–183.
- MÁTÉ G.* 2020: A Mecsek középkori és kora újkori gazdálkodásának tájtörténeti emlékei (írtások, legelők, szálások). In: K. Németh A. – Máté G. (szerk.): Horhosok, puszták, búvólikak. Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról. Studia Ethnologica Hungarica XX. Pécs, 2020, 146–168.
- MLEKUZ, D.* 2013a: Skin Deep: LiDAR and Good Practice of Landscape Archaeology. In: Corsi, Cristina – Slapšak, Božidar – Vermeulen, Frank (eds.): Good Practice in Archaeological Diagnostics. Non-invasive Survey of Complex Archaeological Sites. Natural Science in Archaeology, Springer, 2013, 113–129.
- MLEKUZ, D.* 2013b: Roads to nowhere? Disentangling meshworks of holloways. In: Czajlik, Z. – Bődöcs, A. (eds.): Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic. Selected Papers of the Annual Conference of the Aerial Archaeology Research Group, 13th–15th September 2012, Budapest, 2013, 37–41.
- MLEKUZ, D.* 2014: Exploring the topography of movement. In: Polla, S. – Verhagen, Ph. (eds.): Computational Approaches to the Study of Movement in Archaeology. Theory, Practice and Interpretation of Factors and Effects of Long Term Landscape Formation and Transformation. Berlin Studies of the Ancient World Vol. 23., 2014, 5–21.
- MRT 5: HORVÁTH I. – H. KELEMEN M. – TORMA I.*: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a Dorogi járás. Budapest, 1979.

- NAGY L. 1923: Kézműves szerszámok a pannoniai síremlékeken. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, 1 - 1923, 42-57.
- OPITZ, R. S. – COWLEY, D. C. (eds.) 2013: Interpreting Archaeological Topography: 3D Data, Visualisation and Observation. Llandysul, Wales, 2013.
- OTTOMÁNYI K. 2021: A pilisszántói késő római őrtorony kerámiája. *Studia Comitatus* 39 (2021) 48-87.
- PETŐ Á. – GÁTI CS. 2016: Adatok Pécs-Jakab-hegy területén végzett régészeti talajtani és topográfiai vizsgálatokhoz. *Magyar Régészet Online folyóirat*. 2016 (ősz), 14-22.
- RADNÓTI A. 1940: Sopianae-ből kiinduló római utak. Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1939-1940. évi értesítője. Pécs, 1940, 27-39.
- RUPNIK L. 2014: Római kori vasszerszámok Pannoniából I-II. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK, Budapest, 2014.
- SZABÓ M. – PÁNCZÉL SZILAMÉR P. 2018: Határgondolatok. Szemelvények a római határvédelmi rendszerről Kelet-Erdélyben. *MúzeumCafé* 68, 12. évf. 2018/4, november-december. 96-111.
- SZABÓ M. 2011: Eredmények a Ripa Pannonica őrtornyainak kutatásában (Results of the research on the watch towers of the Ripa Pannonica). In: Visy Zs. és Szabó M., Priskin A., Lóki R. (szerk.): A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között (The Danube Limes project archaeological research between 2008-2011). Pécs, 2011, 129-137.
- SZABÓ M. 2016: Régészet madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légitérkezési Téma 20 éves történetéből. Budapest, 2016.
- TOBLER, W. 1993: Non-isotropic geographic modeling. Technical report 93-1. California, 1993. (<https://escholarship.org/content/qt05r820mz/qt05r820mz.pdf>)
- TÓTH E. 2006: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Budapest 2006.
- TÓTH E. 2009: *Studia Valeriana*. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár, 2009.
- VISY ZS. 2013: Sopianae településtörténete. In: Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 93-152.
- VISY, ZS. 2003: The Ripa Pannonica in Hungary. Budapest, 2003.
- ZIMMER, G. 1985: Römische Berufsdarstellungen. Deutsches Archäologisches Institut. Archäologische Forschungen, Band 12 (1985).

A Pécs, Káptalan utca 6. teleknél előkerült római kori emlékek értelmezési lehetőségeiről

TÓTH ZSOLT

Janus Pannonius Múzeum
e-mail: tothizs@gmail.com

Rezümé: A Pécs, Káptalan utca 6. épület alatt 1841-ben római mozaikpadló került elő. 1927-ben az épület déli oldala előtt egy közműárokban szarkofág, attól nyugatra íves fal és egy épület déli része bejáratlalt látott napvilágot. A kutatásban eltérő nézetek alakultak ki a jelenségcsoport értelmezését és datálását illetően. Az elsődleges források részletes elemzése, a környező területek kutatási eredményei és a terepadottságok alapján a problémakör részlegesen megoldhatóvá vált és egyes nézeteket ki lehetett zárni.

Biztosra vehető, hogy a mozaikpadló nem egy 3. századi villa-szerű épülethez tartozott, hanem egy késő római temetői épület része volt. A mélységadatok alapján egy részlegesen földbe süllyesztett, egyterű, nagyméretű épület lehetett, festett belső vakolattal. Ezt a Karoling-korban és az Árpád-kor időszakában templomként használhatták, a tatárjárás alatt pusztulhatott el, utána elbontották. Talán az íves fal és a szarkofág is ehhez tartozott, de ez hitelesítést igényel.

A déli oldalán bejáratlalt rendelkező épületről egyértelműen megállapíthatóvá vált, hogy azonos a 2005-2006. évben feltárt XXIV. számú sírkamrával.

Kulcsszavak: Sopianae, késő római, ókeresztény temető, temetői épületek, sírkamra, Karoling-kor, Árpád-kor, római mozaik, szarkofág

On the Possibilities of Interpretation of the Roman Finds at Pécs, 6 Káptalan Str.

Summary: In 1841, a Roman mosaic floor was discovered beneath the building at 6 Káptalan Street in Pécs. In 1927, a sarcophagus was unearthed in a pipe trench in front of the southern side of the building, along with a curved wall to the west and the southern section of a structure with an entrance. Divergent views emerged in research regarding the interpretation and dating of this group of findings. However, based on a detailed analysis of primary sources, the research results of surrounding areas, and the topographical features, some aspects of the issue could be partially resolved, and certain hypotheses were ruled out.

It is certain that the mosaic floor was not part of a 3rd-century villa-like structure but rather belonged to a late Roman cemetery building. According to depth measurements, it was likely a large, single-room structure that was partially sunken into the ground, featuring painted interior plaster. During the Carolingian and Árpád

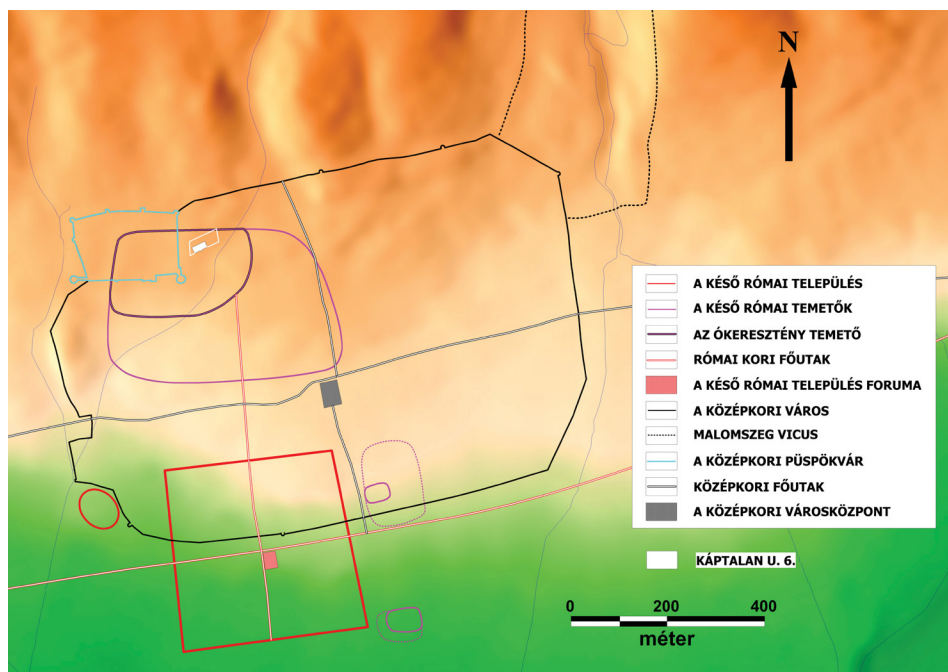
periods, it may have been used as a church, but it was destroyed during the Mongol invasion and subsequently dismantled. The curved wall and the sarcophagus might have been part of this structure, but further verification is needed.

The building with an entrance on its southern side was definitively identified as corresponding to the XXIV burial chamber excavated in 2005–2006.

Keywords: Sopiana, late Roman, early Christian cemetery, cemetery buildings, burial chamber, Carolingian period, Arpadian-Age, Roman mosaic, sarcophagus

1. Bevezető

A történeti belváros északnyugati része Pécs legösszetettebb és legértékesebb régészeti örökségét rejt. A késő római időszakban Sopianae római település északi temetőjének északnyugati, ókeresztény része esett erre a területre.¹ A hely keresztény jellege eredményezte, hogy a 9. században a hittérítő munka részeként a Karoling-kori települést az antik kori hittársak sírjainak helyén hozták létre.² Ezen meglévő település és keresztény lakossága képezte az 1009-ben alapított, az egyik legkorábbi Szent István kori egyházmegye, a Pécsi Püspökség alapját és előzményét, valamint ez határozta meg az egyházmegye központjának a helyét.³ (1. kép) A püspöki székhely épületeit a középkor időszakában védművekkel látták el, várrá építették ki. A környezetében fekvő területek fejlődése a püspöki központ fejlődésével függött össze.⁴ A Pécs, Káptalan utca 6. számú telek az egykori ókeresztény temetőrész északi szélén, annak középső sávjában helyezkedett el. A középkor időszakától a püspökvár keleti előtere esett erre a területre.

1.: A Káptalan utca 6. telek és épület elhelyezkedése a római kori és a középkori viszonylatban

A késő római temető régészeti kutatását nagyban megnehezíti, hogy területére a középkor időszakától napjainkig rátelepedett Pécs város egy része. Egy-egy te-

¹ Sopianae római kori topográfiai fejlődéséről: TÓTH – KOVALICZKY 2021.

² Pécs Karoling-korának problematikájáról és jelentőségéről: TÓTH 2016.; TÓTH 2017b.

³ Erről ld.: TÓTH 2016, TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI 2020.

⁴ A püspökvár és környezetének fejlődéstörténetéről: BUZÁS 2016; VIZI – GERE 2015; BUZÁS – TÓTH 2020, valamint TÓTH é.n.

metői épület és/vagy sírcsoport ezen körülmények fennállása miatt általában valamilyen beruházás földmunkái során látnak napvilágot. A kutathatóság mértékét a legtöbb esetben a beruházás határa korlátozza le, amely az esetek egy részében csak egy-egy temetői épület részleges megismerését teszi lehetővé. További problémát jelenthet, hogy ha csak szűkszavú információk állnak rendelkezésre adott emlékről, amelyek alapján többféle értelmezési lehetőség is adódik a kutatók számára. Az a szerencsésebb esetek közé tartozik, hogy az egykoron napvilágra került épített emlék visszatemetett, vagy csak részben elpusztított állapotban a mai napig megmaradt a föld alatt és ezáltal fennáll a lehetőség annak a későbbi hitelesítésére. A rosszabbik helyzet az, amikor a feltárt épület megsemmisült és így nem lehet utólagosan új információkat szerezni.

Az előző bekezdésben ecsetelt nehézségek a Káptalan utca 6. telek ma is álló épülete (Martyn ház – 2. kép) alatt és annak déli előterében előkerült emlékek esetében halmozottan fennállnak. Ráadásul ezekhez társul még az egymáshoz nagyon közel előkerült, külön-külön is többféleképpen értelmezhető emlékek összetartozásának a kérdése is. Miről is van szó konkrétan? 1841-ben a ház építésekor az épület alatt római kori mozaikpadló került elő. A hozzá tartozó épületről azonban nincsenek információink. Nem ismert az épület kiterjedése, s így funkciója is bizonytalan. A hely késő római kori temető jellegéből adódna, hogy egy temetői épülethez kössük. Ez esetben még meg kellene határozni, hogy egy felszín alatti sírkamrához, egy afölött álló memoria épülethez vagy egy részlegesen földbe süllyesztett épület padlózatához tartozott-e? A közölt mélységadatok földalatti építményre utalnak, de a természetes domborzati viszonyok miatt ez sem egyértelmű.⁵ Mivel a temető feltárt épületeiben ez idáig nem került elő mozaikpadló, felmerül a lehetőség, hogy analógiák alapján más épülettípushoz kössük a mozaikot, amely egyben időbeli helyzetét is módosítaná. A temető előtti időszakból Sopianae település környezetében, attól északra fekvő területen egy villa urbana funkciójú épület jöhetne szóba a Severus kor időszakából.⁶ Ez esetben még mindig meg kellene határozni, hogy annak mely részéhez köthető.

1927-ben egy szűk és mély közműárokban kerültek elő római kori jelenségek. A kutatható terület jellegéből adódóan ezek értelmezése már elvi szinten is nehézségekbe ütközik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az elsődleges forrásból származó tudósításnak több változata is ismert, s nem teljesen ugyanaz szerepel bennük. Ami biztos, hogy a Káptalan 6. épület előtt késő római kori szarkofág került elő, ami biztosan a temetőhöz tartozott. Ezen kívül annyit tudunk még, hogy ettől nyugatra íves, festett felületű falszakasz és egy kőfalú helyiség keleti és nyugati fala, a kettő között annak bejárata került elő (továbbiakban: „bejáratos épület”), amelynek két oldalán téglaoszlopok voltak. A leírás alapján tehát három jelenségről van szó, de az nem állapítható meg, hogy egymással milyen kapcsolatban állnak. Nem tudjuk, hogy a szarkofágtól nyugatra előkerült két objektum milyen messze volt attól, valamint a kettő egymástól. Ezen kívül a két épületmaradvány kifestésére vonatkozólag is több variáció ismert az elsődleges adatok alapján, s az is le-

⁵ Részletesebben ld. a 2. és 3. fejezetben. Itt kell megjegyezni, hogy amennyiben felszíni temetői épülettel (cella memoriae) számolunk, akkor az alatt elméletileg meg kellett volna találni a sírkamrát. Erről azonban nem tudósít Haas. Ettől még elvileg lehetséges.

⁶ Annyi bizonyos, hogy nem Sopianae település területén feküdt. – Ld. TÓTH – KOVALICZKY 2021, 13–14. Ahhoz viszont túlságosan közel van a településhez, főleg annak északi temetőjéhez, hogy klasszikus értelemben vett villagazdasággal, azaz a villa urbana mellett villa rustica résszel és ezekhez tartozó birtokkal számoljunk a területen. Erre vonatkozóan ld. LÁNYI 1990, 222. Előbbieket alapján jelen írásban a „villa-szerű épület” kifejezést használjuk a villagazdaság villa urbana részének megfelelő épületre/épületkomplexumra.

het, hogy egyik sem helyes.⁷ Mélységadat csak a szarkofághoz ismert, ezáltal még az sem meghatározható, hogy az egykori földfelszínen álló, vagy felszín alatti épületről, vagy épületekről van-e szó?⁸

Összegezve: A szűkös és részben ellentmondásos elsődleges forrásanyag alapján nem dönthető el, hogy hány épület részlete került elő összesen 1841-ben és 1927-ben, ezeknek mi volt a funkciója és mikor épültek a római kor időszakán belül. Az egyetlen támpont a terület késő római kori funkciója, ami a temető volt.

2.: A Káptalan utca 6. telken álló Martyn ház és déli környezete napjainkban

Fentiek alapján magától értetődő, hogy a témával foglalkozó kutatók eltérő következtetéseket tudtak levonni a funkció(k), összetartozás és a datálás tekintetében. Jelen írásom célja, hogy az elsődleges források ismertetésén és értelmezési lehetőségeinek számbavételén túl, áttekintést adjak a kutatásban közzétett nézetekről, szükség esetén kritikai észrevételekkel ellátva azokat. Ezen felül a hely földrajzi és geológiai adottságai alapján, valamint a Káptalan u. 6. épület környezetében végzett régészeti feltárások eredményeit figyelembe véve értelmezési lehetőségeket vessek fel. Hozzá kell tenni, hogy a problémakör teljes megoldása a jelenlegi tudásszint alapján nem lehetséges teljes mértékben, viszont néhány egyértelműen téves megállapítás kiküszöbölhető. Hitelesítő ásatásokkal a Káptalan u. 6. épület déli, keleti és északi oldala mellett, valamint az épület keleti részén lévő pince alatt közelebb lehetne jutni a végső megoldáshoz. Pozitív eredmény, hogy a 2005–2006. évi feltárás eredményei alapján a „bejáratos épület” kérdése megoldottnak tekinthető.⁹

⁷ Utóbbi lehetőségre a Cella Septichora feltárásainál tett megfigyelések irányították rá a figyelmet. Részletesebben ld. 6. fejezet ide vonatkozó részei.

⁸ Itt annyival kedvezőbb a helyzet, hogy legalább a hozzátételek kezdőszintet ismerjük a közműhasználat időszakából.

⁹ Részletesebben ld. 6. fejezet ide vonatkozó részei.

2. Az elsődleges tudósítások az előkerült régészeti objektumokról, és az azokból levonható következtetések

2.1. Az 1841-ben előkerült mozaikpadló

A Káptalan utca 6. telken 1841-ben talált mozaikpadlóhoz Haas Mihály tudósítása az elsődleges forrás, amely három változatban jelent meg nyomtatásban.

1845:

„...nem messze a' székesegyházhoz 1841ben történt. Akkoron t.i. új kanonokház építése' alkalmával a' munkások római fürdőre akadtak, melynek hátulsó részében, 9 lábnyira a' földalatt két bécsi ölyni hosszú és szintolly széles mozaiktalajt találtak, mely égetett mészgymából készült és márvány és téglakoczkákból képzett keresztekkel vala kirakva és szőnyegalakot mutatott, hasonló levén a' Pompeii és Herculumban talált mozaik padolatokhoz. Az egésznek igen helyes rajza a' nyil. könyvtárban látható, holott belőle jókora darab őriztetik is. Pajnády ur' pinczéjében is találtatott mozaiktalaj.”¹⁰

1846:

„1841-ben a székesegyház mellett római fürdőre vagy római ker. kápolnára találtak, mely keresztekkel ékesített mozaiktalajjal jeleskedett. Van szerencsém ennek hiv rajzát ezzel bemutatni. Frankfurtban, midőn Goethe emlékének alapját ásták, a miénkhez hasonló mozaiktalajra akadtak. A miénk gondosan be van jól magason sárga földdel földve. Szinte illy mozaiktalaj találtatott t. Pajnády ur udvarában. Ime, belőle mutatóvány. Ez is a főtemplom szomszédságában fekszik.”¹¹

1852:

„Ferner wurde in der Nähe der Domkirche im Jahre 1841, als man die Fundamente zu einem neuen Domherrhaus grub, ein röm. Bad (Caldarium) ausgegraben mit einem Mosaikboden, der den zu Pompeji befindlichen gleicht und mit vielen kleinen Kreuzfiguren geziert ist, was uns wieder auf das in unserer Stadt schon früh verbreitete Christenthum hinweist.”¹²

Összefoglalva: 1841-ben a Káptalan u. 6. telken az épülő ház hátsó része alatt, a felszíntől 9 lábnyira, vastagon sárga földdel fedve 2x2 bécsi öl méretű, négyzet alaprajzú római mozaikpadló került elő, amelynek mintázata márvány- és téglakockákból kirakott keresztekből állt, s amely római fürdőhöz vagy keresztény kápolnához tartozott a szerző szerint. Emellett megtudjuk, hogy a közelben is hasonló mintázatú mozaikpadló került elő.

Haas tudósítása alapján elég jól behatárolható az előkerülés helye. Az épület déli frontja néz a Káptalan utcára, így a hátsó rész annak északi részét jelentheti. Fontos kiemelni, hogy a ház alatt került elő, ugyanis magának a teleknek a déli határa az utca

¹⁰ Idézet: HAAS 1845, 226.

¹¹ Idézet: HAAS 1846, 220.

¹² Idézet: HAAS 1852, 11.

felől 64,66 m hosszú, amelyből a ház csak 29,40 m. Az épület 13,30 m szélességéből adódóan körülbelül 29,40x6,65 m nagyságú terület jöhet számításba elvi alapon.

Az akkori felszíntől mért előkerülési mélység is ismert, ami 2,84 m. Itt az a problematikus, hogy a ház építésekor az északi irányban meredeken emelkedő hegyoldalba egy vízszintes felületű teraszt alakítottak ki. A „felszín” lehet az „eredeti” és lehet az 1841-ben kialakított terasz szintje (a mai udvarszint) is. További nehézség, hogy nem tudjuk, hogy hol volt az építkezés megkezdése előtti, „eredeti” felszín, ugyanis már akár római kori, akár középkori teraszosítással is lehet számolni, amelynek mértékét nem ismerjük. Hozzávetőleges eredmény a közeli, a terület déli környezetében előkerült régészeti objektumok szintviszonyai alapján lehet meghatározni a természetes felszín szintjére vonatkozólag. A lehetséges korábbi szintalakítások ellenére a 2,84 m-es előkerülési mélység arra utal, hogy római kori viszonylatban földfelszín alatti helyiséghez tartozott a mozaik. Amennyiben a házhoz tartozó teraszszinttől számolnánk a közel 3 m-es előkerülési mélységet, úgy leginkább a ház keleti fele jöhetne szóba, ugyanis az van alappincézve,¹³ azaz az előkerülési terület hozzávetőlegesen 15,00x6,65 m nagyságú területre szűkíthető. Mivel a teraszszint kialakítása az alapás és a pince helyének kimélyítése előtt megtörténhetett, leglogikusabb, hogy a mélységadatot a kialakított terasz szintjétől, azaz a Martyn házhoz tartozó udvar szintjétől számítjuk. Ha az „eredeti”, a teraszszintnél magasabb állapotot vennénk alapul, akkor római kori felszíni építmény is szóba kerülhetne.

A mozaik szabályos négyzetes alaprajza arra utal, hogy a mozaik kompozíció teljes egészében megmaradt és nem egy nagyobb kompozíció letörött részletéről van szó. Ez alapján minimum 3,9x3,9 m belméretű helyiséggel lehet számolni, részleges fedettség esetén ennél nagyobb. Ez összevetési alapot ad az ismert temetői épületekkel. A belméret adat az átlagos méretű, kétszintes temetői épületek méretét szélességben meghaladja, az ismert nagyobb épületeknél viszont alapterületére vonatkozóan kisebb.¹⁴ A négyzetes alaprajz általánosságban nem jellemző a késő római temetői épületeknél.¹⁵ Mivel római kori épületfalakról nem történik említés, a tudósítás alapján nem lehet megállapítani, hogy a mozaik az egész helyiséget fedte-e, illetve azt sem, hogy a mozaikpadlós helyiséghez további épületrészek tartoztak-e?

Előbbieket alapján az épület funkciójára vonatkozóan semmi konkrétum sem állítható. Támpontot adhat az, hogy a már feltárt temetői épületeknél ez idáig mozaikpadlós helyiség még nem vált ismertté. A Pajnády úr udvarában/pincéjében (a Pezsgőház területe a Szent István tér keleti oldalán) talált mozaikról¹⁶ csak annyit említ meg Haas, hogy ábrázolás motívumai hasonlóságot mutattak a vizsgált mozaikkal. Ez alapján csak vélelmezni lehet, hogy egy „műhely” termékei, legalábbis hasonló keletkezési időt feltételez, amely a funkció meghatározásánál is döntő tényező. Annyi bizonyos, hogy mindkét mozaik a késő római temető területén került elő. A temetőhasználat előtti időszakból elméleti alapon egy villa-szerű épület jöhetne szóba a Káptalan utca területén a Severus kor időszakából. Ez azonban egy többhelyiséges épületkomplexum, azaz további épületmaradványokkal kellene számolni a mozaikos helyiség környezetében, valamint az épülethez tartozó tárgyi leletanyaggal is. A hasonló mintázat alapján elvileg a másik helyszínen is ugyanilyen épület

¹³ A pince helyzetéről ld. *MAGYAR* 2015, 5. Fig.2.; *VADAY – GÁBOR* 2022, 87. Pl. XXVI. és Pl. XXVIII. 1. és 2.

¹⁴ A temetői épületek méretéről összehasonlításképpen: *TÓTH – POULET* 2022, 57, 47. ábra és 58.

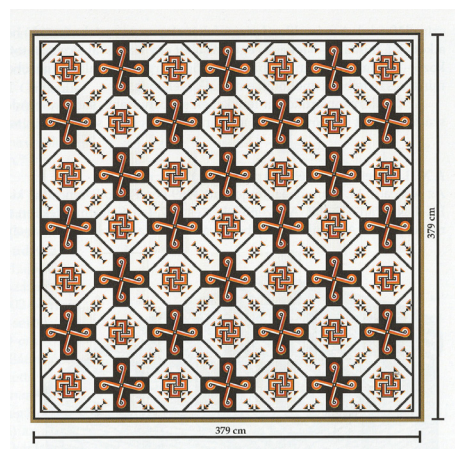
¹⁵ A II. számú temetői épület sírkamrája (Korsós sírkamra) és a székesegyház alttemploma alatti részlegesen földbe süllyesztett épület közelít ehhez.

¹⁶ Erről ld. *VADAY – GÁBOR* 2022, 36–37.

jöhetne szóba ugyanebből az időszakból. Ez a hely azonban a 3. században is olyan közel volt a használt temetőrészhez, hogy ez nagy bizonyossággal kizárható.

A sárga földdel való vastag elfedés kétféleképpen értelmezhető elvi alapon. Egy, a természetes felszín szintje alá mélyen besüllyesztett helyiségről van szó, amely az épület használaton kívül kerülése után könnyen feltöltődhetett a természetes talaj alatti, a helyszínen több méter vastagságban jelen lévő pannon homokkal.¹⁷ Érdekes viszont, hogy romokról és törmelékes pusztulásrétegről nincs említés, pedig ennek törvényszerűen jelen kellene lennie. Mindenesetre a padlószintnek jóval mélyebben kellett lennie, mint az attól északra lévő felszín a betöltődés fizikai megvalósulásának lehetőségéhez. Ez az eshetőség a sírkamrára vagy részlegesen földbe süllyesztett temetői épületre utal. A másik változat szerint még a temetőhasználat előtt történt a területen teraszosítás, s ezáltal felszíni épület padlózatához is tartozhatott a mozaik, valamint a feltöltődés is lehetséges volt az északi, magasabb területről lemosódott anyaggal.

Épületfalak ismerete nélkül leginkább a mozaikkompozíció (3. kép) párhuzamok alapján történő datálása vihet közelebb a megoldáshoz. A motívumok között van olyan, amelyet a császárkor hosszabb időszakában is használtak, azaz a 4. század előtt is, de az összkép alapján a 4. század második fele - 5. sz. eleje a leginkább elfogadott, amely egybeesik a késő római temetői épületek építésének idejével.¹⁸

3.: A Pécs, Káptalan utca 6. épület alatt talált mozaikpadló elméleti rekonstrukciója Vaday A. szerint

Összegezve: Az adatok afelé mutatnak, hogy nem egy 3. századi villa-szerű épület része a mozaik. Az össz formakincs, méret, előkerülési szint, a felette előkerült vastag homokréteg, s a terület késő római kori temető funkciója, valamint a villához tartozó tárgyi leletanyag hiánya afelé mutat, hogy itt egy temetői épülettel lehet számolni leginkább. Mivel sírkamrában kizárhatjuk a mozaikot, leginkább egy részlegesen földbe süllyesztett épületről lehet szó elsősorban.¹⁹ Ilyen épület a közelben található hétkaréjos épület, a Cella Septichora is. Míg utóbbinak K-Ny-i irányú a fő-tengelye nyugati bejárattal, a Káptalan 6. telek területén elhelyezkedő épületnek délen lehetett a bejárata a terepadottságok alapján, azaz a fő-tengelye É-D-i tájolású volt. A bejárat előtt valamilyen szintű teraszosítással mindenképpen számolni kell.

¹⁷ A földrajzi és geológiai viszonyokról ld. a 3. fejezetet.

¹⁸ A mozaik datálásáról ld. 5. fejezet.

¹⁹ A felszíni épület azért kevésbé valószínű, mert akkor az alatt elő kellett volna kerülnie a sírkamrának, vagy minimum a padlószint alá süllyesztett temetkezés(ek)nek.

2.2. Az 1927. évi közműárok régészeti jelenségei

Az 1927-ben előkerült jelenségekhez Fejes György az elsődleges forrás. Három variánsa van a híradásának. Kettőt saját maga közölt, a harmadik pedig a tőle származó szóbeli információk alapján jelent meg.

1927 április 17.:

„A Káptalan-utca 6. sz. ház előtt március 28-án, egy pécsi mészkőből kifaragott 12 cm. vastag falú hatalmas sirládát, sarcófágot találtam 270 cm. mélyen. Teteje félköríves kifaragott homokkő volt, mit már régebben megrongáltak, s most a kőfejtő gép még több darabokra törött. A sarcófág fedelének négy sarkán egy-egy akrotérium volt, melyek közül kettő még ép. A sarcófágban és a körülötte talált tárgyak az érdekes leletek közé tartoznak. A sirládában egy férfi koponyát, lábszár és karcsontot, egy Diocletian pénzét – és a sarcófág mellett egy római téglából kifaragott bárány fejét és vonalas diszitéses szürke agyag töredéket találtam.

E sarcophágtól nyugatra egy félkörívben végződő falat, melyen sárga színű festés nyoma volt látható, egy zárt helyiség keleti és nyugati falát, s ebbe bejutó ajtónak római téglából épített oszlopait 95 cm. széles, bejárattal találtam meg. Sajnos a csatorna árok kiszabott irányától eltérni nem tudtam, s így nem győződhettem meg feltevésemről, mely e helyen egy sírkamrárt sejtett.

A pécsi festett kubikulumnak közelsége, a sarcófág mellett talált bárányfej, s e határozottan bezárt területnek épült falak – azt engedik következtetni, hogy a sarcófág római kori keresztény temetkezés emléke. Ilyen római kori keresztény emléket találtak 1868-ban Kővágószőlősen is, hol a sírkamra szintén boltozva volt.”²⁰

1927 (?):

„1927. márc. 28. Káptalan u. 6. számú ház előtt egy pécsi mészkőből kifaragott 12 cm vastag hatalmas sirládát találtam 270 cm mélyen. Teteje félköríves, kifaragott homokkő volt, mit már régebben megrongáltak, s most a kőfejtő gép még több darabra tört. A szarkofág belső szélessége 80 cm, magassága 70 cm, hossza 200 cm volt. Fedelének négy sarkán egy-egy akrotérium volt, melyek közül kettő még ép. A sarcophagban és körülötte talált tárgyak az érdekes leletek közé tartoznak. A sirládában egy koponyát, lábszárt és karcsontot és a Diocletianus /284-305/ római császár nagyalakú bronz pénzét találtam. Felirata: Av., IMP C DIOCLETIANUS P F AVG; Rv., GENIO POPULI ROMANI SIS verdejeggyel. – A szarkofág mellett egy téglából faragott bárányfejet ábrázoló konzolt és agyagedény töredéket találtam. A sirládából nyugatra egy félkörívben végződő faltöredék volt sárgaszínű festés kék csikkokkal, továbbá egy zárt helyiség keleti és nyugati fala, s ebbejutó ajtónak római téglából épített oszlopai 95 cm széles bejárattal, a falakon több helyütt megvolt a festés nyoma, melyek közül a megszerezhetőket a múzeumban helyeztem el.”²¹

1938-ban Nagy Lajos az alábbiakat írta Fejes György szóbeli közlése alapján.²²

„... a Káptalan-utca 6. sz. ház előtt egy összerombolt és egykor festett sírkamra került elő. A sírkamra ugyanolyan dongaboltozatos, mint a többi Pécsen talált sírkamrák. Magassága majdnem 2 m, keletre 280 cm hosszfal maradt meg, míg a nyugati hosszfal csak 210 cm nagyságban került elő; a többi részét, valamint az északi részét lebontották már. Festés nyomait világosan fel lehetett ismerni, s egyes töre-

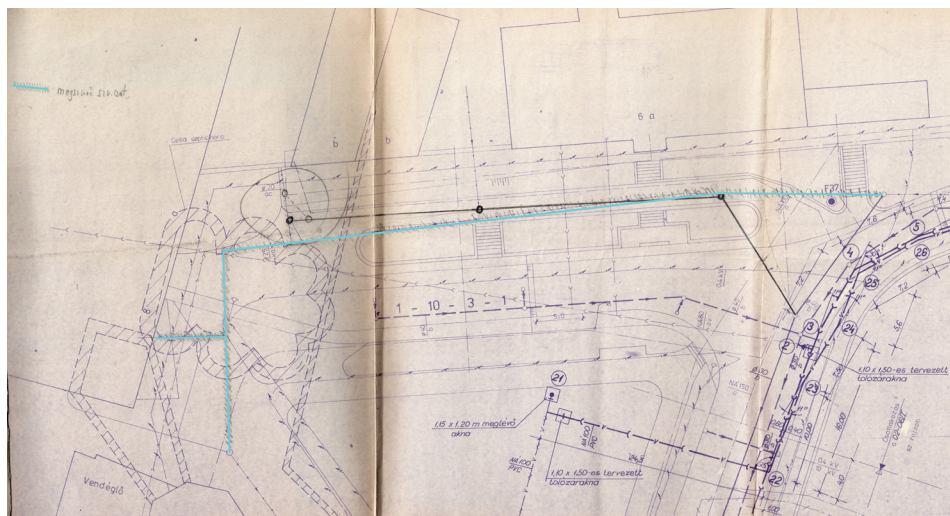
²⁰ Idézet: FEJES 1927a

²¹ Idézet: FEJES 1927b

²² NAGY 1938, 41. 1. jegyzet.

dékekből következtetve figurális díszítésekkel is el volt látva. Mindenesetre a nagy keresztény temetőhöz tartozott...”²³

1927-ben a Káptalan utca területén szennyvíz vezeték fektetés folyt. A Fejes által említett régészeti jelenségek egy szűk árokban és a szarkofágnál említett mélységadat alapján mélyen a mai felszíntől kerültek elő. Ezen tényezők már eleve bekorlátozták az alapos megfigyelhetőséget. Az értelmezést elősegítő rábontásra, árokszélesítésre Fejes közlése szerint nem volt lehetőség. Szerencsés módon a közművezeték helyzetét több forrásból is ismerjük.²⁴ A nyomvonal a telekhatárral közel párhuzamosan, a járda és az úttest közti teraszon haladt. (4. kép)
A Káptalan 6. épület elé lokalizálható szarkofágról nem dönthető el a közlés alap-

4.: Az 1927-es szennyvíz vezeték nyomvonala (világoskék)

ján, hogy egy sírkamrában állt vagy egy földbe ásott temetkezés lehetett. A mellette talált téglakonzol viszont, amennyiben az nem bolygatás útján került a sírláda mellé, arra utal, hogy egy helyiség padlózatán állt, s a téglakonzol az épület pusztulásakor került oda. A közölt 2,70 m-es mélységről nem dönthető el egyértelműen, hogy az az észlelési szintre, azaz a szarkofág tetejére vonatkozik, vagy a szarkofág aljára, de inkább az első lehetőség a valószínűbb. A lelőköörülmények alapján már eleve bolygatott volt, s a közműárok gépi ásásakor további sérüléseket szenvedett. A benne talált Diocletianus pénz alapján egyértelműen a késő római temetőhöz lehet kötni. Az érme mindössze terminus post quem datálást tesz lehetővé. A terület ismert sírkamráit temetőn belüli helyzetük alapján (temető északi széle) a 4. század utolsó harmadánál korábban nem lehet datálni, a Cella Septichora építését pedig szinte biztosan az 5. század elején kezdték el.²⁵ A szarkofág mellett talált téglakonzol pedig egyértelműen egy nagyobb temetői épület közelségére utal, amelynek volt felszíni épületrésze. A szürke, vonalas díszítésű kerámia leginkább valamilyen

²³ Idézet: NAGY 1938, 40–41.

²⁴ KÁPTALAN VÍZ 1977; GOSZTONYI 1939, 98. 7. sz. rajz; 2005–2006. évben a fizikai valójában előkerült a Cella Septichorától É-ra és ÉK-re.

²⁵ Erre a befejezetlen állapotból lehet következtetni leginkább.

Árpád-kori edény lehetett, ami a terület kora középkori használatára bizonyíték. Az edény konkrét ismerete nélkül a Karoling-kort sem lehet kizárni.

Nem tudjuk pontosan, hogy az íves fal és az ajtónyílásos, boltozott helyiség milyen távolságban volt a szarkofágtól. Annyi bizonyos, hogy a Káptalan 6. épület és a Cella Septichora északi középső apszisa között kell lokalizálni ezeket, ugyanis a közművezeték utóbbi fala fölött déli irányba fordult. A leírás sorrendisége alapján a szarkofágtól nyugatra lehetett az íves fal, attól nyugatra pedig a bejáratos helyiség. Fontos kiemelni, hogy Fejes ezek mélységadatait nem közli. Az íves fal, amennyiben római kori, mindenképp egy apszis részlete lehetett, amely egy nagyobb temetői épületre vagy egy nagyobb épület apszisban záródó helyiségére utal. Sajnos Fejes az ívelés irányát nem közli, ami valamelyest közelebb vinne a lokalizálásban és esetleg az 1841-es mozaikpadlóval való összetartozás kérdésében is. Fejes közlése szerint egy kifestett helyiségről van szó, sárga alapon kék csíkos festést figyelt meg. Mivel festett vakolatdarabokat gyűjtött be, nem biztos, hogy az épületfalon látta, valószínű, hogy a betöltésből szedte ki ezeket.

A zárt helyiség szélességét Fejes nem adta meg, a hosszát pedig a közműárkokban eleve nem lehetett meghatározni, így az épület/helyiség kiterjedése nem meghatározható. A leírás alapján annyi bizonyos, hogy a déli oldalon volt a bejárata, melynek a 0,95 m-es szélessége is meg van adva. Téglából kör keresztmetszetű oszlopokat biztosan nem építettek, szögletes sarkú pillérekről lehet szó. Fejes leírása alapján a bejárat két oldalán kellett elhelyezkedniük, a bejárat előtt, azaz attól délre. Meglátásom szerint elvi szinten három féle értelmezési lehetőség adódik, mindegyik temetői épületre utal. Az V. számú temetői épületnél kő alapzaton, téglából kereszt alakban falazva a bejárat előtti „porticus” tartópillérei vannak az épületbejárat két oldalán. Ez a megoldás itt is elképzelhető. Ez alapján egy átlagosnál nagyobb, részlegesen földbe süllyesztett késő római temetői épület a leginkább elképzelhető, amelynek déli, a felszínről induló bejáratát egy mesterséges teraszon alakították ki, ahol a porticus helyezkedett el. A második lehetőség egy földalatti sírkamrára utal. A XIX. és a XX. sírkamránál volt megfigyelhető, hogy a déli falban lévő bejárat előtt, attól irányban kissé eltolva, egy második bejárat boltívet is építettek, azaz egymás előtt két bejárat boltozás volt. Ez alapján ennek az „elő boltívnek” a maradványaira is lehetne gondolni. A harmadik lehetőség szintén sírkamrára utal. 2005–2006. évben a Káptalan utcában a XXIV. számú temetői épületnél a bejárat két oldalán, a déli irányban röviden előreugró, téglából épített „pofafalak” jelentkeztek. Korábban a IX. számú sírkamránál ugyanezt lehetett megfigyelni. Ezek a bejárat két oldalán a mögöttük lévő földet, s egyben az épület déli falát támasztották, boltozásuk nem bizonyítható, azaz valószínűleg támfalként/támpilléerként funkcionáltak. Lényegében mind a négy épületnél a bejárat két oldalának megerősítése volt a cél. A XXIV. számú temetői épületnél megfigyeltek arra utalnak, hogy a Fejes által említett bejáratos épület azzal lenne azonos, ugyanis a sírkamra bejárata 0,94–0,95 m széles, valamint az 1927-es közművezeték átmegy a bejárat vonalán és átvágja a nyugati „pofafalat”. Ennek az eshetőségnek a valószínűségét az rontja, hogy a XXIV. számú sírkamra falain nem kerültek elő kifestés nyomai.

Fejes az íves falnál és a bejáratos épületnél is kifestett falakról ír. Az egyik tudósításában azt említi, hogy „...a falakon több helyütt megvolt a festés nyoma, melyek közül a megszerezhetőket a múzeumban helyeztem el.”²⁶ Leszedte volna a kőfalazatról a festett vakolatdarabokat? Nem nagyon elképzelhető. A logikus megoldás az, hogy a festett vakolatdarabok a közműárkok betöltésében voltak és Fejes a kisedett földből gyűjtötte be a festett darabokat. Ezen darabok alapján logikusan következett arra, hogy az épületmaradványok falazatai festettek lehettek. Azzal azonban

²⁶ Idézet: FEJES 1927b

nem számolhatott, hogy ezek nem az íves falhoz vagy a bejáratos helyiséghez tartozhatnak. A Cella Septichora feltárásánál már Gosztonyi is észrevette és le is írta, hogy az épület falai feletti törmelékréteg nem a Cella Septichorához tartozik.²⁷ Ugyanezt lehetett megfigyelni a 2005–2006. évi feltáráson is. Ezen kívül a Cella Septichorától keletre a VIII. és IX. számú temetői épület feltárásánál is festett vakolatdarabok kerültek elő, habár a sírkamrák falai nem voltak festettek.²⁸ Az adatok arra utalnak, hogy ezen három épülettől valahol északi irányban egy kifestett falú épülettel kell számolni, amelynek a pusztulásrétege szétszóródott annak környékén.²⁹

5.: a: TéglaKonzol a II. számú Cella Trichora területéről;
b: A téglaKonzolok alkalmazása római épületnél

A Fejes által „faragott bárányfejnek” nevezett tárgy nem más volt, mint téglaKonzol, amely az épület tetőzete alatti párkányzatot díszítette. (5. kép) A téglaKonzolos díszítés meglehetősen egyedi jelenség, nem általános tartozéka a memoria épületeknek. A Rózsakertben feltárt II. számú Cella Trichora esetében biztosan alkalmazták.³⁰ Ezenkívül a Káptalan u. 6. környezetében a Cella Septichora betöltéséből³¹ és a VIII. és IX. számú sírkamra feltárásánál³² került elő. A hétkaréjos épület meg sem épült, így annak tetőzetéhez ezek a darabok nem tartozhattak. Az attól kelet-délkeletre fekvő két sírkamránál az sem egyértelmű, hogy volt-e fölöttük memoria épület. Ha volt is, az átlagos méretű épületnél a konzolos megoldás nem valószínű. A téglaKonzolok esetében is ugyanazzal az eshetőséggel kell számolni, mint a festett vakolatdaraboknál: egy másik, ezektől északi irányban fekvő épülethez tartoztak eredetileg és a bontás/pusztulás után szóródtak szét a környéken. Az eltérő lelőhelyeken előkerült téglaKonzolok nagyfokú hasonlósága arra utal, hogy egy helyen és egy időszakban készültek. A kifestett falazat és a téglaKonzolok együttesen egy nagyobb, jelentősebb késő római temetői épületre utalnak valahol a Káptalan utca 6-8. telek területén. Az ismert adatok alapján ez leginkább a mozaikpadlós

²⁷ GOSZTONYI 1939, 100–101.; GOSZTONYI 1940, 60.; GOSZTONYI 1943, 12.

²⁸ Erről ld. a 6. fejezetben írtakat.

²⁹ A gravitáció és az esővíz egyaránt segített az északról délre lejtő felszínen ennek megvalósulásában.

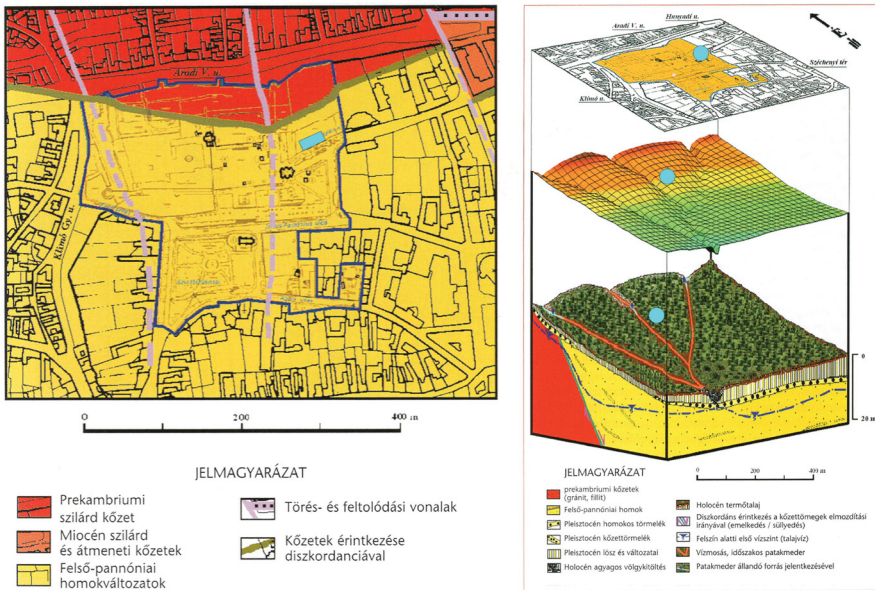
³⁰ A szerző feltárása és személyes megfigyelése.

³¹ Szerző személyes megfigyelése.

³² Ld. 6. fejezet.

épület lehetne. Ez alapján a Káptalan utca 6. épület keleti fele alatt és attól délre egy többbapszisos (három, öt vagy több?) megépült, festett falú, legalább részlegesen mozaikpadlóval rendelkező késő római temetői épülettel lehetne számolni.

Nagy Lajos csak az ajtónyílásos épületről ír Fejes György szóbeli közlése alapján és egyöntetűen sírkamrának tartja. Meglepő módon itt a falhosszakra vonatkozóan konkrét adatok vannak közölve. Ez azért érdekes, mert Fejes azt írta, hogy a közműárok vonalán kívül nem kutathatott. Nagy már egyértelműen sírkamráról ír, amelynek még a belmagasságát is megadja. A kifestéssel kapcsolatban figurális díszítésről is ír. Fejes ilyesmiről nem tett említést. Nem lehet eldönteni, hogy esetlegesen Nagy Lajos értett valamit félre, vagy Fejes György elhallgatott részleteket az általa közölt tudósításokban.

6.: Geológiai és földrajzi viszonyok az UNESCO világörökség területén

3. A hely földrajzi³³ és geológiai adottságairól³⁴ (6. kép)

Adott hely földrajzi és geológiai adottságai behatárolják és meghatározzák, hogy az ember milyen mértékben és mire tudja használni az adott területet adott fejlettségi szinten. A Pécs, Káptalan utca 6. esetében a római kori területhasznosítást illetően a terület domborzata és vízrajza az elsődleges meghatározó természeti tényező. A római kori területhasznosítást jelentősen befolyásolta ezen kívül a terület geológiai felépítése és a római településnek (Sopianae) a területhez viszonyított fekvése. A környező területek feltárásaiból tudjuk, hogy a telek és környezetének területét természetes állapotában erdő borította, ami a homogén barna erdőtalajból határozható meg.

³³ Pécsre vonatkozóan: LÓCZI – GYENIZSE 2013. és TÓTH 2021.

³⁴ Az UNESCO világörökség helyszínre vonatkozóan: KRAFT 2006.

Maga a lakott település a Mecsek – hegység déli, enyhe lejtőszögű, már árvízmentes hegylábi lejtőjén alakult ki. Területét délről a Pécsi-víz mocsaras völgye határolta. A településtől északra a hegylábi lejtő, majd a Mecsek déli hegyoldala egyre meredekebben emelkedik északi irányba, emberi megtelepedésre egyre kevésbé alkalmas. A település létrejöttét, fejlődését, méretét nagyban befolyásolta, hogy mennyi és milyen minőségű ivóvíz és ipari víz állt rendelkezésre adott helyen. Sopianae, mint központi település kialakulásának helyét nagyban meghatározta, hogy a településtől északra megfelelő mennyiségű forrásvíz állt rendelkezésre, amelyet gravitációs úton el lehetett juttatni a településre csatornahálózaton keresztül. Ezen természeti adottságok mellett a hely közlekedés földrajzi adottságai ösztönözték a központi hely létrejöttét. Sopianae ugyanis K-Ny és É-D irányú fontos útvonalak találkozási pontjában feküdt. A romanizáció előrehaladtával és a munkamegosztás fejlődésével a vidéken villa-birtokok alakultak ki.

A lakott településtől északra fekvő területek a vízen kívül faanyagot biztosítottak, azaz fokozatos erdőirtással lehet számolni a település szűkebb környezetében. A meredekebb térszínű terület hasznosítási módját a római kori temetkezési szokások határozták meg lényegében az egész római kor időszakában. A temetőket a rómaiak mindig a lakott településen kívül, lehetőleg út mellett vagy közelében, a településhez közel hozták létre. A településtől északra jött létre Sopianae nagy temetője, amelyet részleteiben lényegében az egész római kor időszakában használtak.³⁵

A temető északi határát alapvetően geológiai adottságok határozták meg. A természetes talajtakaró rétegei alatt az alapkőzet a lejtőlösz, s ez alatt több méter vastagságban pannon homok halmozódott fel a történeti belváros területe alatt. Nagyjából a székesegyház vonalától északra viszont a lösz alatt már óidei szilárd kőzet (fillit) van felszín közeli helyzetben, azaz van egy nagyjából K-Ny irányú választóvonal.³⁶

7.: A pannon homokba belemélyített Cella Septichora

³⁵ Ld. 1. ábra.

³⁶ Ld. KRAFT 2006, 33. oldal ábrája – 6. kép a.

A temető északi határát lényegében a pannon homok kiterjedésének északi határa szabta meg. – A homokba könnyű volt sírokat és temetői épületeket beleásni. (7. kép)

A temető keleti és nyugati határát egy-egy természetes törésvonal határolta a Hunyadi utca,³⁷ illetve a Klimó utca vonalában. A közbeeső temetőterület tagolt volt, egy É-D irányú törésvonalban létrejött mélyedés osztotta egy keleti és nyugati részre.³⁸

Fentiek alapján a Káptalan utca 6. telek területe a „homokzóna” északi széléhez közel fekvő terület, azaz a temető északi szélén terült el. A korábbi temetőrésztől jól elkülönülten, az északi temető északnyugati részén, jól körülhatárolhatóan található a késő római, nagyrészt bizonyosan ókeresztény temető. Mindenesetre a balkáni és itáliai temetkezési szokásokból ötvöződött sírkamrás temetkezési szokás kialakulásának természeti előfeltétele volt a homok könnyű mélyítése, felszínalakítása.

Meglátásom szerint temetői épületnél nagyobb épületek, főleg épületkomplexumok létrejöttét, így villa(központok), villa-szerű épületek kialakítását a meglévő adottságok nem támogatták. Nagyobb épületet csak óriási mérvű teraszosítással és sok méter magas (kb. 5-8 m) támfal építésével lehetett volna létrehozni, A negatív előfeltételek még akkor is fennálltak volna, ha esetleg az egyes helyiségek egymáshoz képest szintkülönbséggel lettek volna kialakítva. Északról mindenképp gigantikus támfallal kellett volna zárni a területet, hogy a több méter magas, nagyrészt laza homokból álló partfalat meg lehessen tartani. Az esővíz elvezetés is megoldandó feladat volt. Egy nagyobb épületnél ezt hatványozottan nehéz lett volna kivitelezni. Emellett a laza homokot rendkívül könnyen mosta volna ki a meredek hegyoldalon nagy munkavégző képességgel rendelkező csapadékvíz.

Villa-szerű épület (és ahhoz tartozó fürdő) vízellátásához (ivóvíz, fürdővíz és esetleges ipari víz) folyamatosan nagy mennyiségű víz lett volna szükséges, amelyet esővízzel nem lehetett megoldani. Stabil vízellátást forrásból, vagy forrásból eredő patakból lehetett volna biztosítani.³⁹ A lejtőviszonyok miatt ez É-ÉK irányból lett volna lehetséges. Elvi szinten a Kaposvári úti forrás jöhet szóba a ma is működő források közül, mint vízbázis.⁴⁰ Ide vezető vízvezetékrendszert egyelőre nem ismerünk a római korból. Közelebbi forráskifakadással a vízzáró réteg nagy mélysége miatt a telektől É-ÉK irányban nem lehet számolni.

Összegezve: Egy villa-szerű épület, főleg, ha fürdő vagy fürdőblokk is tartozott hozzá a Káptalan u. 6. ház/telek területére még erőltetve sem elképzelhető. A geológiai és domborzati adottságok kifejezetten gátló tényezők és a megfelelő vízellátás is kérdéses lenne.⁴¹ A villa-szerű felszíni épülettel ellentétben a pannon homok

³⁷ A keleti „határvonal” nem volt éles választóvonal, a Hunyadi út – Széchenyi tér vonalától keletre is ismert néhány római sír. Pl. GOSZTONYI 1939, 106,3., 111,16., 112,19. és 20.

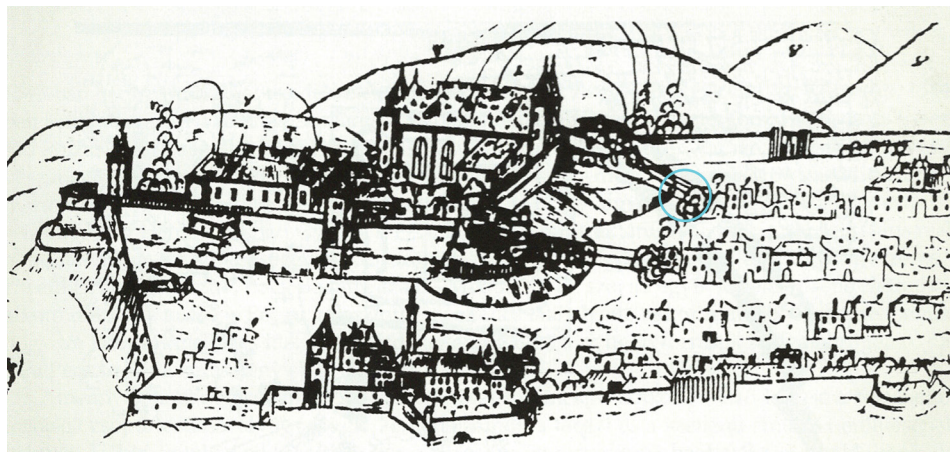
³⁸ Székesegyház keleti oldala előtti területtől a Szent István tér keleti széle (Pezsgőház) irány.

³⁹ A közelben volt ugyan forrás a telektől ÉNy-ra, a székesegyházról ÉK-re, de az a természetes törésvonalban kialakult É-D irányú árok túlsó, azaz Ny-i oldalán fakadt, azaz keleti irányban gravitációs elven nem lehetett a Káptalan utca irányába vezetni. Ennek vizét a temetőhasználat időszakában Ny-i irányban vezették el egy boltozott csatornában. Erről: TÓTH 2023.

⁴⁰ Ez a forrás még az újkor időszakában is meghatározó szerepet játszott Pécs vízellátásában a Petrezselyem forrás és a Tettye forrás mellett. Ehhez: „Pécs sz. kir. városban az 1891-dik év előtt létezett tettyei – stb. forrásból táplált régi vízvezeték térképe” – Baranya Vármegyei Levéltár XV. 9. Pécs Város Térképeinek Gyűjteménye 126. térkép

⁴¹ Vö. VADAY – GÁBOR 2022, 54–55. A szerzők saját „villa elméletük” támogatására számos megcáfолható állítást tesznek. Agyag- és kő kitermelésével az ókeresztény temető területén nem lehet számolni, mivel ezen anyagok itt nem elérhetőek. A fakitermelés közvetlenül nem jár felszínalakítással. Homok van a területen, de az ugyanúgy megvan a lakott település alatt is felszínközeli helyzetben. 2. századi bennszülött vicusnak végképp semmi nyoma, a megtelepedés területe a római korban nem változott északi irányban lényegesen, hozzávetőlegesen a Teréz utca – Zrínyi utca vonalában húzható meg. Ettől északra temető funkciója volt a területnek. – A területfejlődésről ld. TÓTH 2021.; TÓTH – KOVALICZKY 2021. A mai udvarszíntől 2,85 m mélyen római kori felszíni épületet feltételezni, azt jelentené, hogy a teraszszintnek még a mai szinttől is ennyivel

kiválóan alkalmas volt földbe mélyített építmények létrehozására, úgymint sírkamra és részlegesen földbe süllyesztett egyterű temetői épület.

8.: Az 1686. évi ostromot ábrázoló tollrajz a Káptalan u. 6. telek helyével

4. A telekre vonatkozó adatok 1841 előttről⁴²

A 15. század végén – 16. század elején a püspökvár megerősítésének járulékos elemeként elbontották a vár déli és keleti előterében az ott álló épületeket, s így üres területek jöttek létre ott.⁴³ A vár környezetében a hódoltság korban sem lehet építkezésekkel számolni.⁴⁴ A beépíthetenség egészen 1841-ig fennállt.

A vizsgált terület hódoltság kor végi és utáni történetére az első hiteles forrás egy ismeretlen szerzőtől származó tollrajz (1686), amely az az évi ostrom állapotát

mélyebben kellene lennie a Martyn ház helyén és környezetében. Ez egyrészt északról 7-8 m magas támfalat feltételezne, másrészt a Martyn ház helyén az udvarszíntől közel 3 m vastag antropogén eredetű feltöltést és másodlagos helyzetű lemosódott pannon homokot. Előbbi teljesen irreális, mivel több ezer köbméter földet kellett volna megmozgatni a terasz kialakításához. Utóbbit a ház körüli régészeti megfigyelések cáfolják. Ld. pl. 7. és 13. kép. A Martyn ház nyugati oldala mellett közvetlenül a felszíni burkolat alatt elsődleges helyzetű sárga lösz és homok jelentkezett a szerző személyes megfigyelése alapján. Haas szövegváltozatai eleve nem utalnak második előkerült helyiségre, másrészt egy mozaikpadlós villa nem két helyiségből állt. Maguk a szerzők említik meg, hogy „... a villa ... tulajdonosa tehetősebb lehetett, így villája sem tartozhatott a kisebbek közé.” - VADAY – GÁBOR 2022, 54. A teraszosítás problematikáját a szerzők is érzékelték, a kisebb földmunka szükségességét egy természetes terasszal magyarázzák, amely így csak kismérvű környezetalakítást tett volna szükségessé. Még a mai állapotban is nagyon jól érzékelhető, hogy a területen és környezetében nagyon meredekebb volt a felszín, a délebbi fekvésű VIII-as sírkamrának a boltozata egy magasságba esett az attól mindössze 3,6 m-rel északabbra lévő IX-es számú sírkamra bejárati szintjétől. A teraszos villaépítés ugyan a lejtős területen tényleg valós opció, de a Káptalan u. 6. teleknél 4-5 m a szintkülönbség az udvarszint és a következő északabbi terasz szintje között már kizár egy összetartozó építészeti struktúrát és régészeti nyomai sem ismertek.

⁴² A levéltári adatokat és azok feldolgozását ld. MADAS 1972.; MADAS 1978, 284.; PETROVICS 1983.; VADAY – GÁBOR 2022, 33–35.

⁴³ VIZI – GERE 2015, 2. - Vö. VADAY – GÁBOR 2022, 33.

⁴⁴ A hódoltság kori topográfiai viszonyokhoz: SUDÁR 2021.

jeleníti meg. Ezen jól látható, hogy a Káptalan utca nyugati, várhoz közeli vége beépítetlen terület, ahol ágyúállásokat létesítettek. (8. kép)

Joseph de Haüy francia hadmérnök várostérképe (1687)⁴⁵ a települést az 1686-os visszafoglalás utáni állapotban mutatja, azaz a tollrajzzal egykorú viszonyok láthatóak azon.

A város telkeiről és utcáiról a hódoltság kor után az 1722. évi telekkönyv nyújt áttekintést. A Káptalan utca 6. területe nyilvántartási szám nélkül szerepel, azaz nem történt változás a korábbi állapotokhoz képest. Ugyanez mondható el a 32 évvel későbbi állapotokról is. Hermann József alaprajzán (1754)⁴⁶ a terület továbbra is beépítetlen. 1770-ben⁴⁷ már a mai Káptalan 6. és 8. telek egyetlen telekként (263-as számú) van nyilvántartva, de épület továbbra sincs megjelenítve. Az üres állapotot mutatja az 1780-as püspökvár térkép is.⁴⁸

A fenti források egyike sem oly részletes, hogy azokon az 1841 előtti állapotban valamiféle teraszosítást látnánk. A tollrajz alapján a telek területén ágyúállások voltak, amelyek bizonyos mértékű mesterséges bevágást feltételeznek.

5. A kutatásban felmerült nézetek az 1841-es és 1927-es emlékekkel kapcsolatban

Az elsődleges források adatait a későbbi tudósítások egy része csak adatszerűen átvette, más része fel is dolgozta azokat. Az 1841-es és az 1927-es adatok összekötésének a lehetősége, az elsődleges források szűkszávsága, többféle értelmezési lehetőséget és heves vitákat eredményezett. Az adatok esetenkénti félreértése és az eredeti forrásokig való visszakövetésének a hiánya csak tovább bonyolította a helyzetet. Előbbiekből adódóan meglehetősen nagy és változatos, eltérő részletességű és színvonalú irodalma van az „ún. X. számú sírkamra kérdéskörének”.

Pósta Béla 1897-ben Haas adatait ismerteti mindkét mozaikleletre vonatkozóan. A Káptalan utcában találtat fürdőhöz köti.⁴⁹ Gerecze Péter 1899-ben csak annyit közöl, hogy a ház helyén mozaik került elő.⁵⁰ Szőnyi Ottó először osztotta Haas nézeteit a mozaikpadlónak fürdőhöz való tartozását illetően.⁵¹ Előbb csak feltételelesen, majd végérvényesen elvetette ezt a nézetet, s a mozaikpadlót, fürdő helyett egy sírkamra padlózatának gondolta. Véleményét a mozaikpadló kereszt formájú díszítései és a Pajnády úr pincéjében talált mozaikpadló alapján alakította ki.⁵² Gerecze Péter megjegyezte Szőnyinek a könyvéről írt ismertetőben, hogy mozaikpadlós sírkamra

⁴⁵ A Pécsre vonatkozó, hódoltság kori ábrázolásokat összefoglalóan közli: *SUDÁR* 2020.

⁴⁶ Hermann József: A pécsi püspökvár alaprajza. Papír, akvarell, lap: 50,5 x 70 cm, keret: 43 x 63 cm. Pécsi Káptalani Levéltár, Térképtár.

⁴⁷ Pécs szab. kir. város régi térképéről másolat. – 1770. évről. Baranya Vármegyei Levéltár XV. 9. Pécs Város Térképeinek Gyűjteménye 101. térkép

⁴⁸ Antonius Duplater: Fünf-Kirchner Schlos Grund-Ries 1780. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Helytartótanácsi Térképek (1738-1875) S 12 – Div. XVI. – No. 15. Méret: 35 x 25,5 cm.

⁴⁹ *PÓSTA* 1897, 191.

⁵⁰ *GERECZE* 1899.

⁵¹ *SZŐNYI* 1906, 44.

⁵² *SZŐNYI* 1907a, 10. és *SZŐNYI* 1907b, 176.

nem létezik.⁵³ Pleidell Ambrus fürdőhöz kötötte a mozaikot, Sopianae településhez tartozónak vélte.⁵⁴ Nagy Lajos a mozaikot Haas és Szőnyi alapján sírkamrához kötötte.⁵⁵ A Káptalan 6. előtti „bejáratos épületet” szintén sírkamrának tartja Fejes közlése alapján.⁵⁶ A kettőt nem kötötte össze egymással. Az íves falról nem írt.

Gosztonyi Gyula a mozaikpadlóval kapcsolatban elfogadta azt a Szőnyi által már megfogalmazott álláspontot, hogy a korábbi nézetekkel szemben nem fürdőhöz köthető, hanem egy sírkamra padlózatát alkotta valószínűleg.⁵⁷ Az íves falszakaszt a Cella Septichora északi középső apszisával azonosította a fölötté megtalált szennyvízcsatorna alapján. Figyelmén kívül hagyta, illetve tévesen a bejáratos épülethez kötötte a Fejes által említett sárga falfestést. A Cella Septichora ugyanis nem volt kifestve, építését be sem fejezték. Véleményformálását az magyarázhatja, hogy a Cella Septichora feltárásának kezdeti szakaszában (amikor ezt írta) a bejáratos épületmaradványt is annak belsejében valószínűsítette, azaz az íves falat és a bejáratos épületet ugyanazon épület részének gondolta.⁵⁸ A hétkaréjos épület feltárása után megjelent munkájában a bejáratos épületet már úgy említi, mint festett sírkamra, amelyet a Cella Septichora közelében találtak. Az épületet azonban a festetlen sírkamrák között ismerteti, mivel véleménye szerint a festett vakolatdarabok egy felsőbb feltöltési rétegből kerültek elő. A sárga festésű vakolatot továbbra is tévesen ehhez az épülethez köti.⁵⁹

A vonaldíszíteses kerámiát és a faragott bárányfejet [téglakonzol] a szarkofág sírmellékleteként írta le.⁶⁰ Ez azért meglepő egyrészt, mert Gosztonyi teljes mértékben tisztában volt a téglakonzolok funkciójával,⁶¹ másrészt Fejes világosan leírta, hogy nem a szarkofágban találta. Gosztonyi az 1841-es és 1927-es emlékek összehasonlításának a kérdését nem vizsgálta.

1973-ban Kiss Ákos a magyarországi római mozaikokról írt munkájában egy négyzet alaprajzúra kiserkesztett rekonstrukciót közölt a mozaikról, de méretadatokat nem adott meg. Tévesen összemosta a Pajnády úr pincéjében talált mozaikkal a Káptalan utcában talált mozaikot. Párhuzamok alapján a 4. század vége – 5. század elejére datálta, Szőnyi alapján sírkamrához kötötte.⁶² Madas József adatgyűjteményében csak annyi szerepel, hogy földmunkák közben római mozaikpadlót találtak 1841-ben.⁶³

Első alkalommal Füle Ferenc kapcsolta össze a mozaikpadlót és a festett sírkamrát egymással az 1977-ben megjelent munkájában.⁶⁴ Vélhetőleg azért, mert helytelenül a mozaikpadlót is a Káptalan u. 6. elé lokalizálta. Burger Alice-zal közösen írt munkában szerepel először a jelenségekre együttesen alkalmazott „X. számú sírkamra” elnevezés.⁶⁵ Közösen megjelentetett munkáikban a nagyon hasonló előkerülési mélységek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy ebben a mozaikpadlós sír-

⁵³ GERECE 1907, 178.

⁵⁴ PLEIDELL 1934, 285.

⁵⁵ NAGY 1938, 39.

⁵⁶ NAGY 1938, 40–41., valamint ld. 2.2. fejezet részt.

⁵⁷ GOSZTONYI 1939, 124.

⁵⁸ GOSZTONYI 1939, 103.

⁵⁹ GOSZTONYI 1943, 9–10, 29.

⁶⁰ GOSZTONYI 1939, 125.

⁶¹ Ld. 5. b. kép.

⁶² KISS 1973, 31–32.

⁶³ MADAS 1978, 284.

⁶⁴ FÜLEP 1977, 17.

⁶⁵ FÜLEP – BURGER 1979, 247.

kamrában lehetett a szarkofág is. Nagy Lajos alapján a sírkamra figurális díszítéséről írnak. Az előkerült téglakonzol miatt a sírkamra felett kápolnát valószínűsítene.⁶⁶

Fülep az 1984-ben megjelent Sopianae monográfiájában részletesebben foglalkozott a jelenségekkel.⁶⁷ Először is a két bécsi öl oldalhosszú mozaik méretét tévesen 2,80 m hosszúságúnak határozta meg, és így a rekonstrukciója sem lehet helyes. Analógiák alapján a mozaik keletkezését a 4. század vége – 5. század eleje időszakra datálta. Fülep az 1841-es és 1927-es adatok alapján a következő rekonstrukciót adta: A két különböző időpontban előkerült épületmaradványok összetartoznak, kétszintes temetői épületről van szó festett sírkamrával. 1927-ben egy É-D hossz tengelyű sírkamra került elő, amelynek délen, a tengelyben volt a 95 cm széles bejárata, melyet téglából épített oszlopok szegélyeztek. A bejárat tal szemben, az északi oldalon, a sírkamrát apszis zárta, felül dongaboltozat fedte. A sírkamra felett felszíni kápolna állt. A szarkofág a sírkamrában került elő, amely a mozaikpadlón állt.

Fülep fent említett rekonstrukciója biztosan nem lehet helyes. Az íves falszakasz ugyan tényleg apszishoz tartozhatott, de nem zárhatta északról a sírkamrát, mivel a bejárat részről nyugatra vagy keletre került elő. Ezen félreértés kizárja, hogy a sárga alapú, kék mintás festés a sírkamrához tartozzon, mert az az íves falon volt megfigyelhető. Csak annyit feltételezhetünk Fejes említése alapján, hogy festett volt. A méretdatok, mint korábban megjegyeztük, felettébb bizonytalanok. A szarkofág és a bejáratos épület összetartozása Fejes megfogalmazása alapján már elvi szinten is kizárható, ugyanis a leírás alapján az épületmaradványok együttesen a szarkofágtól nyugatra jelentkeztek. A nagyon hasonló mélységadatokat sem lehet az elképzelés alátámasztására felhasználni, mivel a mozaik felett nem ismert az előkerülés kori felszín szintje, és a szarkofágnál vélhetően annak előkerülési szintjére (fedlap teteje) és nem az alatta lévő padlózatra vonatkozik a szintadat. Összességében a két időpontban előkerült részadatokból Fülep egy egészet akart kerekíteni, de elképzelése könnyen megcáfolható. A mozaik datálása, és a bejáratos épület sírkamraként való azonosítása logikus következtetés.

Petrovics Ede a káptalani házakról írt munkájában csak a mozaik előkerüléséről tesz említést. Hat darab mozaikról ír.⁶⁸

Nagy Tibor a Sopianae kötetéről írt recenziójában nem osztotta minden tekintetben Fülep Ferenc nézeteit, így a X. számú sírkamráról sem.⁶⁹ Több, mint kétségesnek tartja, hogy a mozaikpadló, a bejáratos épület és a szarkofág összetartozna. E tekintetben teljesen ellentmond Fülep Ferenc véleményének. Erre vonatkozó indoka viszont nem helytálló, ami a helyismeret hiányából fakad. Az 1927-es jelenségeket az úttest alá, azaz a mozaikpadlótól relative nagyobb távolságra azonosította, helytelenül.⁷⁰ Datálás tekintetében külön-külön elfogadta a 4. század végi – 5. század eleji datálást. A X. sírkamrának a bejáratos épületet tartja. Az íves fal hovatarozásáról nem fogalmazott meg véleményt.

Hudák Krisztina és Nagy Levente a mozaikot analógiák alapján a temető ókeresztény időszakára datálja, példákat említenek temetői bazilikában és felszíni memoria épületben talált mozaikokról. Az 1841-es és 1927-es jelenségeket összetartozónak gondolják, megjegyezve, hogy nagy a bizonytalanság. A figurális dí-

⁶⁶ FÜLEP – BURGER 1979, 247.; FÜLEP – BURGER 1981, 8–10.

⁶⁷ FÜLEP 1984, 61–63.

⁶⁸ PETROVICS 1983, 55–56.

⁶⁹ NAGY 1990, 225.

⁷⁰ Pontos távolságokat nem ismerünk, de annyi bizonyos, hogy jóval közelebb vannak egymáshoz, mint ahogy Nagy Tibor gondolta. Ettől még igaza lehet, de nem a felhozott indoka alapján.

szű falfestmények, sárga-kék csikos töredékekkel, és sírkamrában álló díszítetlen mészkő szarkofág, a szakirodalomból átvett helytelen megállapítások.⁷¹

Magyar Zsolt a források és a szakirodalom kritikus felhasználásával, új adatok figyelembevételével fogalmazta meg véleményét.⁷² Új ismeret volt, hogy a 2005-2006. évben újra felszínre került a Cella Septichora és attól északkeletre, a Káptalan 8. háztól délre, annak keleti határának vonalában ismertté vált a XXIV. számú sírkamra, amelynek területén bizonyosan átment az 1927-ben lefektetett szennyvíz-vezeték. Utóbbi azért érdekes, mert a nyomvonal a sírkamra bejáratí részét érintette. Az itt látható jelenségek ténylegesen összefüggésbe hozhatók Fejes leírásával. A sírkamra bejárat tényleg 95 cm körüli. Emellett fény derülhetett a Fejes által említett, a bejárat két oldalán lévő téglaoszlopok rejtélyére is. A sírkamrabejárat két oldalán ugyanis déli irányban előreugró rövid pofafalak voltak, amelyeket a szűk és mély közműárokban könnyen pilléreknak is lehetett nézni. A cső észlelési szintje a felszíntől 2,70 m körül volt, így ez is összevág Fejes adatával. A belmagasságot körülbelül 2,20 m-re lehetett kiszkerkeszteni. Egyedül a festett falazatra vonatkozólag nem került elő megerősítés. Magyar ezek alapján szinte biztos, hogy helyesen azonosította a XXIV. számú épületet az 1927-es bejáratos építménnyel. Így az a következtetés is helyes, hogy ennek az épületnek semmi köze a mozaikpadlós épülethez. Attól területileg is teljesen elkülönül. Magát a mozaikot egy felszíni épület padlózatának tartja és a 2,85-ös mélységadat alapján (amit az 1841-es épület padlószintjétől számolt), a ház keleti alápincézett része alá helyezi. Mivel nem tudjuk, hogy Haas adata milyen felszíni kezdőmagasságra vonatkozik, ezt nem lehet igazolni, s párhuzamba állítva a XXIV. számú épületnél megfigyelttel, sokkal inkább felszín alatti padlószint kialakításra lehet gondolni. Az viszont nem biztos, hogy Gosztonyit követve, az íves falat a Cella Septichora északi középső apszisával lehet azonosítani. Egyrészt Fejes leírása alapján a bejáratos épülettől keletre keresendő a felsorolás sorrendje alapján, másrészt a Cella Septichora falazata vakolatlan, így kifestve sem lehetett. Az íves falat előbbiek alapján ténylegesen a Káptalan 6. épülettől délre kellene keresni. Ha figyelmen kívül hagynánk a felsorolás sorrendiségét, akkor a Cella Septichora északi középső apszisa logikus következtetésnek tűnik, mivel az ott létesített akna ásásakor tényleg láthatóvá válhatott az apszis íve, a festett vakolatdarab pedig származhatott a Gosztonyi által is már megfigyelt, az épület feletti, attól független bontási törmelékből.

Gábor Olivér több alkalommal is véleményt mondott a Káptalan u. 6-nál előkerült jelenségekről. 2005-ös munkájában a mozaikpadlós épületet egy 2-3. századi villa suburbana részének gondolja.⁷³ 2008-ban megjelent doktori értekezésében⁷⁴ a Káptalan u. 6. előtt és alatt két különálló sírkamrára következtet. A mozaikot a X. sírkamra ismertetésénél Szőnyi és Fülep után egy sírkamrához köti és elfogadja annak datálását. A dolgozat mozaikokról szóló fejezeténél viszont már megkérdőjelezi a mozaik sírkamrához való tartozását, inkább egy felszíni épülethez tartozónak gondolja.⁷⁵ Tovább görgeti a Nagy Lajos által megadott és Fülep által átvett adatokat a bejáratos épületre vonatkozóan. Ebbe egy téglaboltozatos sírt feltételez.⁷⁶ A Fejes által közölt szarkofágleteket és a szarkofág melletti téglakonizolt ennek tartal-

⁷¹ HUDÁK – NAGY, 67.

⁷² MAGYAR 2015.

⁷³ GÁBOR 2005, 16.

⁷⁴ GÁBOR 2008, 70–71.

⁷⁵ GÁBOR 2008, 70–71. illetve 177.

⁷⁶ Nagy Lajos által közölt sírfotóra hivatkozik. Ő azonban helytelenül a Széchenyi tér ÉK-i sarkán talált sírláda fotóját azonosította a Káptalan u. 6. előtt előkerült sírkamrával. Mindkettő 1927-ben került elő. Fülep, szintén helytelenül, a szarkofágot helyezte a Káptalan u. 6. előtti bejáratos épületbe.

mának tekinti. A félreértés okán a kifestésről is helytelen megfogalmazást közöl: „A sírkamra sírjának nyugati részében sárga-kék festett szalaggal díszített faldarab volt.”⁷⁷ A Fülep által, a téglakonzol alapján jogosan feltételezett felszíni épülethez tartozónak gondolja a Fejes által említett téglá oszlopokat. Oszlop/pillér valóban nem sírkamrához, hanem felszíni épülethez tartozhat elsősorban (narthex oszlopai vagy támpillér). Azzal azonban nem számolt, hogy Fejes rosszul határozhatta meg a tégláépítmény funkcióját. A dolgozatban az íves fal értelmezéséről nincs említés. A Fejes által említett szarkofág külön „tételként” van megemlítve.

Tartalmilag a fenti gondolatok fogalmazódtak meg a 2013-ban megjelent Pécs monográfia első kötetében is. A munka annyi újdonságot hoz, hogy közli Vaday Andrea új mozaik rekonstrukcióját.⁷⁸

2016-ban a doktori értekezés nyomtatásban megjelent (javított) változatában némi módosulás is megfigyelhető a korábban kifejtett nézeteket tekintve. Szerepel az íves falszakasz, de véleményét erről nem konkretizálta.⁷⁹ A funkciót és datálást illetően a mozaikos épületnél visszatért korábbi véleményéhez és újra 2-3. századi villa suburbana részének gondolja.⁸⁰ Az 1927-es sírkamrát a 4. század második felére határozta meg. A szarkofágról pedig azt gondolja, hogy az is (egy másik) sírkamrában volt. A 2005-ben előkerült XXIV. számú temetői épületet az „egyik X. sírkamra” épületével azonosította.⁸¹

Visy Zsolt a mozaikot egy város környéki, 3. századi villa-szerű épülethez köti, esetleg annak fürdőjéhez vagy fürdőtraktusához. Gerecze után hosszú idővel helyesen megjegyzi, hogy ókeresztény sírkamrában nem készült mozaikpadló, ugyanis az kizárólag a halottak befogadására szolgált, az élők és azok látogatásaitól elzárt tér volt. A sírkápolnát, azaz a felszíni temetői épület lehetőségét azért veti el, mert a 2,85 m-es előkerülési mélység ennek ellentmond.⁸² Ezen kijelentésével viszont Visy önmagának mond ellent, ugyanis az általa megnevezett lehetséges épületek a felszínhez köthetők, s ott is problémás lenne az előkerülési szint kérdése.

Jómagam ezt megelőzően érintőlegesen kerültem kapcsolatba a „X. számú sírkamra kérdéskörével”. A Cella Septichora belső terének rétegződését vizsgálva megállapítottam, hogy ott az Árpád-kori feltöltődés réteg feletti faszenes, valamint festett vakolatdarabokat is tartalmazó vakolatdarabos, habarcsos rétegződések az épület közelében álló X. számú temetői épület bontásából származhatnak, azaz azok nem a Cella Septichora pusztulása során keletkeztek. Feltételeztem, hogy a Káptalan 6. helyén álló nagyobb római temetői épületet is felújíthatták a Karoling-kor és kora Árpád-kor időszakában és templomként funkcionálhatott az adott hely legmagasabb pontján álló épület. A mozaikpadlót ezzel a nagyobb temetői épülettel kapcsoltam össze. Valószínűsítettem, hogy a mozaikkal összefüggésben állnak a Martyn ház előtt talált maradványok.⁸³

Legrészletesebben és legátfogóbban Vaday Andrea foglalkozott a „X. számú sírkamra kérdéskörével” a Gábor Olivérrel közösen írt munkájában.⁸⁴ Az értekezés kiindulópontja a mozaikpadló, eköré vannak felfűzve a további gondolatok. Az írás számos új, elsődleges kutatást tartalmaz és kritikusan kezeli, tárja fel hibáit és ellent-

⁷⁷ Idézet: GÁBOR 2008, 71. Ez a Fülep féle félreértelmezés tovább rontott változata.

⁷⁸ GÁBOR 2013, 207–208.

⁷⁹ A szerző a 2016, 61, 254. lábjegyzet alapján ezt is sírkamrának gondolhatta véleményem szerint.

⁸⁰ GÁBOR 2016, 61. és 149.

⁸¹ GÁBOR 2016, 61.

⁸² VISY 2013, 131.

⁸³ TÓTH 2011, 10–11.; TÓTH 2017a, 68–69.; TÓTH – POULET 2022, 69–72. és 149.

⁸⁴ VADAY – GÁBOR 2022.

mondásait a korábbi szakirodalomban közzétett nézeteknek. Az alapoktól indul, azaz az elsődleges tudósításoktól és a fizikailag létező mozaikpadló vizsgálatától halad végig a szakirodalmon, majd ezek után újra értelmezi a meglévő tudásanyagot.

Véleményem szerint az elméletileg teljesen helyes munkamódszerbe a gyakorlatban annyi hiba csúszott, hogy az írás preconcepción alapuló elemeket tartalmaz az épület datálására és funkciójára vonatkozóan.⁸⁵ Az olyan adatokat, amelyek ellentmondának az elképzelésnek, figyelmen kívül hagyja,⁸⁶ illetve helyenként az elképzelést támogató részadatokat ragad ki. Ezenkívül a földrajzi környezetnél és Sopianae topográfiájánál nem a rendelkezésre álló ismeretanyagnak megfelelő nézeteket képviseli.⁸⁷ A mű alapvető érdeme a mozaik nagyon-nagyon részletes feldolgozása, a mozaikpadló rekonstrukciójának a megalkotása. A mozaikra, és az ahhoz tartozó épületre tett következtetés, miszerint egy Severus-kori, villa-szerű épület lenne, nem helytálló és megcáfolható.⁸⁸

A közelmúltban Kőfalvi Csilla foglalkozott utolsóként a mozaikkal doktori disszertációjában. Nézetei azonosak a témavezetője, Vaday Andrea nézeteivel.⁸⁹

6. Régészeti adatok a környező területekről

1867-ben, pinceásás közben, a Káptalan 6. telken álló házhoz tartozó udvaron 5-6 négyzetölnyi, sziklába vágott sírűreget találtak csontokkal, hamvakkal és hamvedényekkel.⁹⁰ A 18-21,6 négyzetméternyi terület egy római sírkamrához is tartozhatna. A pontos hely és mélység, valamint a tárgyi leletek tényleges ismerete nélkül ez csupán feltételezés marad. Ez alapján csak elvi szinten lehet összefüggésbe hozni a mozaikpadlós épülettel.⁹¹

⁸⁵ Pl. Severus-kori mozaikműhelyt feltételez Sopianae-ban. – i.m. 40. Ezt elvi alapon nem lehet ugyan kizárni, de a település története ismeretében a 4. századra vonatkozóan sokkal inkább lehetne valószínűsíteni. Erről nem esik szó.

⁸⁶ Pl. ha villa-szerű épületnek gondolja a Káptalan u. 6. telken lévő mozaikpadlós épületet, akkor az attól kb. 150 m-re, délre talált másik mozaikpadlós épület funkcióját, a kettő egymáshoz való viszonyát is értelmezni kellett volna. Elméleti szinten tisztázni kellett volna, mit ért a villa-szerű épületen. Ugyancsak ilyen a tárgyi leletanyag kérdése: Mivel nincsen 3. századi tárgyi leletanyag a területről, ezt a negatív adatot nem vizsgálja. A funkció, és így a datálás kapcsán alapvetően figyelembe kellett volna venni, hogy egy villa-szerű lakóépület többhelyiséges, s méretéből adódóan nemcsak az 1841-ben épült ház pincéje alatt vannak maradványai. Erre vonatkozóan semmilyen adat nem áll rendelkezésre. Akár a ház udvarán, akár a háztól délre, közműfektetés és régészeti kutatások alkalmával már valami nyomot (falmaradványok, kiszedett negatív falak, funkcionálisan ehhez köthető, 3. századra datálható tárgyi leletek) kellett volna találni. Mindenképpen vizsgálnia kellett volna a Severus-kori és azzal összehasonlítva a 4. századi Sopianae épületeinek a technikai színvonalát, különösen azt, hogy került-e elő valahonnan mozaik? Készítés technikában és minőségben vizsgálni kellett volna az ismert mozaikdarabokat Baranya megye területéről.

⁸⁷ Ld. 41. jegyzet megjegyzéseit.

⁸⁸ Írásom témája nem a *VADAY – GÁBOR 2022* szakirodalom recenziója. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a 3. századra datálás lényegében egy „trükközés” eredménye. Azt írják, hogy a mozaik motívumai alapján nem lehet meghatározni a mozaik, és így a hozzá tartozó épület kronológiai helyzetét, s azt csak a funkció alapján lehet. *VADAY – GÁBOR 2022*, 56. A funkciót lényegében minden bizonyíték, sőt ellentmondó adatok alapján egy preconcepciós elképzeléssel villa-szerű épületnek határozzák meg, és így a 3. századra datálják. Ebből levonják a következtetést, hogy akkor a mozaik is az.

⁸⁹ *KŐFALVI 2024*, 47–60.

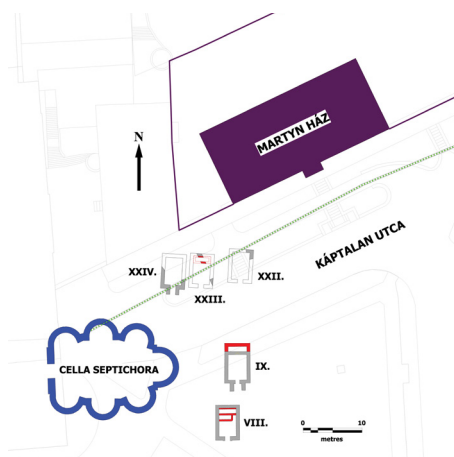
⁹⁰ *SZÁZADOK 1868*, 69.

⁹¹ Ha a telek ÉK-i sarkában lévő pincéről van szó, az összetartozás kizárható. A másik pince az épület keleti része alatti pincétől halad keleti irányba. – *VADAY – GÁBOR 2022*, 87, XXVI. tábla, 3. és 4. kép. Nem zárható ki, hogy kapcsolatban lenne a mozaikpadlós épülettel, de egy különálló sírkamrára is lehet következtetni.

A Cella Septichora 1938-1940. évi feltárásáról Gosztonyi Gyula alapvetően építészeti leírást ad. Fontos megfigyelés részéről, hogy az épület belső terében keletkezett pusztulásréteget egy vékony mészréteg zárta le, amely ráfutott a déli apszisok befele csunkuló falkoronájára, azaz ez akkor készült, amikor a falak már nem álltak.⁹² Efölött ugyanazt a laza bontási törmelékét és faszenes rétegeket találta, mint ami 2005-2006. évben is előkerült, s amelyben festett vakolatdarabok is voltak.⁹³

1940-41. évben a Cella Septichorától K-DK irányban a VIII. és IX. számú késő római temetői épületek feltárásánál a sírkamrák megmaradt részei felett a feltárás egész területén bontási törmelék került elő 5-80 cm vastagságban, amelyben festett vakolat töredékek is voltak. Ebben két téglakonzol és mázas tetőfedő cserépdarabok is ismertté váltak. A IX. számú sírkamra bejárati folyosójának földtörmelékéből „S” végű halántékkarika került ki. A VIII. számú sírkamra padlójának vékony törmeléke felett az egész sírkamrát mintegy fél méter vastagságban – többszöri feldúlás nyomait viselő – középkori csontvázak maradványai, középkori edénytöredékekkel vegyesen fedték. A tereppel kapcsolatban Török megjegyzi, hogy a mainál meredekebben emelkedett északi irányban a felszín, a VIII. számú sírkamra boltozati magassága nagyjából a IX. számú sírkamra padlószintjével egyezett.⁹⁴

1978-ban: „Közmű árkának ásása közben a cella septichorától ÉK-re két római sírépítmény alapjai kerültek elő.”⁹⁵ Szerencsés módon ismerjük a vezeték nyomvonalát és annak az 1927-es (megszüntetett) szennyvíz vezeték vonalához viszonyított helyzetét.⁹⁶ A Káptalan 6. épület előtt, szinte azonos vonalban haladtak, a Káptalan 8. teleknél már néhány fokos eltérés figyelhető meg. A megadott helymeghatározás alapján a 2005-2006. évben előkerült XXIII. és XXIV. számú temetői épület jöhet szóba. Kárpáti Gábor a Káptalan u. 6. előtt nem említ régészeti objektumokat. A vízvezeték fenékmélysége vélhetőleg megközelítőleg sem érte el az 1927-es mélységet.⁹⁷

9.: A Cella Septichora és az attól ÉK-re előkerült sírkamrák és az 1927-es szennyvízvezeték (zöld)

⁹² GOSZTONYI 1939, 100-101.; GOSZTONYI 1940, 60.; GOSZTONYI 1943, 12.

⁹³ GOSZTONYI 1939, 101.

⁹⁴ TÖRÖK 1942, 209-210. A szerző a VIII. számú épületet „A”, az attól északra fekvő épületet „B” betűvel jelölte.

⁹⁵ Idézet: KÁRPÁTI 1979, 50.

⁹⁶ Ld. KÁPTALAN VÍZ dokumentum és 4. kép.

⁹⁷ A szennyvíz árka a XXIV. számú temetői épületnél 3 m mély volt. Az ivóvíznek a fagyhatár figyelembevételével 1,00 - 1,50-es mélységet lehet vélelmezni. Ez alapján a római kori emlékek a Káptalan u. 6. előtt ezen relatív mélység alatt vannak.

10.: A XXIV. számú sírkamra feltárt részlete északról

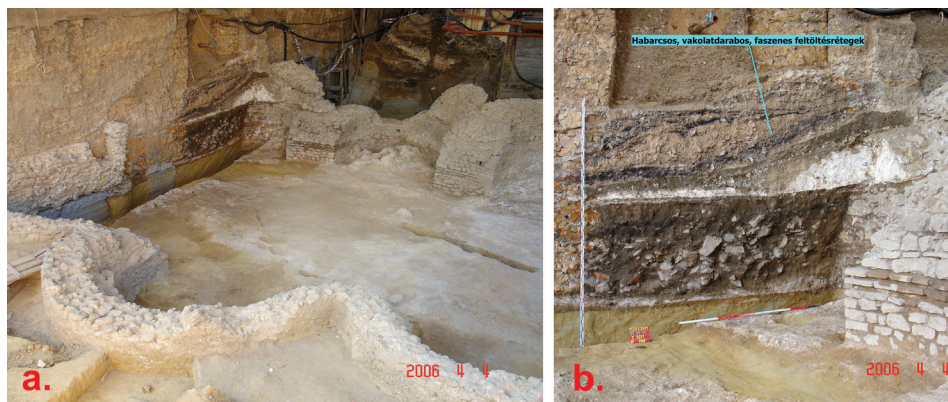

11.: A 2005-2006. évi ásatás keleti metszetfala a XXIV. számú sírkamra területén és környezetében

2005-2006. évben került sor a Cella Septichora Látogatóközpont építését megelőző feltárássra.⁹⁸ Ennek keretében többek között felszínre került a hétkaréjos épület és attól ÉK-re, a Káptalan u. 8. épülettől, és a Káptalan 6. kapubejárótól délre, három késő római sírkamra egymás mellett: XXII., XXIII. és XXIV. számú. (9. kép) A XXIV. számúnak hozzávetőlegesen a déli fele volt kutatható, és a keleti fal egy északibb szakasza is láthatóvá vált. A másik kettő csak kisrészt volt megismerhető, mivel a beruházáshoz köthető közműárkokban kerültek elő. Az 1927. évi szennyvíz vezeték a XXII-esnek az északnyugati sarkát érintette, a XXIII. és XXIV. számú épületen áthaladt keresztirányban, innen a Cella Septichora északi, középső apszisáig haladt tovább egyenesen, ahol megtörve déli irányban folytatódott. Egyik sírkamra sem a Káptalan 6. épület előtt van, hanem attól DNy-ra. Ezek közül a XXIV. számút szinte biztosan a Fejes által említett bejáratos épülettel lehet azonosítani.⁹⁹ (10. kép és 11. kép) Az íves falat illetően elméletileg számításba jöhetne a Cella Septichora északi középső apszisa is, amelynél aknát építettek. Nem zárható ki az sem, hogy Fejes a XXII. számú épület ÉNy-i sarkát nézte íves falnak a szűk közműárkokban. Annyi bizonyos, hogy az épület eme sarka le lett rombolva. Egy további eshetőség, hogy Fejes ezt az épületet nem vette észre, illetve a XXII. épülettől keletre is előkerülhetett.

A 2005-2006. évi feltárást illetően fontos kiemelni a Gosztonyi által is már megfigyelt jelenséget: A Cella Septichora apszisait nem az épület pusztulásából származó, festett vakolatdarabokat tartalmazó habarcsos bontási törmelék fedi. (12. kép) Rétegtani helyzete alapján Árpád-kori.¹⁰⁰ További fontos megfigyelés, hogy a Cella Septichora betöltésében téglakonzolok és tetőfedő cserepek is előkerültek.¹⁰¹

A befejezetlen Cella Septichorához nem tartozhat sem festett vakolat, sem a tetőzet építőelemei. Egy a közelben lévő északibb fekvésű, nagyobb épületből származhatnak. Ez elméletileg lehet a mozaikpadlós épület, amelynek teoretikusan része lehet a Fejes által említett íves fal is.

12.: A Cella Septichora belső terének rétegződése

Fontos még kiemelni, hogy a Felső Sétatér területén, beleértve a Káptalan 6. és 8. előtti szakaszt is, 9-11. századi földsírok váltak ismertté a római temető sír-

⁹⁸ Az ásatásról rövid összefoglaló: *POZSÁRKÓ – TÓTH – VISY* 2007.

⁹⁹ Ld. az 5. fejezetben a Magyar Zsolt munkájánál írtakat.

¹⁰⁰ A Cella Septichora belső terének rétegződéséről: *TÓTH* 2011, 6–11.; *TÓTH* 2017a, 66–69.; *TÓTH – POULET* 2022, 69–72.

¹⁰¹ A szerző személyes megfigyelései.

jai felett.¹⁰² Három „S” végű karika is előkerült ezekből. A temetőhöz templomnak is kellett tartoznia, ami egy felújított, nagyobb méretű, egykori késő római temetői épületre utal, azaz a kontinuitás kérdését is meg kell vizsgálni.¹⁰³ Ezt erősíti meg a Cella Septichorától keletre zárt rétegben, az épülettől ÉK-re a XXIV. számú sírkamránál pedig szórványként előkerült Karoling-kori kerámia leletek.¹⁰⁴ (13. kép)

13.: Rétegvizonyok a Cella Septichora keleti oldalánál

A Káptalan u. 8. épület déli oldala előtt, annak déli fala alá is benyúlva É-D irányú épületfalak kerültek elő, amelyeket a 9-11. századi sírokra ástak rá, azaz azoknál későbbiek. Ez alapján feltételezhető, hogy 13-15. századi épület vagy épületek állhattak a Káptalan u. 6. számú telek területén is.

2013-ban a Káptalan u. 6. telken az épülettől északra az udvaron földradaros felmérés történt, amely régészeti szempontból értékelhető eredményt nem hozott.¹⁰⁵

2020-ban a Káptalan u. 6. telken, az épülettől keletre, az udvaron végeztünk földradaros felmérést.¹⁰⁶ A radarfelvételek alapján a Martyn ház délkeleti sarkánál, a déli kerítés előtt egy körülbelül 3,80 x 3,70 m alapterületű, négyszögletes (?) építmény feltételezhető, amelynek falai körülbelül 1 m szélesek, azaz a belmérete 1,80 x 1,70 m körüli, tájolása a fő égtájaktól körülbelül 45 fokkal eltér nyugati irányba. (14. kép) Az objektum hozzávetőlegesen 1,20-1,40 m mélyen jelentkezett, ÉNy-i sarka a ház keleti falának a vonalába esik. Szögletes forma esetén leginkább

¹⁰² TÓTH 2011, 12.; TÓTH 2017a, 69. A VIII. és IX. számú temetői épületnél is kerültek elő. - TÖRÖK 1942, 209.

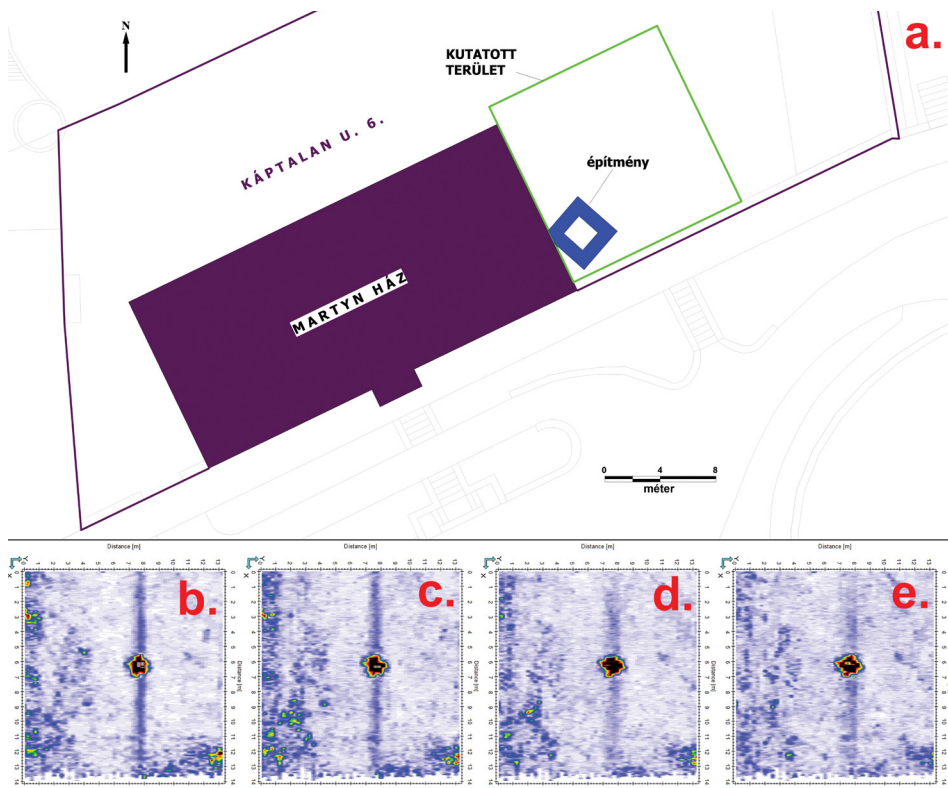
¹⁰³ A kontinuitás kérdéséről: TÓTH 2016.; TÓTH 2017b; TÓTH - BUZÁS - NEMÉNYI 2020.

¹⁰⁴ TÓTH 2011, 11-12.; TÓTH 2017a, 68-69.

¹⁰⁵ A kutatást Bertók Gábor és Tóth Zsolt végezte. A kutatási mélység 2,00 m volt.

¹⁰⁶ A kutatást Bertók Gábor és Tóth Zsolt végezte. A kutatási mélység 2,00 m volt. (TÓTH - BERTÓK 2020)

egy torony feltételezhető.¹⁰⁷ Mivel a mozaikpadló vélelmezett helyétől csak néhány méter távolságra van, építészeti kapcsolat sem kizárt annak épülete és a 2020-ban kimutatott építmény között.¹⁰⁸ Amennyiben ténylegesen beigazolódná, hogy toronyról van szó, akkor az leginkább egy templomra utalna. A kérdés hitelesítő ásatással tisztázható.

14.: A 2020. évi talajradaros kutatás során azonosított építmény.

a: Helyszínrajz; b: Radarkép -120 cm; c: Radarkép -130 cm; d: Radarkép -140 cm; Radarkép -150 cm

A 2010-es évek közepén a Káptalan 6. épülettől keletre a vízvezeték árkát csőtörés miatt kibontották. Abban a gyeptől vastagon rózsaszínes színű habarcsálladék volt megfigyelhető, ami római kori épület bontásából származhatott.¹⁰⁹

Szintén a 2010-es években, a ház nyugati oldala mellett vezetékhárat ástak. A felszín alatt sárga löszös – homokos földet láttam, az árok oldalában és alján. Törmelék itt nem volt megfigyelhető. A kidobott földben néhány embercsont látszó-

¹⁰⁷ Ezúton szeretném megköszönni Buzás Gergelynek, hogy erre a lehetőségre felhívta a figyelmemet.

¹⁰⁸ Az észlelési szint a talajradar méréseknél általában viszonylagos, így az csak közelítő értéként fogható fel. Ezenkívül nem tudjuk biztosan, hogy milyen kezdőszinttől számították a mozaiknál a 2,84 m-es mélységet, azaz nem tudjuk, hogy a szögletes (?) építmény udvar szinttől való észlelési szintje és a mozaikpadló előkerülési szintje eltér-e és ha igen, mennyivel.

¹⁰⁹ Személyes jellegű látogatáskor vettem észre.

dott¹¹⁰ Ez is arra utal, hogy a mozaikos római épület a Martyn ház keleti része alatt és attól keletre keresendő, a telek területén.

7. A „X. számú sírkamra kérdéskör” értelmezése

Az 1841-ben és 1927-ben előkerült emlékekről szóló tudósítások részletes elemzése, a környező területekről származó régészeti adatok, valamint a terület földrajzi és geológiai viszonyainak rekonstruálása együttesen lehetővé tették, hogy közelebb kerüljünk a „X. számú sírkamra kérdéskör” megoldásához. Ezen kívül lehetőség adódik arra, hogy a nyitva maradt kérdésekre is javaslatok legyenek, amelyek helyességét régészeti feltárásokkal lehet majd hitelesíteni. Ezen kívül lehetővé vált, hogy a téma szakirodalmában kiszűrjük a biztosan téves nézeteket, a funkcióra és így a datálásra vonatkozóan. A kérdéskör értelmezésekor négy régészeti jelenséget kellett értelmezni: mozaikpadló, szarkofág, „bejáratos épület” és íves fal, illetve ezek egymáshoz való viszonyát. Mindezeket túl a Karoling-kori és Árpád-kori területfejlődésre¹¹¹ vonatkozóan is információkat kaptunk.

Három dolog zárható ki biztosan: a mozaikos épület, 3. századi villa-szerű épület; az 1841-es mozaikos épület összetartozik mindhárom, 1927-ben talált jelenséggel; a mozaik egy sírkamra padlószintjéhez tartozott.

A mozaikpadlós épület 3. századi villa-szerű épületként való azonosítását egyetlen részadat támogatná mindössze: a mozaik formakincsének egy része 4. századnál korábbi mozaikpadlóknál is megjelenik. Azonban az összes formakincs alapján már egyértelműen a temető ókeresztény időszaka jöhet szóba, azaz a 4. század utolsó harmada - 5. század eleje. A villa-szerű épületnek ezidáig egyetlen részlete sem került elő. Nem ismert semmilyen tárgyi leletanyag, amely a 3. századra lenne datálható. A hely domborzati adottságai (meredek hegyoldal) kifejezetten kedvezőtlenek egy nagyobb felszíni épület számára, még akkor is, ha esetleg teraszos kiépítést feltételezünk. A vízellátás alapvetően vízvezetéken keresztül lett volna megoldható, de erről sincs adat. Már elvi szinten is valószínűtlen, hogy egymás szomszédságában, a temető mellett, a kifejezetten rossz adottságok ellenére villa-szerű épületeket emelnének.

Miután a „bejáratos épületet” egyértelműen lehetett azonosítani a XXIV. számú temetői épülettel, már fizikai valójában is megszűnt a mozaikpadlóval való összetartozás feltételezésének a lehetősége. De, az elsődleges forrás közlése alapján is kizárható volt, hogy az apszis a mozaikos épületet zárja északról, illetve elvi szinten is elvethető, hogy a szarkofágot egy mozaikpadlós sírkamrába képzeljük el.

Biztosra vehető, hogy a „bejáratos épület” kérdése megoldódott. A 2005-2006. évi feltáráson részlegesen feltárt XXIV. számú temetői épülettel lehet azonos. Átmegy rajta a szennyvízvezeték abban a mélységben, és abban a helyzetben, mint amit a forrás közöl. A bejárat ténylegesen 95 cm széles, két oldalán előkerültek a forrásban téglaoszlopoknak nevezett építmények. Ezekről megállapítható, hogy támasztásra szolgáló „pofafalak”. A helyiséget felül záró dongaboltozat is beigazolódott, s a forrásban megadott 2 m-es belmagasság is megközelítőleg helyes (2,20 m körüli). Egyedül a festett vakolat nem került elő a falazaton, de kiderült,

¹¹⁰ Személyes jellegű látogatáskor vettem észre.

¹¹¹ KOVALICZKY - NAGY - TÓTH 2021 és FEDELES 2021.

hogyan ezt nem is a falon kell feltétlenül keresni, hanem az épület feletti bontási törmelékben. A bejáratos épület egy átlagos méretű sírkamra volt, észak-dél hosszsz tengellyel, amelyet az észak felé meredeken emelkedő hegyoldalba ástak bele. A terepviszonyok alapján, bejárata a déli oldalon középen volt, kívül kétoldalt egy-egy pofafal támasztotta meg. Felül téglából épített dongaboltozat zárta. A sírkamra felett felszíni memoria épület emelkedett. Biztosan kizárható, hogy a másik három jelenséggel (szarkofág, íves fal, mozaikpadló) a bejáratos épületnek, azaz a XXIV. számú temetői épületnek, bárminemű szerkezeti kapcsolata lenne. Ez egy teljesen különálló épület. Véleményem szerint előbbi okból adódóan ezentúl érdemes lenne kizárólag a mozaikpadlós épületre alkalmazni a X. számú temetői épület elnevezést. Hozzá kell tenni, hogy bizonytalansági tényezőként még mindig ott van az íves fal, amely lehet, hogy a X. számú épület része, de önálló, s ezért külön számmal azonosítandó épület is lehet.

Az íves fal apszisként való értelmezése szinte biztos. Annyi feltételeesség van a dologban, hogy a kb. 3 m mélységű, szűk közműárokban a fal ívelését nem feltétlenül lehet megállapítani, azaz még egy szögletes épületsarok sem zárható ki teljesen. Ez esetben a XXII. számú sírkamra is szóba jöhetne megoldásként. Az apszis megléte egy jelentősebb épületre utal, amely vagy a Cella Septichora északi középső apsziséval azonos, vagy a XXII. számú temetői épülettől keletre keresendő a Káptalan 6. számú épület előtt.

Sajnos az ívelés iránya nem ismert, így, ha a Martyn ház előtt keressük, több elvi lehetőséggel is számolni kell. Egyapszisos épületnél a terepadottságokból adódóan a déli bejáratral szemben, a helyiség/épület északi oldalát zárhatta. Egy biztos, hogy nem a XXIV. számú épülethez tartozott. Egyapszisos épület ez idáig öt ismert Sopianae északi temetőjében, méretüket tekintve az egész kicsiktől (XIX. és XX. számú), a közepeseken át (I. és XIII. számú) a nagyig (Ókeresztény Mauzóleum). Többapszisos épület esetén több elméleti variáció is lehetséges.¹¹² Számtól függetlenül több apszis esetén az átlagos sírkamránál nagyobb, vagy jóval nagyobb épülettel lehet számolni. Sopianae északi temetőjében ez idáig három többapszisos épület ismert: az I. és II. számú Cella Trichora, valamint a Cella Septichora. Pécs közeléből meg kell még említeni a Kővágószőlősen talált mauzóleumot,¹¹³ amely egy háromapszisos épület, alaprajzilag a pécsi mauzóleum és a cella trichora kombinációjának tekinthető. Mélységadat hiányában az íves fal elméletileg felszíni cella memoriahoz, és részlegesen földbe süllyesztett épülethez is tartozhatott. Felszíni emléképületnél mindenképp kell az északi irányban emelkedő felszínnek a teraszos szintkövetésével számolni.¹¹⁴ Az épület méretétől függ, hogy az íves falú épület összefügg-e esetlegesen a mozaikpadlós épülettel, azaz, az azzal való összetartozás elvileg lehetséges. A kifestéssel kapcsolatban elvileg itt is fennáll a lehetőség, hogy a festett vakolatdarabok nem az épület falán, hanem az afölötti bontási törmelékből kerültek elő.

A szarkofággal kapcsolatban egy halvány nyom feltételezhető mindössze. Mellette egy téglakonzol került elő, amely egy nagyobb épület tetőpárkányzatához tartozott eredetileg. Elképzelhető, hogy nem egy földbe beleásott temetkezésről van szó, hanem az egy épületen belül állt. A téglakonzol leginkább az épület tetőzetének puszt-

¹¹² A Pannoniában előforduló alaprajzi variációkat és azok méreteit illetően: *MAGYAR* 2012.

¹¹³ *BURGER* 1987, 175. Fig. 175.

¹¹⁴ A II. számú Cella Trichora esetében a déli bejárat előtt két lépcsőfok volt kimutatható. – A szerző feltárása. Az I. számú Cella Trichorában a narthexnél 26 cm-rel magasabban volt a centrális tér padlószintje. – *TÓTH* 2017b, 289.

tulásakor kerülhetett a szarkofág mellé, esetleg bolygatáskor. Az íves fallal való összefüggés elméletileg lehetséges, de nem bizonyítható. Fejes mindenestre más szóba jövő épületfalat nem említ.

A mozaik esetében számos tényező ellentmondott annak, hogy a hozzátartozó épület építése és használata a temetőhasználat előtti időszakban történt, és így egy villa-szerű épülethez lehetne kötni. Ezáltal kizárásos alapon egy késő római kori temetői épülethez tartozott. A sírkamra az elhunytak számára készült, elzárt terébe nincs értelme mozaikpadlót készíteni. Így vagy egy cella memoriae, vagy egy félig földbe süllyesztett épület jöhet számításba elméletileg. Emléképület azért kevésbé valószínű, mert alatta temetkezésnek, leginkább egy sírkamrának kellene lennie. Erről pedig nincs tudomásunk. A 2,84 m-es mélység, akármilyen kezdőszintről is számoljuk, nem egy felszíni épületre utal, s a vastag löszös – homokos fedettség is inkább ez ellen szól. Leginkább egy részlegesen földbe süllyesztett épület jöhet számításba, a terepadottságokból kifolyólag, déli bejáratral. Mivel a temető északi szélén fekszik, építési idejét leginkább a 4. század 80-as évei – 5. század eleji időszakra lehet datálni, amit a mozaik összes formakincse is megerősít az ismert párhuzamok alapján. Hasonlóan a mintakönyvek alapján dolgozó vándor festőkhöz, vélhetőleg vándor mozaikkészítők is megjelentek Sopianaeben. Emellett azt is tudjuk, hogy egy „mérnök vállalkozás” is tevékenykedett a temetői épületek elkészülténél.¹¹⁵

Téglakonzol alkalmazása a tetőzet párkányzatának díszítésére, nem általános jelenség. Ezt a megoldást ez idáig a II. számú Cella Trichoránál lehetett rekonstruálni, azaz a temető legnagyobb ténylegesen megépült épületénél. Ezenkívül megfigyelhető volt még a mozaikpadlós épület környezetében: az 1927-es szarkofág mellett, a Cella Septichora belső terében, és attól keletre a VIII. és IX. számú temetői épület területén. Ugyanezen előkerülési helyek lokalizálhatók a zöldmázás tetőfedő cserepeket illetően is.

A mozaikpadló, téglakonzolok, zöld mázás tetőfedő cserepek egy nagyobb méretű késő római épületre utalnak a Martyn ház helyén, és környezetében. A fentebbi következtetések alapján egy részlegesen földbe süllyesztett, egyterű épület lehetett leginkább a Martyn ház alatt és előtt.

Az 1927-ben, 1938–1940-ben, 1940–1941. évben és 2005–2006. évben talált festett vakolatdarabok a Martyn ház környezetében az itt álló épület méretére nem feltétlenül utalnak,¹¹⁶ de jelentőségére mindenképp.

Az épület méretére egy közvetett adattal lehet következtetni: az egykori Cella Septichora felett a betöltés tömörödésével keletkezett felszínmélyedést, méter vastagon máshonnan odakerült bontási törmelékből származó habarcs- és vakolatdarabokkal töltötték fel az Árpád-kor időszakában. Ez a nagymennyiségű anyag mindenképp egy nagy, és kifestett falú épületre utal. Ráadásul a bontásból visszamaradt anyag egy része még a Káptalan u. 6. telektől délre is megfigyelhető volt. Mindez arra utal, hogy a Martyn ház helyén, és vélhetőleg részben attól délre, egy nagyméretű késő római temetői épület emelkedett.

Az épület, és a hely jelentőségét az utóéletre vonatkozó adatokkal is alá lehet támasztani. 1938–1940-ben, 1940–1941. évben és 2005–2006. évben is csontvázas sírok kerültek elő a Káptalan u. 6. és 8, valamint az attól délre eső területen. Kelet-

¹¹⁵ A két cella trichora felszíni épülete nem más, mint két oldalsó apszissal megtoldott Ókeresztény Mauzóleum, azaz egy tervrajz két változata. Ezenkívül az apszisívek alapján a Cella Septichora is ide köthető. A különböző „iparágak” képviselői akár egy vállalkozáshoz is tartozhattak.

¹¹⁶ A kisméretű Korsós sírkamra is festett volt, de festett sírok is ismertek (pl. XX. számú sírkamra keleti sírja vagy az ikersír az Apáca utca 8-ban).

kezésüket a 9.(?), 10–11. századra lehet tenni. E sírmező egy templomként használt, felújított késő római kori temetői épületre utal.¹¹⁷ Nagyobb, a kora középkori viszonyok alapján templomként értelmezhető épület az adott hely legmagasabb pontján emelkedő mozaikpadlós épület lehetett,¹¹⁸ amelyhez talán még tornyot is hozzáépítettek utólagosan. A 9. században, a meginduló kora középkori településfejlődés egyik központja a mai Martyn ház körüli területen volt. Ezt a Karoling-korra datálható kerámiaanyag bizonyítja. Nagy mennyiségben került elő a Cella Septichorától keletre a természetes lösz feletti zárt, szürke feltöltődés rétegből, valamint a XXIV. számú temetői épület környezetéből bolygatott viszonyok között.

Az épület pusztulására vonatkozóan csak közvetett, de logikus adatokkal rendelkezünk. Már többször utaltunk a vastag és nagy mennyiségű bontási törmelékre a Cella Septichora helyén és attól K-ÉK irányban, valamint arra is, hogy ez a felújított és templomként használt egykori X. számú (mozaikpadlós), késő római temetői épületből származhat. Ennek legvalószínűbb ideje a tatárjárás utáni időszak. Talán eleve leégett a vész ideje alatt, erre utalnak a faszenes maradványok a felhalmozott törmelékes anyagban. Ha igazak az elképzeléseink az épület kora középkori történetére vonatkozóan, akkor ez az épület lehetett az egyik az öt közül, amelyek a település nevét adták.

Felhasznált irodalom

- SZ. BURGER A.* 1987: The Roman Villa and Mausoleum at Kővágószőlős. Excavations 1977-1982. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 30-31 (1985-1986), 1987, 65-228.
- BUZÁS G.* 2016: A középkori pécsi püspökvár. In: Heidl Gy. – Raffay E. – Tüskés A. (szerk.): Echo Simul Una Et Quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Pécs, 2016, 75-103.
- BUZÁS G. – TÓTH ZS.* 2020: Új régészeti feltárások a pécsi Püspökvárban. In: Várak kastélyok templomok Évkönyv 2020, 6-11.
- FEDeles T.* 2021: Pécs településszerkezete a középkorban. In: Fedeles T. (szerk.): MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 8. PÉCS. Budapest – Pécs, 2021, 22-33.
- FEJES GY.* 1927a: Római kori emlékek Pécs csatornázásánál. In: Dunántúl napilap, XVII. évfolyam, 87. szám, 1927. április 17, 9-10.
- FEJES GY.* 1927b: Pécs, Káptalan utca 6. Jegyzet az épület előtt előkerült emlékekről. Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár 682-80.

¹¹⁷ Az altemplom alatti, késő római temetői épületet és az I. számú Cella Trichora épületét is biztosan felújították és azok körül is temetkezések figyelhetők meg. Ezekről: *TÓTH – BUZÁS – NEMÉNYI* 2020.; *TÓTH* 2017b. Ezenkívül a II. számú Cella Trichora is használatban lehetett. - *TÓTH* 2017a, 69. és 75.

¹¹⁸ Ugyanez mondható el a természetes törésvonal nyugati oldalán, a székesegyház altemploma alatt talált részlegesen földbe süllyesztett temetői épületről is.

- FÜLEP F.* 1977: Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Budapest, 1977.
- FÜLEP F.* 1984: Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. Budapest, 1984.
- FÜLEP F. – SZ. BURGER A.* 1979: Baranya megye a római korban. In: Bándi G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 223–328.
- FÜLEP F. – BURGER A.* 1981: Pécs város régészeti topográfiája I. Római kor. Budapest, 1981. (kézirat)
- GÁBOR O.* 2005: Suburbanum Sopianarum: Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete. In: Szirtes G. – Vargha D. (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécs, 2005, 9–23.
- GÁBOR O.* 2008: Sopianae késő antik (északi) temetőjének épületei és festményei (PhD doktori értekezés). Pécs, 2008.
- GÁBOR O.* 2013: Sopianae ókeresztény temetőjének épületei. In: Vonyó J. (főszerk.) és Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 195–222, 281–285, 320–323.
- GÁBOR O.* 2016: Sopianae késő antik temetői épületei. Kaposvár - Pécs, 2016.
- GERECZE P.* 1899: Pécsi Püspöki Múzeum. In: Archaeologiai Értesítő 19 (1899), 379.
- GERECZE P.* 1907: Cím nélkül: Válasz *SZŐNYI O.* 1907b-re. In: Archaeologiai Értesítő 27 (1907), 178–179.
- GOSZTONYI GY.* 1939: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- GOSZTONYI GY.* 1940: A pécsi hétkaréjos temetői épület – Ein altchristliches Gebäude mit 7 Apsiden in Pécs. In: ArchÉrt III. folyam I. kötet (1940), 56–62.
- GOSZTONYI GY.* 1943: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, 1943.
- HAAS M.* 1845: Baranya. Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Emlékirat, mellyel a' Pécssett MDCCCXLV aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik Nagykeri Scitovszky János, pécsi püspök, cs. k. valóságos benső titkos tanácsnok, a' szépművészetek, bölcsészet és hittudományok' tanára, a' kir. magyar természettudományi, római t. arcadiai társulat' tagja, a' m. orvosok és természetvizsgálók' VI nagy gyűlésének elnöke. Szerkeszté Haas Mihály. Pécs, 1845.
- HAAS M.* 1846: Baranyának római, magyar és török régiségeiről. In: Magyar orvosok és természetvizsgálók Pécssett tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pécs, 1846, 216–233.

- HAAS M.* 1852: Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Zur Erinnerung an die feierliche Einführung der Kanonissinen von U. I. Frau in das zu Fünfkirchen errichtete Kloster. Fünfkirchen, 1852.
- HUDÁK K. – NAGY L.* 2009: Megfestett Mennyország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. Örökségi füzetek 6. Pécs, 2009.
- KÁPTALAN VÍZ* 1977: Pécs Káptalan u. vízellátása 1977. (Műszaki rajz) Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár 659/80.
- KÁRPÁTI G.* 1979: Pécs, Káptalan u. 6-8. In: Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 32. (1979), 50.
- KRAFT J.* 2006: A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése. Pécs, 2006.
- KISS Á.* 1973: Roman Mosaics in Hungary. Budapest, 1973.
- KOVALICZKY G. – NAGY E. – TÓTH ZS.* 2021: Népvándorláskor. In: Fedeles T. (szerk.): MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 8. PÉCS. Budapest – Pécs, 2021, 18–22.
- KŐFALVI CS.* 2024: Pars pro toto. Kísérlet a császárkori mintakönyvek rekonstrukciójához Pannoniában (PhD doktori értekezés). Pécs, 2024.
- LÁNYI V.* 1990: Villák és vidéki kőépületek. In: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990, 222–234.
- LÓCZI D. – GYENIZSE P.* 2013: Pécs természeti környezete. In: Vonyó J. (főszerk.) és Visy Zsolt (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 15–36.
- MADAS J.* 1972: Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről. In: Baranyai Helytörténetírás 1971. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, 1972, 21–35 és 281 (térkép).
- MADAS J.* 1978: Pécs-belváros telkei és házai - Adatgyűjtemény (Bezerédy Gy. szerk.). Pécs, 1978.
- MAGYAR ZS.* 2012: Késő császárkori sírépületek Pannoniában. In: Archaeológiai Értesítő 137 (2012), 125–144.
- MAGYAR ZS.* 2015: A pécsi késő római temető X. számú sírkamrája./ Burial Chamber Number X of the Late Roman Period Cemetery in Pécs. In: Magyar Régészet online magazin. 2015, ősz. www.magyarregeszet.hu
- NAGY L.* 1938: Pannonia Sacra. In: Serédi J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Budapest, 1938, 29–149.
- NAGY T.* 1990: Sopianae – Egy új városmonográfia margójára. In: Antik Tanulmányok XXXIII (1987–88), Budapest, 1990, 218–245.
- PETROVICS E.* 1983: A pécsi káptalani házak. Pécs, 1983.

- PLEIDELL A.* 1934: A magyar várostörténet első fejezete. In: Századok LXVIII. évf. (1934), 276–313.
- POZSÁRKÓ CS. – TÓTH I. ZS. – VISY ZS.* 2007: Sopianae: A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról. In: Ókor VI. évfolyam (2007) 3. szám, 84–90.
- PÓSTA B.* 1897: Baranya vármegye története az őskortól a honfoglalásig. In: Várady Ferencz (szerk.): Baranya multja és jelenje 2. kötet. Pécs, 1897, 5–208.
- SUDÁR B.* 2020: A török kori Pécs ábrázolásai. In: Vonyó József (főszerk.): Pécs története III. A hódoltság korában (1543 – 1686). Pécs – Budapest, 2020, 22–31.
- SUDÁR B.* 2021: Pécs, török kori topográfiája. In: Fedeles T. (szerk.): MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 8. PÉCS. Budapest – Pécs, 2021, 33–41.
- SZŐNYI O.* 1906: A Pécsi Püspöki Múzeum kőtára. Pécs, 1906.
- SZŐNYI O.* 1907a: A pécsi őskeresztény sírkamra. Budapest, 1907.
- SZŐNYI O.* 1907b: A Pécsi Püspöki Múzeum kőtára (Válasz Gerecze Péter könyvbírálatára). In: Archaeológiai Értesítő 27 (1907), 175–178.
- TÓTH ZS.* 2011: A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza? In: Pécsi Szemle 2011 nyár, 3–13.
- TÓTH ZS.* 2016: Sopianae késő római kori őskeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: Heidl Gy. – Raffay E. – Tüskés A. (szerk.): Echo Simul Una Et Quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Pécs, 2016, 43–74.
- TÓTH ZS.* 2017a: Esettanulmányok római kori épületek „életútjáról” Pécs területéről. In: Varga Sz. (szerk.): Vészterhes idők a Mecsekalkján. Háborúk, járványok és természeti katasztrófák Pécsen az ókortól a második világháborúig. Pécs, 2017, 41–86.
- TÓTH ZS.* 2017b: Régészeti kutatások Sopianae északi temetőjében: az I. számú Cella Trichora 2013–2014. évi kutatásának eredményei. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54. Pécs, 2017, 267–304.
- TÓTH ZS.* 2021: Természeti adottságok. In: Fedeles T. (szerk.): MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 8. PÉCS. Budapest – Pécs, 2021, 7–8.
- TÓTH ZS.* 2023: Észrevételek a pécsi székesegyház alatti csatornához. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 56 (2023), 91–126.
- TÓTH ZS.* é.n.: Előzetes jelentés a pécsi Dóm téren végzett 2018–2019. évi régészeti kutatásról. (Kézirat)

- TÓTH ZS. – BERTÓK G.** 2020: Jelentés Pécs, Káptalan utca 6. Műszeres lelőhely felderítés (Földradaros felmérés) 2020.05.15. (Kézirat)
- TÓTH ZS. – BUZÁS G. – NEMÉNYI R.** 2020: Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház altemplomában végzett 2019. évi régészeti kutatásról. In: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 4. Pécs, 2020, 9–70.
- TÓTH ZS. – KOVALICZKY G.** 2021: Római kor. In: Fedeles T. (szerk.): MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 8. PÉCS. Budapest – Pécs, 2021, 11–18.
- TÓTH ZS. – POULET D.** 2022: Pécs ókeresztény öröksége Vezető a pécsi világörökség helyszíneihez. Pécs, 2022.
- TÖRÖK GY.** 1942: Rómaikori sírkamrák Pécs Felső-Sétátéren. In: Archaeológiai Értesítő III. folyam III. kötet (1942), 207–215.
- VADAY A. – GÁBOR O.** 2022: The Fate and Reconstruction of a Mosaic Floor at Pécs. Egy pécsi mozaikpadló sorsa és rekonstrukciója. Pécs, 2022.
- VISY ZS.** 2013: Sopianae településtörténete. In: Vonyó J. (főszerk.) és Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 93–152.
- VIZI M. – GERE L.** 2015: Pécs Dóm tér műemléki vizsgálata. Szekszárd, 2015. (Kézirat)

Képek jegyzéke

1. kép	Ábra: Tóth Zsolt
2. kép	Fotó: Tóth Zsolt
3. kép	Forrás: Gábor 2013, 207. 13. ábra
4. kép	Forrás: Káptalan víz 1977
5. kép	a. Fotó: Füzi István – Janus Pannonius Múzeum; b. Forrás: Gosztonyi 1943, 33. 13. rajz
6. kép	Forrás: Kraft 2006, 33. és 38. oldal ábrája
7. kép	Fotó és ábra: Tóth Zsolt
8. kép	Forrás: Sudár 2020, 24. 3. ábra; Rajz: Tóth Zsolt
9. kép	Ábra: Tóth Zsolt
10. kép	Fotó és ábra: Tóth Zsolt
11. kép	Fotó és ábra: Tóth Zsolt
12. kép	Fotó: Tóth Zsolt
13. kép	Fotó és ábra: Tóth Zsolt
14. kép	a. Ábra: Tóth Zsolt; b – e. Felmérés: Bertók Gábor

Angster József orgonaépítő szülőfaluja és Angster- emlékek Kácsfaluban

*ANGSTER BARAČ
TÜNDE – ANGSTER MÁRIA –
HAJDÓK JUDIT – SZÉL ÁGNES –
TASLIDŽIĆ DAVORIN*

*e-mail: tnde.angster@skole.hr, angster.maklau@gmail.com,
hajdok.judit@gmail.com, szelagnes@gmail.com, tdavor72@gmail.com*

Rezümé: Kácsfalu, az 1300 orgonát építő cég alapítója, Angster József (1834–1918) szülőfaluja a magyar határtól 17 km-re fekszik, Horvátországban a Baranyai-háromszögben; a neve 1922-től Jagodnjak. Mind a reformkorban, mind ma szerb többségű. A népes településen a katolikus Angster-család már az 1820-as évektől a kisebbség kisebbségéhez tartozott, ti. az evangélikus gyülekezet jóval nagyobb volt, mint a katolikus. A templomok és felekezetek, az iskola és a temető vizsgálata során fontos vezetőnek bizonyult Angster 2017-ben kiadott magyar nyelvű naplója. Hajdók Judit az Angster József által Kácsfaluban épített hangszerek organológiai vizsgálatát közli. A család öt generáción át élt a neves orgononaépítő ma is lakott és gondozott 108. számú szülőházában, amelyet Szél Ágnes építész-mérnök mért föl 2024-ben. Az Angsterok által sok évtizeden át üzemeltetett parasztkorok nagyvendéglő révén jutunk el napjainkig: Angster Barač Tünde személyes beszámolója a Trianon óta eltelt korszakot fogja át.

Kulcsszavak: Angster, szülőfalú, szülőház, templom, orgona, iskola, temető

Sažetak: Kácsfalu, selo u Baranjskom trokutu u Hrvatskoj, smješteno 17 km od mađarske granice, rodno je selo Józsefa Angster (1834.–1918.), osnivača tvrtke koja je izgradila 1300 orgulja, a od 1922. godine nosi ime Jagodnjak. Kao i u doba reforme, tako i danas, selo je naseljeno većinskim srpskim stanovništvom. Katolička obitelj Angster još od 1820-ih godina pripadala je „manjini manjine”, jer je evangelistička zajednica bila znatno brojnija od katoličke. Angsterov dnevnik na mađarskom jeziku, objavljen 2017. godine, odigrao je važnu ulogu u istraživanju crkvi, vjerskih zajednica, škola i groblja. Doprinos Judite Hajdók je u organološkoj analizi glazbala koja je József Angster izgradio u Kácsfalu. Pet generacija obitelji Angster živjelo je u rodnoj kući poznatog graditelja orgulja pod kućnim brojem 108. Kuća je i dan danas nastanjena i održavana, a 2024. godine snimila ju je arhitektica Ágnes Szél. Velika gostionica provincijsko-baroknoga stila, kojom su Angsterovi

desetljećima upravljali, vodi nas kroz povijest do današnjih dana: osobno izvješće Tünde Angster Barač obuhvaća razdoblje od Trianona do danas.

Ključne riječi: Angster, rodno selo, rodna kuća, crkva, orgulje, škola, groblje

The birthplace of József Angster organ builder and the heritage of the Angster family in Kácsfalu

Summary: Kácsfalu, the birthplace of József Angster (1834–1918), founder of the company that built 1,300 organs, is located 17 km from the Hungarian border in Croatia, within the Baranya Triangle; since 1922, its name has been Jagodnjak. During the Reform Era and today, the majority of the village's inhabitants were Serbs. In this populous settlement, the Catholic Angster family had been part of the „minority within a minority” since the 1820s, as the Lutheran congregation was much larger than the Catholic one. Angster's Hungarian-language diary, published in 2017, proved to be an important guide in studying the churches, denominations, school, and cemetery. Judit Hajdók conducts an organological study of the instruments built by József Angster in Kácsfalu. The family lived for five generations in the renowned organ builder's still-inhabited and well-maintained birthplace at house number 108, which was surveyed in 2024 by architect Ágnes Szél. The story continues to the present day through the large inn, built in provincial baroque style, and operated by the Angster family for many decades, with Tünde Angster Barač providing a personal account encompassing the era since the Treaty of Trianon.

Keywords: Angster, birthplace, church, organ, school, cemetery

„1866 szeptember 24én 6 óra tájban valahára megérkeztünk a 108 számú szülőházamhoz”¹

Bevezetés

A legjelentősebb magyar orgonaépítő, Angster József (1834–1918) szülőfaluja, Kácsfalu fogalomként ismert egyházzenészek, orgonaépítők, organológusok és számos, Angster-orgonával rendelkező gyülekezet előtt, hiszen az Angster-oeuvre 1300 orgonát ölel fel tizenegy országban. Ez a „fogalom” azonban nem körvonalazott, szinte a „mesebeli pici falu” illúziójával azonos. Jelen tanulmány a település múltját és jelenét vizsgálja, a földrajzi-történeti és néprajzi valósághoz, napjainkban is fölkereshető helyszínekhez köti Angster József és az Angster-család 6–7 generációjának kácsfalusi történetét. A tanulmány fő vonalát Angster Mária, a cégalapító dédunokája képviseli, a horvátországi Davorin Taslidžić történész segítségével. Három szerző írásbetéttel gazdagítja a tanulmányt, Szél Ágnes építész építészeti felméréssel, Hajdók Judit orgonatörténész az orgonák részletes ismertetésével és Angster Barač Tünde tanár, a Kácsfaluban 1945-ig élt Angster-család leszármazottja az utolsó négy generációról szóló életrajzi elbeszéléssel.

1. A vizsgálat előzményei és forrásai

Angster 1867-ben, harminchárom éves korában letelepedett Pécsen. Így elnyerhette a megbízást a pécsi zsinagóga orgonaépítésére.² Érdekes megvizsgálni a püspöki székhely nyelvi állapotát. Az 1860-as években a város lakosságának „alig több, mint a fele (53%-a) volt magyar, közel harmada német, jelentős számban (16–17%-ban) pedig horvát vagy bosnyák.”³ Pécs magyar többségűvé (75%) 1896-ra, a Millennium idejére vált.⁴ Ekkor már Angster az Osztrák-Magyar Monarchia kiemelkedő mestere, az Ezredéves Országos Kiállítás nagydíjának a birtokosa.

1. kép Angster József nagy érme az Ezredéves Országos Kiállításon.
Fotó: Hack Róbert, 2010.

¹ Idézet: *ANGSTER* 2017, 320.

² *ANGSTER* 2017, 325.

³ Idézet: *SZIRTES* 1998, 18–19.

⁴ *SZIRTES* 1998, 18–19.

Az Angster-ösök lakcíme egy évszázadon át *Kácsfalu 108.* volt. Dénes Gizella, a két világháború között népszerű, negyvenhárom-kötetes pécsi író mind Zsolnay Vilmosról, mind Angster Józsefről írt könyvet. A hihetetlenül sok *gyalogos* terepbejárásáról is közismert írónőnek az Angster József orgonaépítőről szóló, 570 oldalas életrajzi regénye a Szent István Kiadónál jelent meg *Ég és föld között* címen. Családi hagyományból ismert, hogy a szerző olvasta a magyar nyelvű, kéziratos Angster-naplót, és három családtag is fontos informátora volt: Angster József két leánya, Angster Elza (1881–1974), özv. Wágner Béláné Angster Irma (1872–1963) és az édesanyjuk.⁵

Dénes Gizelláról Várkonyi Nándor és sok más recenzense érdelemgazdag prózáját emelte ki, de az író női módszerében ragaszkodott a helyrajzi pontossághoz is. Egy példa: az Angster-regényében oly fontos eszéki Heim/Haim-féle asztalosműhely helyét a szerző leírásának felhasználásával találták meg az Eszéki Állami Levéltár munkatársai 2018-ban.

A magyarországi családtagok közül a pécsi orgonagyárat alapító mester egyik dédunokája, dr. Szilágyi Sándorné dr. Zsolt Njúra orvos kereste föl elsőként Kácsfalut, biciklivel, 2000. augusztus 10-én. Lefényképezte a legrégebbnek tűnő házat, s az utcáról váltott pár szót a kapuban megjelent idős hölggyel. Az épület fotóját postázta jó pár rokonnak. Ezt követte számos magyarországi családtag kácsfalusi látogatása. Csak a 2010-es évek végén derült ki: a lefényképezett ház a hajdani nagyvendéglő épülete, amelyet Angster József öccsének, Andrásnak (1836–1889) a leszármazottai üzemeltettek sok évtizeden át 1939-ig, és ahol a neves orgonaépítő nem kevés alkalommal vendégeskedett.

Angster Józsefnek huszonöt unokája született: 1893-ban a legidősebb, Éri/Éry Emil, Angster Aranka (1873–1968) fia, és 1927-ben a legfiatalabb, Angster Pál, az orgonaépítő Emil (1874–1939) fia. Az unokák közül került ki a pécsi Angster orgonaépítők harmadik generációja: Angster Imre (1916–1990) és Angster József (1917–2012). József a szerzője az *Angster. A pécsi orgonagyár és a család története* című kötetnek.⁶

Dr. Zsolt Zsigmond (1908–1980) orvos – szintén Angster József unokája – fizikai antropológiai megfigyeléseket végzett mind magán, mind unokatestvérein. Megállapítása szerint senkinél nem lehetett rögzíteni német-osztrák eredetre valló jegyeket. Erős, egyenes szálú fekete hajuk és egyéb testi paraméterek inkább a hajdani avar vagy más, a magyar középkorban, a Duna-Dráva összefolyásának vidékén élő ősökre utalnak.⁷ Megjegyezzük: a Dráva-mente magyarországi néprajzi kutatói számos esetben találkoztak a 20. század első felében még föllelhető avar eredet-tudattal.

A német anyanyelvű Angster József az első részletes magyar nyelvű organológiai szakkönyv⁸ szerzője. Angster az idegen nyelveket, köztük a magyart is, első-sorban hallás után sajátította el. Egy-egy nyelven a szóbeli kommunikációs készség és az írásbeli kompetenciák –, főleg a könyviráshoz szükséges tudás – nem azonosak. Érdekes hírlapírói megállapítás olvasható Angster Józsefről az opus 100. orgonáról szóló tudósításban. A pécsi székesegyház orgonájának elkészültét ünnepezték a gyár frissen elkészült állítóműhelyében a meghívott vendégek, köztük az építész Schlauch Imre. A köszöntő beszédek után „*Angster megköszönve a megtiszteltetést, nem magyar létére tiszta, korrekt magyar nyelven vendégeit éltette.*”⁹

⁵ DĚNES 1944. A bécsi döntéseket követően Kácsfalu ugyan 1941 és 1944 között ismét Magyarországhoz tartozott, de nincs információnk arról, hogy a szerző eljutott-e a településre, amelyről oly sokat írt.

⁶ ANGSTER 1993.

⁷ Dr. Zsolt Zsigmond szíves közlése.

⁸ ANGSTER 1886.

⁹ Idézet: *Pécsi Hírlap*, 1888. szeptember 2. 3.

Tanulmányunkban az 576 oldalas magyar nyelvű Angster-napló nyomán járjuk be Kácsfalut.¹⁰

2. Angster József szülőhelye felülnézetben és távolnézetben

A ma közúton Pécestől 60, Beremendtől 17, Eszéktől 25 km-re fekvő település első említése Terra Kaach néven 1323-ból ismert. A 14–19. századi forrásokban Kátsfalu, Gács, Kachfalwa, Kachfalua, Katschenfeld néven is szerepel. Miután a trianoni békeszerződéssel Magyarországtól a megalakuló délszláv államhoz került, 1922-ben Jagodnjak nevet kapott. Az idősebb helyi szerbek körében még mindig használatos a Kácsfalu szóból eredő Kachvala név.

A Dráva folyótól északra fekvő, a bronzkor óta lakott helyen lévő település az 1600-as évek végén már biztosan szerb többségű. A 18. század végén betelepült római katolikus Angster-család, a majdani neves orgonaépítő születésekor a kisebbség kisebbségéhez tartozott, ti. a katolikus közösségnél jóval nagyobb létszámú volt a Tolna megyéből szervezeten áttelepített német evangélikus gyülekezet.

Közép-Európa meghatározó jelentőségű orgonaépítője, Angster József, hosszú élete során többféle kapcsolatban állt szülőfalujával:

- Kácsfaluban született és élt 15 éves koráig (1834. július – 1850. május).
- Inasévei után otthon új nyílászárókat készít a szülői házra (1853. augusztus – 1854. április).
- Első vándorútját követően ismét otthon él, és új bútorokat készít a szülői házba (1856. május – szeptember).
- Második vándorútja után otthon dolgozik, harmóniumokat javít és készít, tabernakulumot és gyertyatartókat alkot a katolikus templomocskába (1866. szeptember – 1867. augusztus).¹¹
- Pécsi mesterként 46 éven át rendszeresen fölkeresi Kácsfalut, utoljára 1913 őszén. „Jegyzőt, Tanítót rokonaimat meg látogattam, az utcákat nagyobbbrészt bejártam, úgy szólván elbúcsúzni mindörökre.”¹²

Mi történt ebben a korszakban Kácsfalu környékén?

- Az európai postakocsi-hálózat része a Mohács–Eszék útvonal. Az 1850-ben Nürnbergben kiadott, postakocsi-vonalat ábrázoló térkép Magyarországot Újvidékgig (Novi Sad, ma Szerbia) ábrázolja, s a viteldíjakat guldenben tünteti föl.
- 1861-ben és 1865-ben is Jókai Mórt választották meg országgyűlési képviselőnek a dél-baranyai Siklós–Dárda kerületben.
- 1872-ben megépült Dél-Baranyában a Villány–Magyarbóly–Eszék vasútvonal, több mint egy évtizeddel megelőzve a Pécs és Budapest közötti vasúti összeköttetést.
- 1910-ben Dárdán (ma Darda, Horvátország) 31 munkást foglalkoztató árvízvédelmi vállalat, Kácsfaluban 40 munkást foglalkoztató vasútépítő cég működik.¹³

¹⁰ ANGSTER 2017.

¹¹ ANGSTER 2017, 59., 65., 323., 325.

¹² Idézet: ANGSTER 2017, 522.

¹³ T. MÉREY 1999, 27.

És mi Kácsfalu helyzete az ezredfordulón? „A kácsfalusi járást 5 település alkotja, ezek: Bolmány, Kácsfalu, Majské Medje, Novi Bolman és Novi Čeminac. (Ma Bolman, Majkspuszt, Újbolmány, Újlaskafalu, Horvátország.) Ezek közül csak Bolmány és Kácsfalu történelmi település, a többi három az I. világháborút követően alakult meg. A járás központja Kácsfalu.”¹⁴ E forrás közli Kácsfalu nemzetiségi összetételét is a 2001. évi népszámlás alapján: 73 magyar (3%), 676 horvát (27%), 1.642 szerb (65%), 146 egyéb (6%). Kácsfaluban 2024-ben végzett terepi munkánk alapján a községben hat-hét magyar tudatú, de magyarul már alig beszélő család él. A magyar családnevek: Farkas, Makó és Sági.

A kácsfalusi szerbek szívélyesek, nyitottak, és szinte hazajáró vendégnek tekintik a faluban meg-megjelenő Angster-családtagokat és Angster-kutatókat.

3. Kácsfalu a 16–18. századi forrásokban

A török hódítás korában az egész Drávaszög a mohácsi szandzsákhöz tartozott. Valamennyi településen az adózók névsora – így Kácsfalué is – ott szerepel a Dunántúl délkeleti szögének török adólajstromain, ahol összesen 16.000 név áll, latin betűs átírásban a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. kötetében. Az 1554. évi török adóbehajtási listáról néhány kácsfalusi családfő neve: Sebő Ferenc, Kóródi András, Jó Márton, Nagy Benedik, Dienös János, Nyári Bálint, Som Imre, Török Bálint.¹⁵

Baranyai Júlia történet- és néprajzkutató hírt ad több középkori településről a Drávaszögben, amelyek emlékét dűlőnév vagy tanyanév őrzi. Ez is igazolja, hogy a magyar nyelvű lakosság csak részben tűnt el. Kácsfalu külterületén több megszűnt település helye azonosítható ilyen módon. Egy példa: a Laskafalu felé eső határban – a sztrádaépítést megelőző régészeti ásatásnak köszönhetően – az eltűnt Csemén falu 14–16. századi temetőjében a Kácsfaluhoz tartozó Csemény-tanyáknál tártak föl 300 sírt.¹⁶

Az 1766–67. évi birtokösszeírásban 111 kácsfalusi birtokos neve szerepel. Német hangzású név egy sincs közöttük. Magyarnak tekinthető vezetéknev a Hadnagy, Halász, Horváth és a Kovács, a többi szláv hangzású. Ugyanekkor Kopácson mind a 92, és Karancson mind a 94 birtokos magyar nevet viselt.¹⁷

A katolikus Angster-telepescsalád megjelenése idejére, 1790 tájára jellemzőnek tekinthetők a II. József idejében végzett országos felmérés adatai. Az 1784-es jegyzékben Kácsfalu 114 adófizetőjének a névsora is szerepel. Német hangzású vezetéknev nem található benne. A felnőtt lakosságon belül az ortodox vallásúak létszáma 1244 fő, akiknek saját pópájuk, tanítójuk és templomuk van. A római katolikusok létszáma 34 fő, horvátok és németek. Nekik se templomuk, se tanítójuk nincs.¹⁸

Tehát Kácsfalu felnőtt lakossága az Angster-család megjelenése idején 1250–1350 fő között lehetett. A gyerekeket is figyelembe vevő házankénti lakók számából – 3, 6, 8, néha 12 fő¹⁹ – csak óvatos következtetést szabad levonni a korban nagynak számító település teljes lakosságára vonatkozóan, ezért ettől eltekintünk.

¹⁴ Idézet: GYÉMÁNT – DROZNIK 2004, 361–380.

¹⁵ KÁLDY-NAGY 1960, 6.

¹⁶ BARANYAI 1976, MICHELI 2015.

¹⁷ SRŠAN 2002, 44–45, 80–82.

¹⁸ SRŠAN 2002, 188.

¹⁹ SRŠAN 2002, 187.

4. A szülőfalu népessége Angster József gyermek- és fiatakorában

Fényes Elek, a magyar statisztika-tudomány megalapítója, az 1840-es években végzett adatgyűjtésén alapuló gigantikus művében, a *Magyarország geographiai szótára*²⁰ című könyvben Kácsfalut szerb-magyar-német településként írja le 1300 ortodox, 300 magyar és német evangélikus, 200 katolikus és 15 zsidó lakossal. Összehasonlításképpen, népesség-szám szerinti sorrendben Fényes Elek adatai – a mai magyar nyelvű településnevekhez rendelve:

Település	Népesség ²¹
Pécs város	15.318 fő
Mohács mezőváros	9.148 "
Siklós	3.207 "
Dárda mezőváros	2.070 "
Vörösmart ²²	1.927 "
Kácsfalu	1.815 "
Baranyavár ²³	1.756 "
Pélmonostor ²⁴	1.442 "
Bolmány	1.376 "
Villány	1.296 "
Beremend	1.294 "
Bellye ²⁵	1.173 "
Máriagyúd	640 "
Harkány	568 "

Ezeknél a lakosságszámoknál a történeti-statisztikai gyakorlat még egy 1,4 körüli szorzót is használ a kisgyerekek figyelembevételére.

Megállapíthatjuk, hogy Angster gyermek-, ill. fiatakorában Kácsfalu lakossága Mohács lélekszámának 20%-ával, Pécs lélekszámának 12%-ával volt azonos.

²⁰ FÉNYES 1851.

²¹ FÉNYES 1851. Ld. az egyes településeknél. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/> (Letöltés dátuma: 2025. március 22.)

²² Ma Zmajevac, Horvátország.

²³ Ma Branjin Vrh, Horvátország.

²⁴ Ma Beli Manastir, Horvátország.

²⁵ Ma Bilje, Horvátország.

51	1/2 János hav 29 ezzelet 7 orok	Paskafalu	József	József János fõld mives Háman Anna
52	1/2 Jakab hav 6 del elõt 9 orok	Gráenpala	János	nõielen <u>Hupert</u> Magdolna
53	1/2 Jakab hav 8 ezzelet 8 orok	Gráenpala	József	Angster József fõld mives Reinkart Jozsef
54	1/2 Jakab hav 10 ezzelet 9 orok	Paskafalu	János	Frank János Ryp Károl Frigyes Magdolna R. K.
55	1/2 Jakab hav 16 ezzelet 9 orok	Paskafalu	János	Haurl János fõld mives Och Orzebet

2. kép Angster József keresztelési bejegyzése a laskafalui anyakönyvben, 1834 Szent Jakab hava 8. Eszéki Állami Levéltár. HR-DAOS-500. Čeminac. 1833-1858.

5. Templomok, iskolák, temetők Kácsfaluban

5.1. A Szent Miklósról elnevezett szerb templom

Kácsfaluban 1784-ben szerb ortodox felekezeti iskola és templom létét rögzíti a II. József-kori felmérési anyag.²⁶ Fényes Elek (1851) ortodox anyaegyház létét rögzíti.²⁷

Nem zárható ki a lehetőség, hogy az ortodox hitűek az elhalt, vagy elmenekült magyar lakosságnak nem csak az üres lakóházait vették igénybe, hanem középkori templomukból vagy annak romjából építették a Szent Miklós templomot. E templom ugyanis a község magasabb részén van, míg a 19. századi evangélikus templom a település árvízveszélyes, keleti részén, mesterséges dombocsára épült.

A szerbek 1690-as letelepedésével Kácsfaluban az ortodox gyülekezet a Kačvala nevet kapta; a Szerbiai Fővárosi Egyházi Igazgatáshoz, illetve a Budai Egyházmegyéhez tartozott. A szerb ortodox plébánia 1735. előtt jött létre Kačfala néven, az első két pópára vonatkozó forrás ekkorra tehető. Az egyházközség vezetését Dragutin Grujić vette át 1777-ben, s ekkortól van tudomásunk az anyakönyvezésről.

Maga a plébániatemplom barokk stílusú egyhajós épület, elől harangtoronnyal, keleten félköríves apszissal. Nikolai Mirlikiski atya szentelte fel 1794. július 12-én, Donyisius Popovics budai püspök idejében. A harangláb és a templom téglából épült. Az épület magassága 7,60 m, belső szélessége szintén 7,60 m, a gerenda hossza 19 méter. A torony 17 m magas, és három harang lakja.

A templomot 1883-ban valamennyire átalakították, 1921-ben pedig a korábbi zsindeletetűt cserépre cserélték. Az ikonosztázt, a bútorzatot és a karzatot átfestették, a falakat bevakolták, a templom boltozatára vakolatdísz került, valamint egy nagy Szentháromság-ábrázolás az evangélistákkal és jelképeikkel. Az ikonosztáz feletti térben a kereszt háttere egy csodálatos tájkép; a Golgota, az Olajfák hegye és Jeruzsálem egy része látható rajta. A felújított épületet 1926-ban szentelték fel. A festmények Rusini, Dimitrije Tolmachev és Nyikolaj Maleskin alkotásai. Az ikonosztáz keletkezésének idejére nincs megbízható adat, de az ikonok stíluselemzése és elrendezése szerint nagy valószínűséggel a 18. század második feléből származik. A falfestményeket az 1880-as évek végén festették, élénk színekkel. Az oltáron

²⁶ *SRŠAN* 2002, 188.

²⁷ *FÉNYES* 1851, 162.

három ikon található: a vászon ikonon az Úr a Getszemáni kertben imádkozik, a fából készített két ikon pedig az Úr Jézus Krisztust és a Keresztrefeszítést ábrázolja.

A templom iparművészeti tárgyai között található két, Szentpétervárott 1887-ben készült kovácsoltvas gyertyatartó, Szent Kozma és Damján ikonnal, valamint Vértanú Szent György ábrázolással. A templom ezüstdíszítványai között szerepel egy díszdoboz 1878-ból, Nikanor Grujić pakraci püspök ajándéka, egy ezüst kereszt 1865-ből, öt ezüst korona, a trónról eltávolított ikonok és ezüstözött keresztelőkellékek. Moszkvában, Bécsben, Budán és Újvidéken nyomtatott 18. és 19. századi liturgikus könyveket is őriznek. A templomkertbe vezető nagy kapuban egy 1810-ben emelt kőkereszt áll. 2001 és 2006 között jelentős munkákat végeztek a templom apszisán, homlokzatán és a tetőn. A parókia 1915-ben épült.²⁸

Josef Pager gazdatiszt a Bellyei uradalmat 1824-ban leíró kéziratos könyvében megállapította, hogy a rácotat „gazdálkodásukban, munkájukban igen hátráltatja dhitük nagyszámú ünnepnapja.”²⁹ Helyi szokás, hagyomány Kácsfaluban napjainkban: minden felekezet *valamennyi* ünnepét mindenki megtartja, a más felekezethez tartozók is. A jellemzően mezőgazdálkodásból élő kácsfalusiak a sokféle egyházi ünnepen többnyire nem dolgoznak.

3. kép Kácsfalú térképvázlata. 1. Szerb templom. 2. Római katolikus templom.
3. Temető. 4. Az Angster-féle nagyvendéglő 1939-ig. 5. Az egykori Angster-féle
nagyvendéglő 1939-től az államosításig. 6. Angster József szülőháza. 7. Községháza.
8. A lebontott evangélikus templom helyén épült iskola. Szerkesztette: Antal Kristóf.

5.2. A katolikus Szent Vendel templom

Kácsfalu mai római katolikus temploma helyén 1844-ben épült egy torony nélküli templom.³⁰ Az idős Angster így emlékszik vissza az életrajzában: „*Ez első templomban lettem aztán én az első helybeli ministráns; többször kelett Laskafalura átmennem a hol mint szárny ministránsott alkalmaztak míg lassanként megtanultam.*

²⁸ *KOLUNDŽIĆ* 2009, 93–95.

²⁹ Idézet: *BARANYAI* 1976. 219.

³⁰ *ANGSTER* 2017, 29.

igaz hogy Kácsfaluban ritkán volt mise de mégis volt, ministráns nélkül pedig a pap sem mondhat misét és így fontos személy lettem a faluban. Nem sokára kaptunk piros ruhákat is, a másadig ministráns, András öcsém volt, kivel soká ministráltam anyánk nagy örömeire, innen maradt azon szokásunk is, én jobb felé ő balfelé fésültünk hajunkat, a mely szokás életünk fogytáig megmaradt.”³¹

A kis templom egyik fala hamarosan megsüllyedt, és le kellett bontani az épületet. Az új Szent Vendel templomot 1902-ben szentelték fel, amelyben a szolgálót Laskafalu új plébánosa, Balog József látta el.³²

Angster József 1906. június 29-én az idősebbik fiával, Emillel járt Kácsfaluban, aki lefényképezte az új templomot, annak orgonáját és apja szülőházát.³³

4. kép A Szent Miklósról elnevezett szerb templom és a római katolikus Szent Vendel templom. Fotók: Mánfai György, 2024.

5.3. Adatok és visszaemlékezések az evangélikus templomról

Az 1830. évi katolikus püspöklátogatási jegyzőkönyv szerint a luteránusoknak 1822 óta van imaszobájuk.³⁴ Fényes Elek 1851-ben evangélikus imaterem és evangélikus iskola létét rögzíti.³⁵

A szóbeli hagyomány szerint nagyméretű téglatemplom legkésőbb az 1870-es években épülhetett; 1945-ben először a tornyát bontották le, majd az egész épületet. Erősen él a kácsfalusiak kollektív emlékezetében, hogy a lebontott templom

³¹ Idézet: ANGSTER 2017, 31.

³² ANGSTER 2017, 496.

³³ ANGSTER 2017, 504.

³⁴ Pécsi Egyházmegyei Levéltár. I.1.a.1. Canonica visitatio. 831/1830 Parochia Laskafalva.

³⁵ FÉNYES 1851, 162.

téglájából épített emeletes községháza és mozi az elkészültét követően rövid időn belül leégett, és pedig egymás után két alkalommal is.

A falu népes evangélikus gyülekezetének az életéről számos szöveghelyen ad hírt Vértesi Zoltán 1940-ben megjelent kötete, amelynek végén egy Angster-reklám is látható:³⁶

„A tolnai egyházmegye [...] abban az időben a legtöbb evangélikus lélekszámot magában foglaló Kácsfalura 1829-ben Bors János levitát küldte ki és lelki gondozás alá helyezte a magyarbólyi, ivándárdai és bolmányi híveket.”³⁷

1858-ban Magyarbólyban az első dél-dunántúli evangélikus templom fölszentelésén részt vett Kácsfalu lelkésze és a kácsfalusi gyülekezet képviselői.³⁸

1906-ban főesperesi megbízásból Czipott Áron kácsfalusi lelkész végezte unokaöccse, Vértesi Zoltán magyarbólyi lelkész beiktatását.³⁹

5.4. A kácsfalusi Angster-orgonák⁴⁰

A mélyen vallásos érzületű Angster eszéki inaséveiben hallhatott rendszeresen orgonát. Zenei érzékkel megálva bizonyára azóta hiányolta szülőfalujában az istentiszteletek fényét emelő, énekszót kísérő hangszert.

1856-ban, bécsi vándorútra indulva a mohácsi belvárosi templomkóruson a háttuljátszós orgona mellett „elbámulva nézte a sok billentyűnek mozgását.”⁴¹ Vándorlása tíz évre nyúlt, és poroszországi, majd párizsi tanulmányok, tapasztalatszerzés után orgonaépítőként tért haza. Otthon a szerszámaikat megjavította, és 1867-ben belekezdett két harmóniumjavításba. Az egyiket átengedte egyházi használatra a katolikus templomba, aminek eredményeként az egyházközség még az évben egy nagyobb, új harmóniumot rendelt nála 200 Ft-ért. A mester be is jegyezte a naplójába első harmóniumrendeléseként. A hangszert szeptember végén Angster felállította, és a kis harmóniumot visszakapta.⁴²

A pécsi zsinagógaorgona építését követő második, bogdásai (Baranya vm.) munkája adott alkalmat Angsternak arra, hogy orgona szólhasson szülőfaluja templomában. Bogdása ugyanis 1869 őszén egy új hangszert rendelt Angstertől, és a mester a régi orgonát átalakítva eladta a kácsfalusi katolikusoknak 150 Ft-ért. „Ez volt az első orgona mely Kácsfaluban hallatszott.”⁴³ Jó néhány évet kellett még várnia Angsternak, hogy végre új orgonát készíthessen szülőfalujába. A luteránus gyülekezet 1877. januárban hívta meg Angstert orgonaépítés megbeszélésére. A szerződést a hónap végén meg is kötötték német nyelven.⁴⁴ A mester júniusban állította fel a hangszert, és „a legöregebb emberek is jöttek, néztek és bámultak. Különösen azok akik apámmal a zenekarban voltak, és a kiktől gyermek koromban elpattant húrokat ajándéku kaptam”⁴⁵ – emlékezik vissza Angster a naplójában. És a feltétlen bizalom jeléül felülvizsgálat nélkül megkapta az egyházközségtől az orgona árát.

³⁶ VÉRTESI 1940, 192.

³⁷ Idézet: VÉRTESI 1940, 29.

³⁸ VÉRTESI 1940, 32–33.

³⁹ VÉRTESI 1940, 51.

⁴⁰ Hajdók Judit írása.

⁴¹ Idézet: ANGSTER 2017, 65.

⁴² ANGSTER 2017, 326.

⁴³ Idézet: ANGSTER 2017, 333–334.

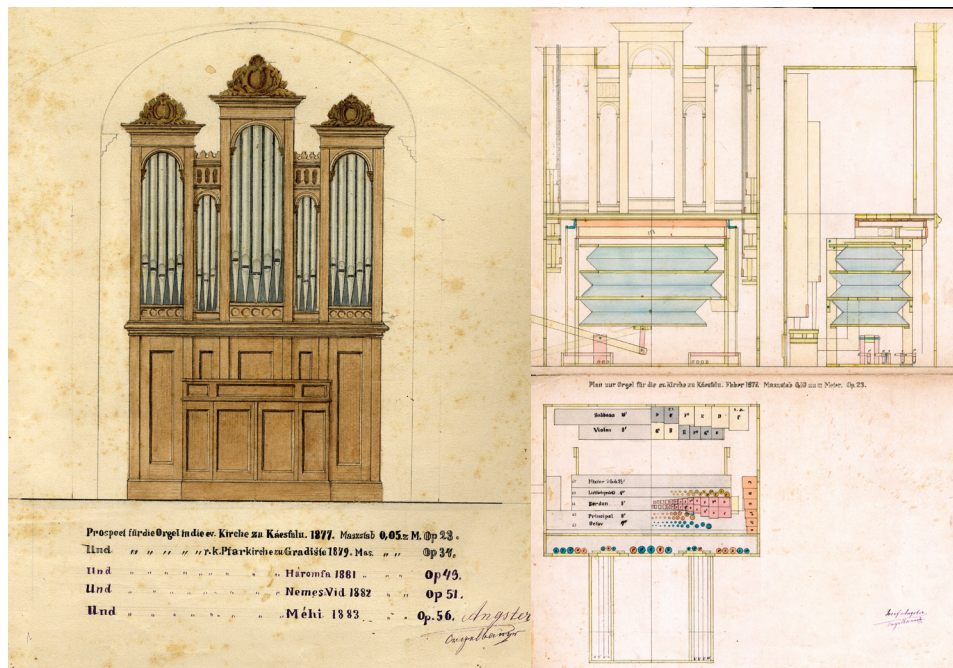
⁴⁴ ANGSTER 2017, 362–363.

⁴⁵ Idézet: ANGSTER 2017, 365.

Az orgona sorsa az 1945-ös templombontás óta ismeretlen. Feltehetőleg megsemmisült a hangszer. Az 1877-ből fennmaradt levéltári dokumentumok⁴⁶ azonban ismertetik a hatregiszteres, pedálos hangszert. Angsternak ez a 23. számú orgonája a már kiértelt orgonaépítézetét tükrözi. Az orgonaház formája a mester legkedveltebb szekrénytípusát képviselte, amit több templomba is elkészített. A felülete tölgyfa utánzatú volt. A játszóasztal közvetlenül az orgonaház előtt állt, a billentyűk borítása csontból és ébenfából készült. A diszpozíció⁴⁷ szerint a Principal 8', Octav 4', Lieblich gedackt 8' és a Mixtúra, a pedálban pedig a Subbass 16' és a Flötebass 16' sípjai szóltak. A 402 sípból 90 fából készült, az ónsípok közül pedig 21 állt a homlokzat öt síptükrében. A teljes belső sípmű ún. redőnyben állt, azaz a homlokzati sípok mögött és a szekrény tetején a redőnylevelek mozgatásával a kántor a hangerő változását idézhette elő a játszóasztalnál, újszerű romantikus hatásként. A hangterjedelem szokásosan a manuálban⁴⁸ 54 hang volt, a pedálban pedig egy oktávnyi 12 hang. A szekrény aljában Angster tanítómestere, Cavaillé-Coll fúvótípusa, a taposórúddal ellátott kétredős fúvó állt.

Angster József kétéves garanciát vállalt. Az orgona ára 1140 osztrák értékű forint volt. Az egyházközség a hangszer egyhetes felállítása alatt két személynek adott szállást.

Az I. világháborús síprekvirálás elérte Kácsfalut is. A homlokzati ónsípek beszállítási kötelezettsége miatt 1918 tavaszán kiserelték a homlokzati ónsí-
kat. A síphíányt bizonyára hamarosan pótolta a gyülekezet.

5. kép A lebontott evangélikus templom Angster-organája. Homlokzati és szerkezeti rajz, 1877 opus 23. MNL Baranya Vármegyei Levéltára.

⁴⁶ MNL Baranya Vármegyei Levéltára. XI.6. Angster József és Fia Orgona- és Harmóniumgyár iratai. Szerződés-
sek.. Rajzok.. Requirálási főkönyv.

⁴⁷ Hangkép, a regiszterek, sípsorok összegzése.

48 Kézi billentyűzet.

A katolikus templomban az új templom felszentelésére, 1902. október 20-ára, Szent Vendel neve napjára építhetett az Angster-gyár orgonát. Augusztusban járt előtte a mester a helyszínen, de a templomtervező mérnök rosszul adta meg a karzatméretet, Angsteréknak így a helyszínen meg kellett rövidíteniük az orgonaház sarkait.⁴⁹

A 403-as számot viselő orgona hat regisztere: Principal 8', Flauta tibia 8', Sallicional 8', Pr. Octav 4', Mixtur 2 $\frac{2}{3}$ ' és a Subbass 16'. A pedálmű itt is csak 12 hangos. Az orgonaház ebben a templomban is tölgyfa utánzatú festést kapott. A karzat kis mélysége miatt a játszóasztal a karzattellvédbe került, némileg előre ugorva. A jó hangképzés érdekében ez a hangszer is ún. csúszkarendszerben épült. A sípok közül a fasípok vörös- és lucfenyőből, a kisebbek körte- és juharfából készültek. A díszes orgona árát Angster kedvezményesen 1600 Ft-ban határozta meg. A másfél tonna súlyú hangszer szállítása Pélmónostortól az egyházközséget terhelte.

A homlokzati ónsípek sorsa itt is rekvirálás lett. A sípok hiányát csak 1928-ban tudta pótolni a közösség, a korszak lehetősége szerint horganyból.⁵⁰

Az elmúlt évtizedek társadalmi változásai következtében az orgona évtizedek óta használaton kívül volt, és nagyon romos állapotba került.

A közelmúltban azonban az orgonát a horvátországi Kulturális Értéktár részeként a Kulturális Minisztérium több ütemben felújította.

6. kép A katolikus templom Angster-orgonája. Szerkezeti rajz, 1902 opus 403 és fénykép. MNL Baranya Vármegyei Levéltára és fotó: Hajdók Judit, 2025.

Az orgonahelyreállítást a zágrábi Heferer Művészeti Műhely végezte, az eredeti hangzást Tomislav Faullend Heferer orgonaépítő állította be.⁵¹ Az orgonaház restaurálásával a műemléki hatáság a ludbregi „Dobre Boje” restaurátor stúdiót bízta

⁴⁹ ANGSTER 2017, 496.

⁵⁰ MNL Baranya Vármegyei Levéltára. XI.6. Angster József és Fia Orgona- és Harmóniumgyár iratai. Szerződések., Rajzok., Rekvirálási főkönyv. Disposicio könyv.

⁵¹ A Horvát Köztársaság Kulturális és Médiaminisztériuma Eszéki Természetvédelmi Osztályának vezetője tájékoztatása szerint.

meg. Kiss György palkonyai restaurátor is közreműködött a szekrény eredethű flóderozásában és aranyozásában.⁵²

A hangszer újravátására 2024. október 17-én, Angster József születésének 190. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi szimpózium keretében került sor.

Angster orgonaépítészetének magas művészetét ismét orgonahang hirdeti a szülőfalujában.

5.5. A templomok és az iskola a jelenkorban

A községben 2024-ben két templom működik. A Szent Miklósról elnevezett szerb ortodox templom pópája, Majrič Slobodan Boszniából költözött ide, és helyben lakik. A Szent Vendel katolikus templom a laskafalusi plébániatemplom filiája, a szolgálatot Stipo Marič plébános látja el. Havonta egyszer van általában katolikus szentmise, a szertartás horvát nyelvű, kántor nincs.

A település főutcáján 1966 októbere óta egyemeletes körzeti iskolaközpont működik (ul. Borisa Kidriča 57.). A lebontott evangélikus templom helyén épült oktatási intézmény igazgatóasszonya, Antonia Mioč és könyvtárosnője, Milica Basič készségesen adott helyet a 190 éve született Angster Józsefről való magyar-horvát nyelvű megemlékezésnek 2024. október 9-én. Az intézmény angoltanára, Brunjai János egy kis létszámú csoport magyar származású gyermekeket magyarra tanít. A tantestület tagjai és korábbi vezetője már a 2010-es években is segítséget nyújtottak a Kácsfalual foglalkozó szerb és horvát helytörténet-kutatókkal való kapcsolatfelvételben.

Kácsfalu előző földszintes iskolaépülete a hajdani evangélikus templom közvetlen közelében állt, s a nagy gyereklétszám miatt egy közeli lakóépülettel kiegészítve működött. Az 1965. évi drávai árvíz okozta súlyos károk miatt végül lebontották.⁵³

5.6. Temető

A szelíd dombra emelkedő temető a község északnyugati szélén található, és három részből áll: a főbejáratnál nyílik a szerb, azt követi a horvát, majd a német temető. Az utóbbinál már szinte csak az Önkormányzat (Općina) kaszáltatása az egyetlen kegyeleti gesztus.

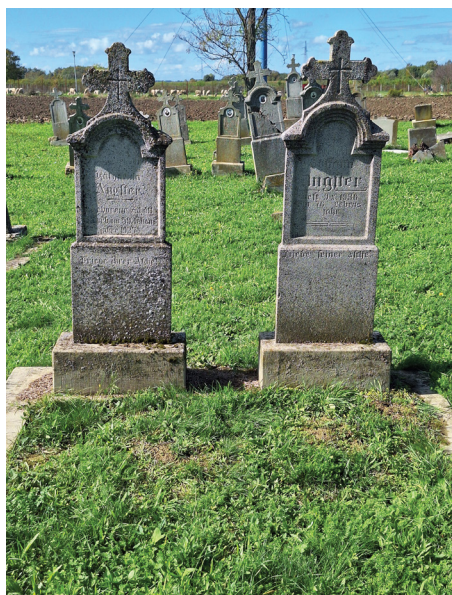
Sok más településhez hasonlóan 1944 után a kácsfalusi magyarokat és a németeket is koncentrációs táborokba hurcolták. A túlélők közül a németeket kollektív háborús bűnössé nyilvánították, és kényszerkitelepítés várt rájuk.⁵⁴

A német temetőrészben látható Johann Angster (1860–1936) vendéglős sírköve, akinek aláírása Jovan Angster néven szerepel egy magántulajdonban lévő, 1926. évi, szerb nyelvű bormérési engedélyezési iraton. Johann/Jovan Angster (más forrásokban Angster János) a cégalapító unokaöccse, Angster Emil és Oszkár orgonaépítők első unokatestvére. A szomszédos kereszt a feleségéé, Catharina Angsteré.

⁵² Kiss György szíves közlése.

⁵³ Kling Janika szíves közlése.

⁵⁴ FORRÓ 2015.

7. kép Angster József unokaöccse, Angster Johann és felesége, Catharina sírja a kácsfalusi német temetőben.
Fotó: Mánfai György, 2024.

A kácsfalusi Angsterok következő két generációjából két felújított sírkereszt őrzi az emléket Angster Franz/Ferenc (1885–1921) vendéglősnek és leányának, Angster Arankának, akinek a férjes nevét – Tickert Aranka – vésték föl. A 36 esztendősen elhunyt Angster Ferenc a gyáralapító 25 unokájának a másodunokatestvére volt.

Több tucat adatközlő szerint 1945-től egy évtizeden át, állami utasításra, súlyos szankciók kilátásba helyezésével mindenkinek meg kellett semmisítenie az összes személyes iratát és fényképét. Ez a rendszer eltért a Szovjetunió és a többi kommunista–szocialista ország gyakorlatától. Hála illeti azokat, akik mégis rendelkezésünkre tudtak bocsátani néhány fényképet, dokumentumot.

6. Angster József szülőháza

6.1. Az épület történetéről és lakóiról

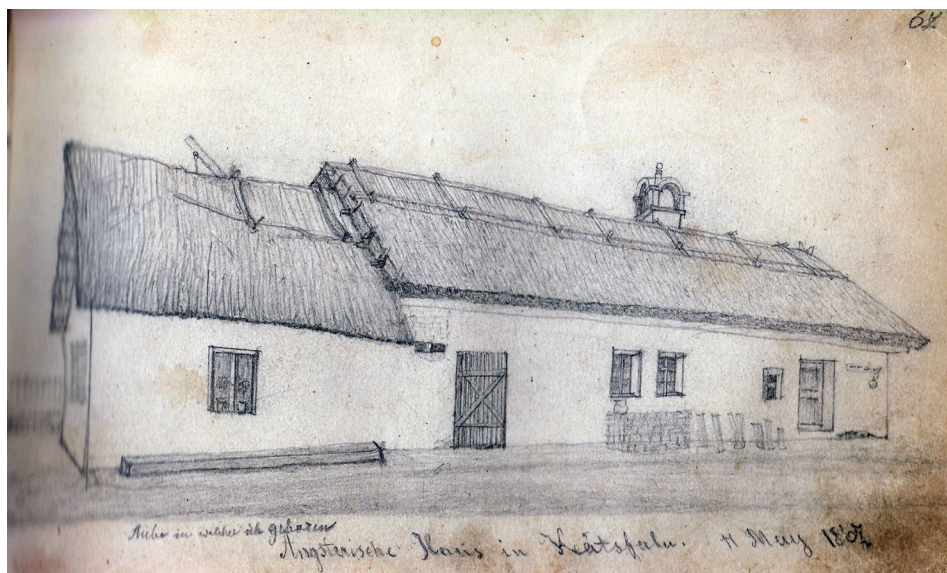
Az Angster-napló szerint a korábban *Kácsfalu* 108. számú házas ingatlan építése Angster József nagyapjához köthető, aki 1790 táján érkezett Ausztriából, a ma már Asparn an der Zaya településhez tartozó Michelstettenből. E nagyapa és „házitanító”, Joseph Angster asztalos és falusi ezermester, Vörösmartról nősült. „Jó kedélyes, általánosan becsült ember volt.”⁵⁵ A nagyapa paticsfalu első háza vesszőből készült, sárral tapasztva, meszelve. Angster József és testvérei már tömésfalból épített házban születtek.⁵⁶ A gazdálkodó édesapa, a szintén Joseph Angster (Kácsfalu, 1807 – Kácsfalu, 1885) jó zenész is,⁵⁷ az édesanyja pedig a Baranyaszentistvánon (ma Petlovac, Horvátország) született Gertrud Reinhardt (1809–1854) volt.⁵⁸

⁵⁵ Idézet: *ANGSTER* 2017, 19.

⁵⁶ Idézet: *ANGSTER* 2017, 19.

⁵⁷ *ANGSTER* 2017, 20, 35.

⁵⁸ *ANGSTER* 2017, 20, 62.

8. kép Angster József ceruzarajza a szülők házáról, 1867. május 11. és Angster a már átépített szülők háza előtt, 1906. június 29. Fotó: Angster Emil. (ANGSTER 2017, 495., 504.)

Ezt követően még három generáció (összesen tehát öt) élt a többször átépített 108-as számú házban. Angster Andrásnak – József öccsének – a keresztlői anyakönyv szerint itt született hét gyermeke 1860 augusztusa és 1871 januárja között.⁵⁹ A felnőttkort azonban csak János és József élte meg. Angster András hétszeres(!) keresztkomaságban volt az ingatlant megvásárló Láts Antal családjával. A keresztlési anyakönyvből tudható, hogy Angster András unokája, Angster Ferenc 1885. február 18-án még a 108. számú házban született.⁶⁰ Az Angster- és a Láts-család közötti adásvételi szerződést nem ismerjük.

Az épület és a két szomszédos ház az 1920-as években leégett. Ezt 1998 körül mondta el a házrészét a Kling házaspárnak eladó Elakovič Dusan. Megfontolandó, hogy a helybeli emlékezet szerint az 1920-as évekre tett tűz vajon nem az 1910-es években volt-e, ti. a naplóját 1918 áprilisáig vezető Angster említést tesz a régóta mások tulajdonában lévő szülőházának leégéséről és annak helyreállításáról.⁶¹

1944–45-től a 108. számú házban mindig két-két szerb család lakott, egyik elől, a másik hátul, a műhely-traktusban. A Kling-család ugyanígy költözött a ház egyik részébe 1958-ban. Ma csak ők lakják az épületet.

6.2. Angster József átépített szülőházának építészeti fölmérése⁶²

Kácsfalu főutcájában egy három lakóházból álló, fésűs beépítésű utcaszakasz középső épülete a 108-as számú ház. A címe: ul. Borisa Kidriča 108, a helyrajzi száma: 752. A földhivatali kataszteri térkép a pélmonostori földhivatal honlapján nyilvános. A tulajdoni lap szerint a telek teljes mérete 1144 m². Ebből a teljes beépített terület 351 m².

A lakóház hagyományos tornácos, ötoszlopos, nyeregvetős hosszúház. A 7,0 m x 23,30 m méretű ház a 76,30 x 16,0 m méretű telek utca felőli harmadában épült fel. A telek többi része (53,0 x 16,0 m) tárolás és veteményes célját szolgálja.

A főépület főfalai 50–55 cm vastag tömöttfalak. Az utca felőli helyiség (ma: hálósoba) és a következő (ma: nappali) közötti félméteres falvastagság alapján feltételezhető, hogy ez az utcafronti első traktus épült meg legkorábban. A következő traktus együtt épülhetett a műhellyel.

Az utcafronti nyílászárók befalazása után a homlokzaton csak egy vakablak maradt, amihez négy fellépős lépcső vezet. Valaha bolt volt az utcafronton.⁶³

A hosszúháznak az udvar felőli tornácon át két bejárata van, de csak a műhely melletti bejáratot használja a tulajdonos házaspár. A bejárat az előtérbe vezet, szemben a konyhával. Balra nyílnak egymás után sorban a helyiségek, egy szoba étkezővel, fürdőszobával és fűtőberendezéssel, tovább a nappali, majd innen nyílik a hálósoba. Mindhárom lakószobának a tornácra nyílnak az ablakai, a hálósoba utcai ablaka mára befalazott. Az épület jelentős átépítésére feltételezhetően Láts Antal idejében került sor. Köztudott, hogy a nyeregvetős hosszúházak tornáccal való bővítése szerte a Kárpát-medencében jellemzően a 19. század utolsó harmadában történt.

Az épület utolsó traktusa előtti toldalék mögött a hajdan műhelyül szolgáló helyiség található. A kétszárnyú, mives belső műhelyajtó minden bizonnyal Angster

⁵⁹ A gyermekek keresztlési ideje: Joannes 1860. aug. 11., Andreas és Josephus ikerfiúk 1862. júl. 28., Barbara 1864. dec. 11., Elisabetha 1867. jan. 17., Barbara 1868. 10. 21. és Andreas 1871. jan. 29. Eszéki Állami Levéltár. HR-DAOS-500. Čeminac. 1833–1858, 1859–1891.

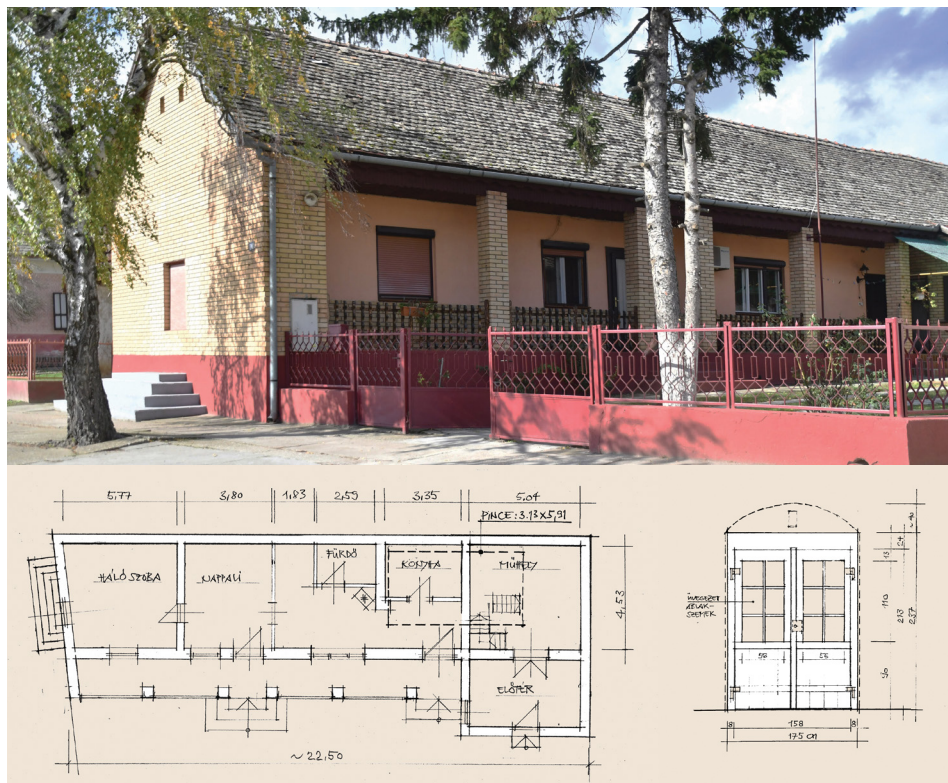
⁶⁰ ANGSTER 2017, 512.

⁶¹ ANGSTER 2017, 19.

⁶² Az építészeti fölmérést Szél Ágnes végezte 2024. április 24-én.

⁶³ Kling Janika ingatlantulajdonos szíves közlése.

József keze munkája. A villanyvilágítás előtti korban az asztalosműhelyeket is rendkívül nagy üveges ajtóval készítették. Ez az épületrész részben alapincézett. A műhelyből közvetlenül vezet lépcső a fa szárítására és tárolására szolgáló padlásra.

9. kép A 108-as számú ház. Fotó: Mánfai György, 2024.
Az épület alaprajza és a hajdani műhelyajtó. Szél Ágnes, 2024.

Angster József beszámolt a szülői házban, az asztalosként való szabadulása után végzett nyílászárócserékről: „Otthon elkészítettem magamnak a legszükségesebb szerszámokat és kezdtem szülői házamat asztalos munkákkal kissé rendbe hozni. Két tölgyfa ágyon kívül elláttam az egész házat új ajtók ablakokkal redényekkel (6 ajtó 5 külső belső ablak és redény) a mi elég soká tartott, még az ajtó-tokokat is részint fűrészelt tölgyfából készítettem hozzá.”⁶⁴

A telek az utca felé enyhén lejt, így a térszint és padlószint közötti különbség 40–60 cm között változik. A ház melletti kertben található még egy saletli (filagória), és áll egy szép fa, kicsit őrizve egy korábbi életmentő szederfa emlékét. A jelenlegi tulajdonos, Kling Janika megmutatta, hogy az ő gyerekkorában, az 1960-as években a hajdani hatalmas szederfa törzs-maradványa a filagória északnyugati részének a közelében volt. A környék által számon tartott szederfához kötődő történet: az 1849. évi súlyos kolerajárvány elvitte Angster nagyapját és János nevű kisöccsét is. A következő évre esett, amit Nagy betegségem fejezetcímen ír le Angster. Napokig feküdt és kínlódott egy szalmazsákon a nagy eperfa alatt, csak ivott és ürített... „A Szepi azonban a jó Istennek még nem kellett, a sok víz ivás úgy

⁶⁴ Idézet: ANGSTER 2017, 59.

kimosta a gyomromat, hogy úgy 10 nap múlván teljesen felgyógyultam, étvágyatt kaptam és úgy meg erősödtem a milyen eddig nem voltam.”⁶⁵ Az eperfák élettartama tekintetében a 150 év egyáltalán nem ritka.⁶⁶

7. A kácsfalusi nagyvendéglő

7.1. A mai is álló nagyvendéglő épülete és az Angsterok

Az Angster-ősök anyakönyvi bejegyzései szerint a 108-as számú ingatlant a gazdálkodó Joseph Angster édesapa 1885-ben bekövetkezett halála után hamarosan eladta a család. Ekkor az orgonaépítő öccse, András, a 66-os ingatlanba költözött fiával, Jánossal és annak feleségével, Schott Katalinnal (1868–1927), ahol a házaspár az 1890-es évek végén vendéglőt működtetett. Vállalkozásuk sikeres lehetett, mivel 1911-ben már egy nagyvendéglő tulajdonosai. A vendéglátást a következő generáció is folytatta: Ferenc (1885–1921) fiuk a feleségével, Liptai Rozáliával (1894–1972), majd Rozália egyedül Angster Rozália néven.

A nagyvendéglő a főúttal párhuzamos, nyeregvetős, részben alápincézett hosszúház. Alapterülete becslésünk szerint közel 330 m², a teljes parasztkorokk épületegyüttes alapterülete (csekély későbbi építménnyel együtt) 1150 m². A 2024. évi tulajdoni lap szerint a nagyméretű ingatlan területe 4.407 m². A címe: ul. Borisa Kidriča 113., hrsz. 1911-ben: 901/2., 2024-ben: 577.

10. kép Angster Johann/János a feleségével, Catharinával és Ferenc fiuk a feleségével, Rozáliával a nagyvendéglő előtt. (ANGSTER 2017, 523.)

⁶⁵ ANGSTER 2017, 40.

⁶⁶ Tóth István Zsolt botanikus szíves közlése.

Angster József orgonaépítő naplójában számos helyen szerepel a nagyvendéglő. Legkorábban 1844-ben, amikor az első, torony nélküli római katolikus templomot felszentelték. „A közös ebéd ha jól emlékezem más megfelelő hely hiányában a közel lévő nagy vendéglőben tartottak meg.”⁶⁷

Angster József a kácsfalusiaknak írt német nyelvű önéletrajzát 1913 tavaszán kezdte és szeptemberében fejezte be.⁶⁸ Fölkereste Müller Károlyt, Laskafalu új plébánosát, majd a mise után kocsit rendelve – mint írja – „átrándultam Kácsfaluba Angsteréhez.”⁶⁹ A szülőfaluban tett utolsó látogatása alkalmával átadta rokonainak a számukra írt, 284 oldalas, német nyelvű önéletrajzát.⁷⁰

1939-ben a Jugoszláviában élesedő nemzetiségi viszonyok miatt Kácsfalu két nagyvendéglőse elcserélte az ingatlanát. A főutca 113. sz. alattit Angster Rozália tulajdonostól a szerb vendéglős vette át a tőle mintegy 650 méterre fekvő 114. alatti vendéglőért.⁷¹ Így mindkét nagyvendéglő közel került a saját nemzetiségi tömbjéhez.

1945 után a kácsfalusi Angster-család és a nagyvendéglő sorsát a kor jugoszláviai történéseinek a tükrében érdemes vizsgálni. A Baranyai háromszögben történekről Fóris Gábor 2023-ban közli: „A Vörös Hadsereg a jugoszláv partizánokkal karöltve kemény harcok árán 1944 október-novemberben lépte át a Dunát, és vonta katonai közigazgatás alá a Dráva-szöget, ahol a némettség mellett a magyarság szenvedte meg legjobban az etnikai tisztogatást.”⁷² Bizony, a Drávaszög több településén élő Angsterokat vagy mint magyarokat, vagy mint németeket zárták lágerba.

7.2. A kácsfalusi Angster-család sorsa 1914-től (Angster Barač Tünde írása)

Angster Ferencnek és Rozáliának János nevű fia született 1914-ben, majd Aranka nevű lánya. Mivelhogy a fiatalasszony már 1921-ben özvegy maradt, egyedül kellett vezetnie a nagyvendéglőt és nevelni a két kisgyermekét. Az élete nem volt könnyű.

1941. október 12-én a fia, Angster János Hercegszőlősen feleségül vette Frank Erzsébetet (Hercegszőlős, 1920 – Pélmónostor, 2003) és János nevű fiuk született (Karancs, 1944 – Kő, 1996). Közben a leány, Angster Aranka is férjhez ment. Három gyermekük született: Tikert Vili 1936-ban, majd Lujza (1937–2010) és még egy beteges Richárd nevű fiú (1938 k. – 2010).

Angster Rozália szorgalmasan vezette a nagyvendéglőt majdnem a II. világháború végéig. Ráhárult 1939-ben az ingatlancsere lebonyolítása is. Német származásuk miatt úgy érezte, hogy a háborúban János fiát a német hadseregbe kell besorozni, ami rossz döntésnek bizonyult, mert az akkori Jugoszlávia alatt, ahol a németek voltak a fő ellenségek, ők is a saját szülőföldjüknek lettek a legnagyobb ellenségei. Származásuk és e döntés miatt 1944–45 táján Rozália ismert vendéglős-

⁶⁷ Idézet: *ANGSTER* 2017, 31.

⁶⁸ *ANGSTER* 2017, 520.

⁶⁹ Idézet: *ANGSTER* 2017, 522.

⁷⁰ E kéziratos könyv megsemmisült, vagy lappang.

⁷¹ Ennek a vendéglőnek a helyén ma újjépítésű étterem és kávézó működik.

⁷² Idézet: Pécs *Aktuál*, 2023.02.04. <https://pecsaktual.hu/multidezo/ehseg-nyomorusag-szenvedes-ami-kor-fizikai-hatar-valasztotta-szet-baranyat/> (Letöltés dátuma: 2025. március 22.)

nőt és családját⁷³ elhurcolták Szerbiába, a Gádor (ma Gakovo, Szerbia) nevű német faluba. Ők a rajtuk lévő ruhán kívül semmit nem vihettek magukkal.

A szerb partizánok 1944 őszén Gádor községet is koncentrációs táborrá alakították. Három éven belül, 1945 és 1948 között mintegy 8.500 német vesztette életét kínzások, éhség és betegségek miatt. A tábor bezárása után szerbeket költöztettek a helyi németek otthonaiba, amelyeket azok elhagytak, vagy elzavarták onnan őket.

Angster Rozáliának az ismert vendéglősnői jó hírre segített ebben a nehéz helyzetben, mert az egyik őr felismerte, és titkon hozott nekik ételt, a pici gyerekek pedig tejet. Néhány hét után egy éjszaka az őr odajött Rozáliához és azt mondta: „Most vagy soha!”, kinyitotta az ajtót és folytatta: „Hazáig meg ne álljatok!”

Így a hattagú Angster-család futva indult el a hosszú, fárasztó és nagyon veszélyes útra, a kb. 70 km gyaloglásra. Napokig tartott az út, mert nappal bujkáltak, éjjel gyalogoltak –, a két nő, a három kisgyerek, és velük volt a pici baba. Útközben tönkrement a babakocsi, mert nem csak a pici feküdt a kocsiiban, hanem beleültek felváltva a nagyobbak is, mert a lábuk már nem vitte őket.

Amikor végre visszaértek a nagyvendéglőbe, haza, Kácsfaluba, a nagy öröm nagy bánattá vált. Csak akkor tudták meg, hogy még nagyobb balsors érte őket, mert mint a többségnél, így az ő otthonukba is már beköltöztettek főleg a Bánátból áthozott szerbeket, akik most az új tulajdonosok voltak, ők meg egyszerre hajléktalanokká váltak.

Rozália nagy nehezen kikönyörgött az új tulajdonosoktól egy tollaspárnát és egy dunyhát a gyerekek számára, és kérte, alhassanak a padláson, hogy a gyerekek megpihenjenek. (Szíve megszakadt tudván, hogy a családi örökséget, a generációk általi sok kemény munkának az eredményét most valaki csak magáénak nevezi.) Ezzel nagyon nehezen tudott később is élni, tudván, hogy a három unokáról továbbra is öneki kell gondot viselni, mert nem volt senki másuk rajta kívül.

A menyje, Erzsébet hazament Hercegszőlőkre szüleikhez, és a férjét, Angster Jánost többé nem látta, mert mint volt német katonának be volt tiltva a visszajövetel Jugoszláviába. Ő is egyedül nevelte fel egyetlen fiát, Angster Jánost.

Angster Rozáliát a sors rákényszerítette, hogy gyorsan cselekedjen, mert három kis éhes száj várt rá. Összeszorította a szívét, félretette a büszkeségét, és hogy a gyerekeknek tetőt biztosítson a fejük felett, elvállalta egy öreg néninek a gondozását Karancson, és ilyen módon újra - nehéz munkával - házhoz jutott. Újból egyedül nevelt, de most már három unokát.

Rozália fiát, Angster Jánost Ausztriában a háború vége felé hadifogolytáborba hurcolták. Onnan egy osztrák egygyerekes özvegyasszony „váltotta ki” kíségetként a gazdaságban, és vele is maradt; közösen még három gyermeket nemzettek: Johann, Annit és Gerhardot. Így fejeződött be az Angster-generációknak a több mint 150 éven át tartó élete Kácsfalun.

8. Kácsfalusi születésű alkalmazottak a pécsi Angster orgonaépítő cégnél

A kácsfalusi orgonagyári munkavállalók teljes névsorának összeállítására nem tudunk vállalkozni, de hadd említsünk meg néhány személyt.

⁷³ A tüdőgyulladásban 29 évesen meghalt Arának és fiatalon megölt férjének három kis gyermekét, valamint Erzsébet menyét és pici unokáját, Angster Jánost. Angster Barač Tünde a koncentrációs táborba pici babaként elhurcolt Angster János idősebbik lánya.

11. kép A hajdani nagyvendéglő homlokzata és udvara.

Fotó: dr. Szilágyi Sándorné dr. Zsolt Njúra, 2000 és Mánfai György, 2024.

Angster József első munkatársai között volt asztalos nagybátyja, Angster János (1818–1883), aki Angster hívására 1868 augusztusában érkezett meg Brixenből Pécsre, és haláláig nála dolgozott.⁷⁴

A legelső inas, akit 1870-ben fölvelt, nála szabadult, majd dolgozott, egy Kácsfaluban 1852-ben született rokon, Elbl János, akinek az édesanyját Angster Erzsébetnek hívták. Elbl János tehát Angsternak unokatestvére volt.⁷⁵

Angster 1876-ban, András öccse kérésére vette föl inasnak András 1862-ben született fiát, Józsefet.⁷⁶ Róla följegyzí a naplóban, hogy 1896-ban a mezőkomáromi

⁷⁴ ANGSTER 2017, 331, 394.

⁷⁵ ANGSTER 2017, 19, 335.

⁷⁶ ANGSTER 2017, 359.

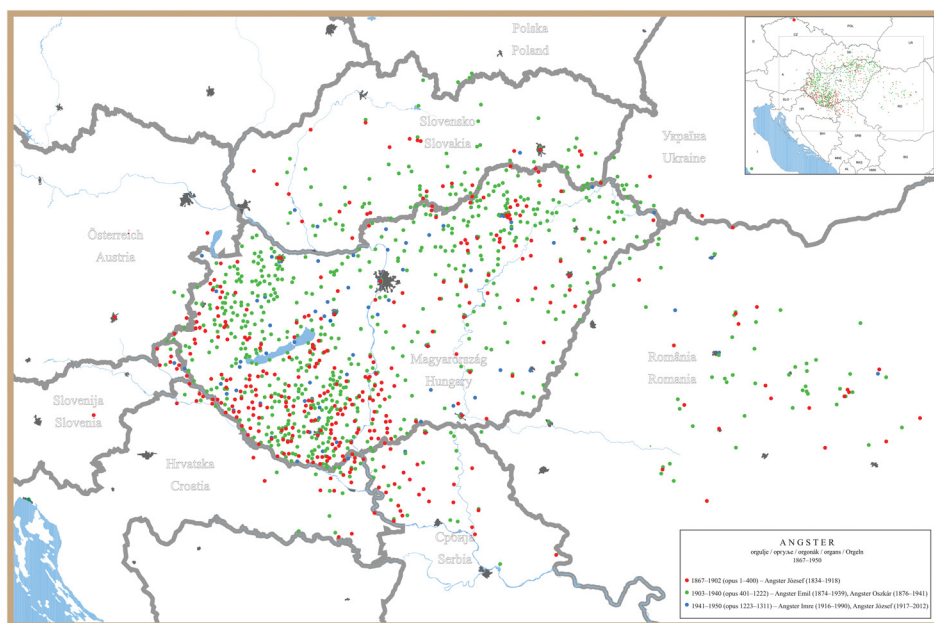
(Fejér vm.) orgona bővítésén dolgozott. Az unokaöcs Angster József – kapcsolatuk megromlása után – Országh Sándornál dolgozott, majd a Felvidéken, a Selmecbánya melletti, gyorsan iparosodó Radványban közös orgonaépítő intézetet alapított Hardonyi József orgonaépítővel.⁷⁷

9. In memoriam...

Az Angster-család által mintegy fél évszázadon át üzemeltetett nagyvendéglő épületében az 1960-as években már csak bolt működött, a ház jelentős része lakatlan volt. A telket a tulajdonosa gondoza, de az épületegyüttes éppúgy lakatlan, mint Pécsett, a Mária utca 35-ben a hajdani Angster-orgonagyár.

Kácsfaluban 2016-ban a pécsi 500. sz. Angster József Szakképző Iskola kezdeményezésére és kivitelezésében felállítottak egy Angster József-emlékművet a Szent Vendel templom kertjében. A szobrot Kalányos Ferenc szakoktató tervezte, és a mű megalkotását is ő vezette.

2024-ben elkészült Angster József magántulajdonban lévő, gondozott szülőháza egy ötnyelvű (horvát-szerb-magyar-angol-német) emléktábla terve; ennek felső részén 100x150 cm-es térképen jelenik meg, hol épültek Angster-orgonák a pécsi cég működésének 83 esztendeje (1867–1949) alatt.

12. kép Az Angster-orgonaépítők három generációja által épített orgonák térképe. Szerkesztette: Antal Gábor és Antal Kristóf.

Az első fázisban az orgona-térkép nyomtatott változata készült el, s ez a 150 cm széles tábla a pécsi Baranya Vármegyei SC Angster József Technikum, Szakképző Iskola és Szakiskola épületébe kerül, miután a véglegesnek tervezett tűz-

⁷⁷ ANGSTER 2017, 481. Hajdók Judit friss kutatása szerint az unokaöcs József Radványból hazatérve 1898. december 19-én hunyt el Pécsett. *Pécsi Napló*, 1898. december 21.

zománc változat létrejöttét megérleli az idő, illetve az ország- és felekezeti határokon átívelő közös akarat.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetet mondanak a kutatáshoz nyújtott segítségért az Eszéki Állami Levéltárnak és a következő személyeknek: Burján Istvánnak, Kazalné Angster Évának és Angster Gábornak, Kiss Györgynek, Jovan Nedičnek, Németh Jánosnak, Kling Janika, Kling Erika és más kácsfalusi beszélgetőtársaknak; a fotográfiákért Hack Róbertnek, Mánfai Györgynek és dr. Szilágyi Sándorné dr. Zsolt Njúrának; a tervrajzokért a MNL Baranya Megyei Levéltárának; Kácsfalu térképvázlatáért Antal Kristófnak; az Angster-orgonák térképéért Antal Gábornak és Antal Kristófnak.

Irodalom

- ANGSTER J.* (1834–1918) 1886: Az orgona története, lényege és szerkezete. Pécs, 1886.
- ANGSTER J.* (1834–1918) 2017: Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója. Hajdók Judit bevezető tanulmányával és jegyzeteivel. Budapest, 2017.
- ANGSTER J.* (1917–2012) 1993: Angster. A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs, 1993.
- ANGSTER M. – ANGSTER BARAČ T.* 2024: Angster József szülőháza Kácsfalun. Konferencia poszter előadás horvát–angol–magyar nyelven. Valpó, Horvátország, 2024.
- B. HORVÁTH CS.* 1972–1973: Adatok az Angster orgona- és harmóniumgyár történetéhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 17–18 (1972–1973) 137–166.
- BARANYAI J.* 1976: Vízbe vesző nyomokon. Fejezetek a Dráva-szög történetéből. Eszék, 1976. Reprint: Újvidék, 2004.
- DÉNES G.* 1944: Ég és föld között. Budapest, 1944.
- FÉNYES E.* 1851: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betürendben, körülményesen leiratik. Pest, 1851. Reprint: Budapest, 1984.
- FONAY ZS.* 1979: Az Angster Orgonagyár ötven éve. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1979. 109–175.
- FORRÓ L.* 2015: Az 1944/45-ös délvidéki partizánmegtorlás historiográfiai áttekintése. Délvidéki Szemle 2 (2015/1) 97–108.
- GYÉMÁNT R. – DROZNIK ZS.* 2004: A horvátországi magyarság területi és társadalomstatisztikai sajátosságai. Területi Statisztika 7 (44)/4 (2004) 361–389.

- HAJDÓK J.* 2011: Az Angster orgonaépítők három generációja. Műemlékvédelem 55 (2011/2) 107–118.
- KÁLDY-NAGY L.* 1960: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960.
- KOLUNDŽIĆ, D.* 2009: Prvi šematizam Eparhije osečkopoljske i baranjske. Beograd, 2009.
- MICHELI T.* 2015: Kácsfalu: 14. századi temetkezési helyet tártak fel a baranyai település mellett. *Új Magyar Képes Újság*. online 2015. április 22.
- SOLYMOSI F.* 1996/1997: Az Angster-orgonák jegyzéke. Magyar Egyházzene 4 (1996/1997) 331–374.
- SRŠAN, S.* 1999: Baranja 1785. godine. Drzavni Arhiv u Osejku, Hrvatska. Eszék, 1999.
- SRŠAN, S.* 2001: Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine. Eszék, 1999.
- SRŠAN, S.* 2003: Visitations Canonicae. Baranya. Liber I. (1729–1810) / Kanonske Vizitacije. Baranja, Knjiga I. (1729–1810). Eszék, 2003.
- SRŠAN, S.* 2004: Visitations Canonicae. Baranya. Liber II. (1829–1845) / Kanonske Vizitacije. Baranja, Knjiga II. (1829–1845). Eszék, 2004.
- Sz. n.: A pécsi székesegyház új orgonája Angster gyárában. *Pécsi Hírlap*, 1888. szeptember 2. 3.
- SZÉL Á.* 2024: Angster József szülőházának felmérése. Építészeti dokumentáció. Kézirat, 2024.
- SZIRTES G.* 1998: Pécsi Panteon. Pécs, 1998.
- T. MÉREY K.* 1999: Baranya megye ipara (1850–1914). In: Szirtes G.–Vargha D. (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. 7–34.
- TÓTH I.* 1979: Villanások. Adatok Pécs–Baranya irodalmi életéből. Pécs, 1979.
- VARGA, D.* 2008: Josef Angster – poznati graditelj orgulja iz Baranje. VDG Jahrbuch 15 (2800) 143–186.
- VASS E.* 1977: A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1977 15–93.
- VÉRTESI Z.* 1940: Magyarbóly evangélikus egyházközség és filiái története. Pécs, 1940.
- ZSOLNAY M. – M. ZSOLNAY M.* 1974: Zsolnay. A Zsolnay-gyár és a család története. Budapest, 1974.
- ZSOLT ZS.* é. n.: Dr. Zsolt Zsigmond lappangó kézirata az Angster-család eredetéről.

Harry S. Truman és Nagy Ferenc kapcsolata*

MÁTÉ ZSOLT

PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Interdiszciplináris Doktori Iskola
e-mail: zsolt.mate@hotmail.com

Rezümé: Nagy Ferenc bissei születésű, mindmáig egyetlen baranyai származású miniszterelnök élete számtalan eddig ismeretlen aspektussal bír. Az egyik ilyen, az USA egyik legismertebb elnökével, Harry S. Trumannel való kapcsolata, amely még miniszterelnökként a Fehér Házban tett látogatásához nyúlik vissza. A két kormányfő akkor kialakított személyes kapcsolata hatására Nagy Ferenc a kényszeremigrációja alatt még többször érintkezett Trumannel. A Truman Elnöki Levéltárban fennmaradt levelezés alapján Nagy Ferenc számos alkalommal kereste az amerikai elnöknél a személyes találkozás lehetőségét, és kínálta fel szolgálatait választott hazájának akkori vezetőjénél. Nagy Ferenc, bár farmerként dolgozott Herndonban, az amerikai főváros közelében, de egyáltalán nem zárkózott el a közéleti szerepvállalástól. Habár ezek a kapcsolatfelvételi kísérletek egyoldalúnak bizonyultak, 1963-ban mégis sor került egy személyes találkozóra az immáron nyugdíjas elnök, és az előadói körúton résztvevő Nagy Ferenc között.

Kulcsszavak: Nagy Ferenc, Harry S. Truman, személyes levelezés, hidegháború

The relationship between Harry S. Truman and Ferenc Nagy

Summary: Ferenc Nagy, born in Bisse, the only Hungarian Prime Minister of Baranya origin to this day, whose life has numerous aspects that were unknown so far. One such aspect is his relationship with one of the USA's most renowned presidents, Harry S. Truman. Their relationship dates back to Nagy's visit to the White House during his tenure as Prime Minister. The personal connection established between the two leaders led Ferenc Nagy to interact with Truman multiple times during his forced emigration. Based on correspondence preserved in the Truman Presidential Library, Ferenc Nagy sought opportunities for personal meetings with the American president on several occasions and offered his services to the

* A szerző ezúton szeretné kifejezni köszönetét a Nagy Ferenc Miniszterelnök Kutatócsoportnak a szakmai támogatását (www.nagyferenc.org). Hálával tartozom Ginelli Zoltánnak a Columbia Egyetemen digitalizált, Nagy Ferenc és Harry S. Truman közt folytatott levelezés megosztásáért. A Truman Elnöki Könyvtárban folytatott kutatásokat a Harry S. Truman Library Institute kutatási alapja támogatta 2023-ban. A jelen tanulmány a Pécs-Baranya évszázadai 8. Országos helyismereti konferencián 2023. november 10-én elhangzott előadás írott, javított, bővített változata.

leader of his adopted country. Although Ferenc Nagy worked as a farmer in Herdon, near the American capital, he embraced public engagements as well. Despite the fact that these attempts to building contacts proved to be one-sided, a personal meeting eventually took place in 1963 between the now-retired president and Ferenc Nagy, who was participating in a lecture tour.

Keywords: Ferenc Nagy, Harry S. Truman, personal letters, Cold War

* The author would like to express gratitude to the Nagy Ferenc Prime Minister Research Group for their professional support (www.nagyferenc.org). Special thanks are due to Zoltán Ginelli for sharing the digitized correspondence between Ferenc Nagy and Harry S. Truman, preserved at Columbia University. The research conducted at the Truman Presidential Library was supported by the Harry S. Truman Library Institute's research fund in 2023. This study is the written, revised, and expanded version of the presentation delivered at the 8th National Local History Conference, Centuries of Pécs-Baranya, on November 10, 2023.

Bevezetés

A bissei születésű Nagy Ferenc mindmáig hazánk egyetlen Baranya vármegyei származású miniszterelnöke. A XX. századi magyar politikatörténet egy feledésbe nem került, de a tudományos történetírás fókuszától távol eső Nagy Ferenc életútja, amelyről leginkább visszaemlékezések számoltak be, számos megválaszolatlan kérdést takar. Az emigrációban töltött évei a hazai közélet és történetírás számára talán a legkevésbé ismertek. A jelen tanulmány és idézetek formájában forrásközlés célja, hogy bemutassa Nagy Ferenc és Harry S. Truman amerikai elnök kapcsolatát. Az írásom alapját szolgáló forrásokat 2023-ban a Truman Elnöki Könyvtárban kaptam kézhez, valamint ezen iratok korábbi magyar fordítása és felhasználása számomra nem ismert. A publikáció aktualitását az adja, hogy 2024-ben volt Nagy Ferenc halálának negyvenötödik évfordulója. 2025-ben újjáépítési miniszteri és nemzetgyűlési elnöki kinevezésének nyolcvanadik évfordulója ad relevanciát a kutatásnak.

Párhuzamos életrajzi kapcsolatok

Harry S. Truman és Nagy Ferenc életútja között több hasonlóság is megfigyelhető. Az amerikai elnök 1884. május 8-án, a Missouri állambeli Lamarban látta meg a napvilágot, amely település az 1880-as népszámlálás alapján 2200 lakossal bírt.¹ A Nagy Ferenc születési évéhez (1903) legközelebbi népszámlálás alatt, 1900-ban 703 főt írtak össze Bissén.² Figyelembe véve, hogy az USA lakossága ebben az időszakban a többszöröse volt a Magyar Királyságnak, elmondható, hogy népesség szempontjából hasonló méretű településről származtak.

A családja tulajdonában tizenkét hold föld állt a falu határában, amely Bisse egyik legnagyobb birtokkal rendelkező földtulajdonosává tette Nagy Ferencet.³ Truman Naggyal szemben rendkívül mobil fiatalkort tudhatott maga mögött. Bár apai ágon földművesek voltak a szülei, mégis több alkalommal költöztek, és a jobb oktatás reményében fiatalon a nagyszüleihez került Independence városába. További különbség, hogy az amerikai elnöknek két testvére volt, illetve Truman édesapja állatkereskedő munkája mellett 1889-re 120 hold földet is vásárolt, és további 40 hold művelésében segítette az apósát.⁴ A családi háttérük abban méginkább hasonlít, hogy mindketten protestánsnak nevelkedtek. Nagy Ferenc református családba született, Truman pedig baptistába. Mindkettejük fiatalkorához hozzátartozik az is, hogy nem rendelkeztek felsőfokú oktatási végzettséggel. A mezőgazdasági háttér, családjuk alacsony iskolázottsága ellenére mindkét politikus rendkívül sikeres társadalmi mobilitást valósított meg.

A politika iránti érdeklődés mindkét életút esetében a serdülőkorhoz kapcsolódik. Truman már tizenhat évesen a Demokrata Nemzeti Konvención (Democratic National Convention) dolgozott segédként Kansas Cityben.⁵ Nagy Ferencet a politika szele Bisse első világháborús emlékművének 1923-as avatásakor csaphatta meg, mivel az avatón mindössze tizenkilenc évesen mondott beszédet számos megyei méltóság előtt, és ennek elismeréseként kezdtek napvilágot látni első közéleti

¹ Népszámlálás 1880, 238.

² Népszámlálás 1900, 90.

³ VÖRÖS 1995, 17.

⁴ HAMBY 1995, 7.

⁵ HAMBY 1995, 10.

írásai.⁶ Az országos politikába mindketten az 1930-as években kapcsolódtak be. Truman az első világháborút követően több választás során elnyert helyi bírói tisztségeket, de az országos áttörést az 1934-es törvényhozási választás hozta el számára: 1935-től Missouri állam szenátora lett, amely tisztségét szinte alelnökségéig ellátta. Nagy Ferenc az 1930-as években a Független Kisgazdapárt főtítkáráként kapcsolódott be az országos politikába. Habár az 1935-ös országgyűlési választáson egyéni képviselőként még vereséget szenvedett, de négy évnyi szisztematikus pártépítéssel 1939-től országgyűlési képviselővé választották.⁷

A második világháború mindkét politikus életében sorsfordítónak bizonyult. Truman országos hírnévre tett szert a közbeszédben csak Truman Bizottságnak hívott, valójában a Nemzeti Védelmi Program Vizsgálatát Végző Szenátusi Speciális Bizottság (Senate Special Committee to Investigate the National Defense Program) nevű korrupcióellenes testület vezetőjeként. A Truman Bizottság működését még az elnöki stáb is elismerte, és Franklin D. Roosevelttel elnökkel kialakult jó kapcsolatának köszönhetően a negyedik elnöki ciklusára elnyerte az alelnökjelöltséget, majd magát a tisztséget is.⁸ 1945-ben pedig mindössze nyolcvankét alelnökként ledolgozott nap után Roosevelttel halála miatt az Amerikai Egyesült Államok harmincharmadik elnöke lett. Nagy Ferenc ezzel szemben a német megszállást követően börtönbe került, és onnan illegalitásba kényszerült.⁹ 1945-ben, már a debreceni ideiglenes Nemzetgyűlés és a kormány összetételében, később pedig a nemzetgyűlési választásokon is érvényesült a világháborús győzelmet kivívó országok akarata a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül. Ez a magyarországi pártok (újra)szerveződésére olyan hatással volt, hogy a korábbi kormánypártok, különösen pedig a szélsőjobboldali pártok el sem indulhattak a választásokon, így elsősorban a korábbi ellenzék pártjai és az újonnan alakuló kisebb szervezetek kerülhettek a szavazólapokra. Ennek következményeként a Független Kisgazdapárt kimagasló fölényrel megnyerte a választásokat, és koalíciós kormányt alapított.¹⁰ Nagy Ferenc ennek a belpolitikai folyamatnak köszönhetően először újjáépítési miniszter lett, majd 1945 végére a Nemzetgyűlés elnöke, amit a következő másfél évben már kormányfőiségre váltott.

Személyes érintkezés(ek) a hatalomban

Nagy Ferenc protokolláris okokból, illetve a párizsi béke előkészítése miatt diplomáciai vonalon is kereste a kapcsolatot az amerikai elnökkel. Az első táviratot 1945. december 8-án küldte a Fehér Házba, ebben a nemzetgyűlés elnökeként fordult Trumanhoz: *„Mélységen hálásak vagyunk Amerika hősiei fiainak, hogy áldozatvállalásukkal megmentették az európai emberek szabadságát a halálos fasizista veszedelemtől. Illetve, hogy lehetővé tették a magyar demokrácia helyreállítását és konszolidációját. A Nemzetgyűlés kéri Elnök Urat, a szabadság szerető emberek igaz barátját, hogy hirdesse a magyar nemzet elköteleződését a demokratikus világrend részeként.”*¹¹ Hasonló tartalmú, és szintén köztársasági elnöki kinevezését követően küldött táviratot Tildy Zoltán is Washingtonba 1946. február elején.¹² Nagy

⁶ VÖRÖS, 1995, 13.

⁷ VÖRÖS, 1995, 22., 24.

⁸ HAMBY, 1995, 276–278.

⁹ Nagy Ferenc 1944–1945-ös tevékenységéről lásd.: SZALÁNCZI–KISS–FARKAS 2023, 79–85

¹⁰ GYARMATI 2021, 61–62.

¹¹ Idézet: Nagy Ferenc távirata az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez. 1945. 12. 08. OF Hungary 1.

¹² Tildy Zoltán levele az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez, 1946. 02. 03. OF Hungary 1

Ferenc február tizennegyedikén immáron miniszterelnöki kinevezése alkalmából táviratozott Trumannak: „*Magyarország miniszterelnökének kinevezésem alkalmából üdvöletemet küldöm Öexcellenciájának az erős Amerikai Egyesült Államok elnökének, amelyik [ország – M. Zs.] mindig kifejezte a szabadságért küzdő magyar emberek felé a jóakarátát. Kérem jóságos támogatását mérhetetlen befolyásával a demokratikus nemzetek közösségébe csatlakozásért irányuló törekvéseimben.*”¹³

A két kormányfő útja 1946. június közepén keresztezte egymást, amikor Nagy Ferenc egy magyar kormánydelegációt vezetett az amerikai fővárosban. A találkozóra amerikai kezdeményezésre került sor.¹⁴ A delegáció tagja volt a kormányfőn túl Rákosi Mátyás, Ries István, Gyöngyösi János és szakértőként, titkárként Rác János. A delegáció 1946. június 12-én érkezett Washington D. C.-be, és az elnöki vendégházként működő Blair House-ban került elszállásolásra. A washingtoni magyar külképviseleten fogadással zárult a nap, amelyet másnap az amerikai külügyminisztérium viszonzott.¹⁵ A diplomáciai munka már a megérkezés napján elkezdődött: a magyar miniszterelnök James F. Byrnes külügyminiszterrel négyszemközt tárgyalt, azután a teljes delegáció az amerikai partnerekkel közösen ült le egyeztetni.¹⁶ Június 13-án fél tizenkettőkor került sor Truman és Nagy Ferenc személyes találkozójára a Fehér Házban. A találkozón a tolmácsolást Paul Marik biztosította.¹⁷ A magyar miniszterelnök egy szeptember negyedikén küldött csomaghoz mellékelt levelében jelezte, hogy a találkozón „*melegen érdeklődött Magyarország mezőgazdasági helyzete, a magyar agrárélet és a magyar állattenyésztés kérdései felől.*”¹⁸ A csomagba egy könyv és egy fényképalbum is került.¹⁹ További források alapján még a Duna nemzetközi hajózhatóságáról váltottak szót.²⁰ A találkozóról ikonikus fényképek is készültek, többek között egy, amin Truman jobbán Nagy Ferenc, balján pedig Rákosi Mátyás állt.²¹ A delegáció ellátogatott még a Capitoliumba, Arlingtonba és George Washington egykori rezidenciájába Mount Vernonba.²² A látogatás legfőbb diplomáciai célja a párizsi békeszerződés előkészítése, így például Erdély hovatartozásának és Magyarország határváltozásainak megállapítása volt. A legnagyobb sikert a gazdasági kapcsolatokban sikerült elérni, aminek köszönhetően még 1946. nyarán hazatérhetett a magyar aranykészlet.²³

A két kormányfő a hazautazásról értesítő, és a tárgyalásokat megköszönő táviratokon túlmenően is tartották a kapcsolatot. Amerikát elhagyva az alábbi üzenetet címezte Nagy Ferenc amerikai kollégájának: „*Mielőtt elhagyom az Egyesült Államokat legyen szíves fejezze ki Truman elnöknek az én és kollégáim szívélyes háláját Magyarország sürgős problémáinak megértésében és a számos figyelmeséget, amit irányunkba fejezett ki. Biztosak vagyunk látogatásunk segít túllendülni a béke és a helyreállítás terén különböző álláspontunkon.*”²⁴ Az államalapítás ünne-

¹³ Idézet: Nagy Ferenc távirata Harry Trumannak, 1946. 02. 09. OF Hungary 1.

¹⁴ Stanley Woodward protokolfőnök feljegyzése Matthew J. Connolly elnöki időpont titkárnak. OF Hungary 1.

¹⁵ Külügyminisztérium 406. számú sajtóközleménye, 1946. 06. 11. OF Hungary 1.

¹⁶ ROMSICS 2006, 179–180.

¹⁷ PPF Nagy Ferenc

¹⁸ Idézet: PPF Nagy Ferenc

¹⁹ Nagy Ferenc levele Harry Trumannak, 1946. 09. 04. PPF Nagy Ferenc. Truman egy 1946. november 8-i válszlevélben fejezte ki háláját a könyvekért.

²⁰ SZŰCS 2003, 890–891.

²¹ Szerzői jogi védetség miatt itt közölni nincs mód. Az alábbi linken tekinthető meg: <https://www.trumanlibrary.gov/photograph-records/59-1133> (Letöltés dátuma 2024. február 12.)

²² Külügyminisztérium 406. számú sajtóközleménye, 1946. 06. 11. OF Hungary 1

²³ A látogatásról bővebben lásd ROMSICS 2006. 179–180. és VIDA 1978.

²⁴ Idézet: Nagy Ferenc távirata Dean Acheson külügyminiszternek, 1946. 06. 19. OF Hungary 1.

péhez kapcsolódó protokoll üdvözlő táviratban is visszautalt az akkor még alig pár hetes találkoójukra: „*Boldog vagyok, hogy lehetőségem nyílt meggyőződni személyesen ezen értékekről. Öccellenciája személyében az Ön dicsőséges országában.*”²⁵ Nagy Ferenc 1947-es lemondásáról minden bizonnyal volt ismerete az elnöki stábnak, mivel a Magyarországgal kapcsolatos hivatalos iratok között megőriztek egy 1947. június 5-i New York Times és egy június 13-i Washington Post újságkivágást Nagy Ferenc lemondásáról és Amerikába érkezéséről. Truman a bolgár, román és magyar politikai fordulat elítélésével kapcsolatban június 14-én nyilatkozatot is adott ki.²⁶ Fennmaradt egy Trumannak címzett, de postára nem adott levél 1947. június 8-i keltezéssel, Genfből. Ebben Nagy Ferenc konkrét segítséget nem kért, csak saját szemszögéből írta le az 1947-es kommunista fordulatot Dél-Kelet-Európában. „*Ezeknek a népeknek csak a terror hatása alatt maradnak némák sérelmeik és elnyomatásuk hangoztatásával. Hiába hangzik el ébresztő szó ezekhez a népekhez, [sic!] a most már valójában leeresztett vasfüggöny nem engedi át az elnyomott népek visszhangját.*”²⁷

Egy kontinensen

Nagy Ferenc legközelebb 1952. június 9-én írt az amerikai elnöknek, hogy időpontot kérjen a Trumannal való találkozáshoz a magyarországi kommunista hatalomátvétel ötödik évfordulójának alkalmából. A Külügyminisztérium javaslatára az elnöki titkárság az elnök sűrű napirendjére hivatkozva elhárította a találkozót, de mint írták „*az Egyesült Államok kormánya és népe nem felejtette el 1947 tragikus magyarországi eseményeit...A kommunista vezetésű Magyarországra ereszkedett sötétség ellenére biztosan megvagyok győződve a magyar emberek kitartanak a szabadság és demokratikus életre törekvésük mellett. Az Államoknak jövőben is a legfontosabb, hogy folytassuk a szabadság ügyéért erőnk és egységünk fejlesztését.*”²⁸ A teljes válaszlevél tovább árnyalja a Kelet-Közép-Európával kapcsolatos demokratizációs törekvéseket: „*A világ szabad népeinek természetesen döntő felelősségük, hogy e törekvéseket bátorítsák és támogassák. A szabadság áldásait élvező népek nem maradhatnak közömbösek aziránt, hogy Kelet-Európa népeitől megtagadták a nemzeti függetlenséget és az emberi jogokat.*”²⁹

Truman második elnöki ciklusa végére rendkívül népszerűtlen politikussá vált, mindössze 26%-os népszerűségi indexszel.³⁰ Az 1952-es választáson nem indult újra és a Demokrata Párt súlyos vereséget szenvedett a második világháború szövetséges főparancsnoka, Dwight D. Eisenhower élén induló Republikánus Párttal szemben. Visszaköltözött Independence-be, ahol „nyugdíjas” éveit az akkor már működő Franklin D. Roosevelt, és a hamarosan átadásra kerülő Herbert Hoover Elnöki Könyvtárak mintájára a saját elnökségét és az amerikai demokráciát bemutató könyvtár megalapítására és megépítésére fordította.³¹ Az Elnöki Könyvtárak alapítását és működtetését az 1955-ös Elnöki Könyvtárak Törvény szabályozta. Ennek értelmében az intézményt annak alapítását és épületének felépítését követően az amerikai Nemzeti Levéltárnak adományozták, amely innentől átvette az üze-

²⁵ Idézet: Nagy Ferenc távirata Harry Trumannak, 1946. 07. 04. OF Hungary 1.

²⁶ Elnöki nyilatkozat, 1947. 06. 14. OF Hungary 1.

²⁷ Idézet: Nagy Ferenc Harry Trumannak címzett, de el nem küldött levele, 1947. 07. 08. COLUMBIA Truman

²⁸ Idézet: Leirat Nagy Ferenc és Harry Truman levélváltásáról 1952. 06. 09.-1952. 06. 13. PPF Nagy Ferenc

²⁹ Idézet: Harry Truman válaszelevele Nagy Ferencnek, 1952. 06. 13. COLUMBIA Truman

³⁰ HAMBY 1995, 583.

³¹ HAMBY 1995. 629–630.

metetését, és ellátta az adott elnöki adminisztrációhoz kapcsolódó iratokkal.³² A Truman Elnöki Könyvtárat 1957. július 6-án adták át, és nemcsak a kutatóknak, látogatóknak szolgált úticélként, hanem az egykori elnök haláláig saját dolgozószobájának is helyet adott.

1955. június 20-i keltezéssel írt egy háromoldalas gépelt levelet Nagy Ferenc Trumannak, aki a négy nappal később az Egyesült Nemzetek Szervezete alapításának 10. évfordulóján tartott beszédet. A levél angol nyelvű, s célja Truman beszédében Kelet-Közép-Európa igazságtalanságának bemutatása. Nagy Ferenc a levélben az ENSZ alapokmányában lefektetett demokratikus értékekről és egyéni – és nemzeti függetlenséggel érvel.³³

Nagy Ferenc a kényszerű emigrációja alatt számos közéleti előadást tartott a világ különböző pontjain, de elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban. Ezen előadások közül érdemes kiemelni az 1955-öst, amit a bandungi konferencián tartott, mivel személyes történetével és Magyarország helyzetével képes volt illusztrálni a szovjet kolonializmust.³⁴ Amikor 1963-ban egy előadás megtartására kérte fel a Kansas City Felsőoktatási Regionális Tanács, levelet írt Truman elnöknek, amelyben tájékoztatta arról, hogy november 4. és 6. között Kansas City térségében fog tartózkodni, és ennek apropójából időpontot kért arra, hogy vele találkozzon és megtekinthesse az elnöki könyvtárat.³⁵ Truman titkárnője válaszában jelezte, hogy amint a környékre érkezik, hívja fel Truman titkárságát és megszervezik a találkozót. A találkozóra végül 1963. november 5-én, kedden reggel háromnegyed nyolckor került sor. Rose A. Conway elnöki titkárnő mindössze annyit rögzített a találkozóra kapcsolatban: „Jó látogatás volt.”³⁶ 1966. február 25-én egy újabb levelet írt Nagy Ferenc Trumannak, amelyben jelezte, hogy március 9. és 11. között Kansas Cityben a Rockhurst Collegeban fog tartózkodni. Az egykori magyar miniszterelnök jelezte, hogy szívesen meglátogatná újra a volt amerikai elnököt, de erről a potenciális találkóról nem rendelkezünk egyéb információval.³⁷ Így Nagy Ferenc és Harry S. Truman egyszer találkozott biztosan hivatali idejük alatt és egy alkalommal már a közéletet aktívan nem befolyásoló politikusként.

Két ország sorsa két személy életútja tükrében

Nagy Ferenc és Harry S. Truman hazájuk huszadik századi, viharos történelmének kritikus pillanataiban voltak annak vezetői. Truman a második világháború lezárásával, az atombomba bevetésével végül az Amerikai Egyesült Államokat a hidegháború hajnalán superhatalommá tette. Ezzel szemben Nagy Ferenc a világháború romjaiból (újra)építkező Magyarország miniszterelnökeként aktív diplomáciai tevékenységet folytatott a magyar gazdaság helyreállításáért és az etnikai viszonyok tekintetében igazságosabb békeszerződés eléréséért. Személyes életútjuk több

³² A törvény szövegét angolul lásd: <https://www.archives.gov/presidential-libraries/laws/1955-act.html> (Letöltés dátuma 2024. február 12.)

³³ Nagy Ferenc levele Harry Trumannak, 1955. 06. 20. COLUMBIA Truman

³⁴ GINELLI 2024 https://ntf.hu/index.php/2024/04/05/nagy-ferenc-es-a-szovjet-gyarmatositas-az-1955-os-bandungi-konferencian/?fbclid=IwZXh0bgNhZWQCMTAAR0MJe_o9uhCtwFnSPPEnxEKclm4yYZLD_Zk-s6vEQ-Oh_kJgNbhGMNd_Ts_aem_6u7h5fRIErEcP3LSZWUvRw (Letöltés ideje: 2025. május 5.)

³⁵ Nagy Ferenc levele Harry Trumannak, 1963. 09. 16. POST PRESIDENTIAL

³⁶ Rose A. Conway, Harry Truman titkárnőjének levele Nagy Ferencnek, 1963. 09. 19. POST PRESIDENTIAL

³⁷ Nagy Ferenc levele Harry Trumannak, 1966. 02. 25. COLUMBIA Truman

ponton is párhuzamosságokat mutat, ami kellő alapot adhatott kettejük személyes kapcsolatának szorosabbá válásához. Nagy Ferenc azon kevés magyar miniszterelnökök egyike, akik járhattak a Fehér Házban, valamint a Trumannal rövid idő alatt kialakított személyes kapcsolatra még évtizedekkel később is hivatkozhatott. Nagy Ferenc emigrációba kényszerítésével Magyarország hónapokon belül a kékcédulás választással a baloldali, kommunista fordulattal évtizedekre visszafordíthatatlanul a Szovjetunió érdekszférájába került. Truman második elnöki ciklusa végére pedig már a koreai háborúval, a hidrogénbombával a világ egyik szuperhatalmaként határozta meg a világpolitika alakulását az évszázad második felében. Sajnos egyik kormányfő sem élhette meg a hidegháború végét. Személyes történetük és kapcsolatuk egy kevésbé ismert fejezete az amerikai-magyar kapcsolattörténetnek, holott mind diplomáciai szempontból – az aranykészet visszajuttatásával –, mind személyes szempontból – a kormányfők kétszeri találkozájával – méltó helyen áll a két ország kapcsolatának történelmében.

Irodalomjegyzék

- Népszámlálás 1900: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása 1. A népesség általános leírása községenként (1902). II. Táblás kimutatások 1. A fontosabb demográfiai adatok községenként. I. Magyarország.
- Népszámlálás 1880: 1880 Census: Volume 1. Statistics of the Population of the United States. Table III. Population Of Civil Divisions less Than Counties, In The Aggregate, at the Censuses of 1880 and 1870.
- VÖRÖS V.* 1995: Emlékeim Nagy Ferencről. In: Csicsery-Rónay I. (szerk): Nagy Ferenc Miniszterelnök. Visszaemlékezések, tanulmányok, cikkek. Pécs, 1995, 12–34.
- HAMBY A, L.* 1995 *Man of the People. A Life of Harry S. Truman.* New York-Oxford, 1995.
- SZALÁNCZI K. – KISS Z. – Farkas Á.* 2023: A bissei kisgazda, aki Magyarország miniszterelnöke lett. Nagy Ferenc (1903–1979) családtörténete és életének baranyai vonatkozásai. Pécs, 2023.
- GYARMATI GY.* 2021: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2021. 3., javított kiadás
- ROMSICS I.* 2006: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest, 2006.
- SZŰCS L.* 2003: Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei A. kötet 1946. február 5. – 1946. július 19. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 38. Budapest, 2003.
- VIDA I.* 1978: Iratok a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. évi amerikai látogatásának történetéhez. Levéltári Közlemények 48–49 (1978) 245–281.

- HAJABÁCSNÉ DOBOS D.* 2018: A Magyar Nemzeti Bizottmány működése két ÁVH-figyelő dosszié tükrében. Napi Történelmi Forrás 2018.09.07. <https://ntf.hu/index.php/2018/09/07/a-magyar-nemzeti-bizottmany-mukodese-ket-avh-figyelo-dosszie-tukreben/>
- GECSÉNYI L.* 2015: Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez. Századok 6 (2015) 1487–1502.
- CHURCHILL – SLANY – HERBERT* 1948: CHURCHILL R, P. – SLANY W. – HERBERT A, F. (ed.): Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe; The Soviet Union, Volume IV. United States Government Printing Office, Washington, 1974. (Felhasznált változat: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v04>)
- GINELLI Z.* 2024: Nagy Ferenc és a szovjet gyarmatosítás az 1955-ös bandungi konferencián. Napi Történelmi Forrás 2024.04.05. https://ntf.hu/index.php/2024/04/05/nagy-ferenc-es-a-szovjet-gyarmatositas-az-1955-os-bandungi-konferencian/?fbclid=IwZXh0bgNhZWQCMTAAROMJe_o9uhCt-wFnSPPEenxEKclm4yYZLD_Zks6vEQ-Oh_kJgNbhGM-Nd_Ts_aem_6u7h5fRIErEcP3LSZWUvRw
- KÁDÁR LYNNE K.* 2006: Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972. Budapest, 2006.

Levéltári iratok

- OF Hungary 1 = Harry S Truman Presidential Library Harry S. Truman Papers Official File 877. doboz - OF 226 Hungary [1 of 2]
- PPF NAGY Ferenc = Harry S Truman Presidential Library White House Central Files: President's Personal File 652. doboz - PPF 2922 Nagy, Ferenc
- OF Hungary 2 = Harry S Truman Presidential Library Harry S. Truman Papers Official File 878. doboz - OF 226 Hungary [2 of 2]
- POST PRESIDENTIAL = Harry S Truman Presidential Library Papers of Harry S. Truman Post-Presidential Papers 261. doboz General Correspondence File – Hungary
- COLUMBIA Truman = Columbia University Rare Book & Manuscript Library Ferenc Nagy Papers, 1940-1979. Series I: Cataloged Correspondence – 1. doboz. Truman, Harry S.

A „Baranya vármegye, Pécs” emlékermék ismertetése

PÁSZTOR ANDREA – HÁGEN JÓZSEF

Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.

e-mail: pasztor.andrea.jpm@gmail.com, wonhagen@gmail.com

Rezümé: 2024-ben a Magyar Nemzeti Bank (MNB) egy ezüst és egy bronz „Baranya vármegye, Pécs” emlékermét ajándékozott a Janus Pannonius Múzeum történeti osztályának. Az érmék a „Magyarország vármegyéi és vármegyeszékhelyei” sorozat második darabjaként jelentek meg, motívumainak meghatározásához az MNB a Janus Pannonius Múzeum szakmai közreműködését kérte.

Az új szerzemény ismertetése kitér az emlékérme fogalmának meghatározására, röviden áttekinti azt a folyamatot, ahogyan az emlékermék kibocsátása az MNB gyakorlatává vált, majd összegzi a Pécshez és Baranyához kapcsolódó korábbi emlékerméket. Ezt követően részletesen leírja a „Baranya vármegye, Pécs” emlékermék létrejöttének folyamatát, kitérve az ikonográfiai megoldásokra, a numizmatikai jellemzőkre (névérték, minőség, anyag, súly, átmérő, verhető darabszám), és a sorozat többi darabjának ismertetésére.

Kulcsszavak: numizmatika, emlékérme, emlékérme-sorozat, ezüst, színesfém, Magyar Nemzeti Bank, Magyar Pénzverő Zrt.

The issuance of the “Baranya County, Pécs” commemorative coins

Summary: In 2024, the Hungarian National Bank (MNB) gifted a silver and a bronze “Baranya County, Pécs” commemorative coin to the Historical Department of the Janus Pannonius Museum. The coins were issued as the second pieces in the “Counties and County Seats of Hungary” series, with the MNB requesting professional collaboration from the Janus Pannonius Museum in determining their motifs.

The introduction of this new acquisition explains the concept of commemorative coins, briefly reviews the process by which issuing commemorative coins became part of the MNB’s practice, and summarizes previous coins associated with Pécs and Baranya. It then provides a detailed description of the creation of the “Baranya County, Pécs” commemorative coins, including discussions on the iconographic solutions, numismatic characteristics (such as face value, quality, material, weight, diameter, and mintable quantity), and the other pieces in the series.

Keywords: numismatics, commemorative coin, commemorative coin series, silver, base metal, Hungarian National Bank, Hungarian Mint Ltd.

Bevezető

2024-ben a Magyar Nemzeti Bank (MNB) egy ezüst és egy bronz „Baranya vármegye, Pécs” emlékérmét ajándékozott a Janus Pannonius Múzeum történeti osztályának. Az érmék a „Magyarország vármegyéi és vármegyeszékhelyei” sorozat második darabjaként jelentek meg. Az MNB az emlékérmék motívumainak meghatározásához a JPM szakmai közreműködését kérte. Az alábbiakban az új szerzeményt és kibocsátásának folyamatát ismertetjük, kitérve az előzményekre és a numizmatikai kontextusra.

Mi az emlékérmé?

Az emlékérmé egy különleges érmetípus, amelyet egy jelentős esemény, évforduló, személy, téma vagy történelmi helyszín tiszteletére bocsátanak ki. Az emlékérmék ismeretterjesztő szerepet töltenek be a történelem, és a kultúra megőrzésében, emellett népszerűek a gyűjtők körében.¹

A legtöbb nyelvben megtalálható a *medallion* szóból eredő kifejezés, amely olyan érme formájú, öntött vagy vert fémtárgyat jelöl, amelynek elsődleges rendeltetése nem a fizetési forgalomban való részvétel. Bár külalakja, anyaga és készítési módja hasonlóságot mutat a pénzérmékkel, funkciója eltérő. Közös jellemzőjük az érmeképeket kiegészítő vagy értelmező feliratok alkalmazása, azonban céljuk más. Az arany-, ezüst- és bronzveretek szokatlanul nagy méretükkel és kiemelkedő művészi kidolgozásukkal messze túlmutatnak a forgalmi pénzek világán; nem fizetőeszközök, hanem eredeti rendeltetésük szerint (uralkodói) ajándéktárgyak.²

Jellemzően nemesfém-ből készülnek, de előfordulnak más fémekből készült változataik is. Hazánkban a Magyar Nemzeti Bank (MNB, jegybank) bocsátja ki az emlékérméket, gyártójuk és hivatalos forgalmazójuk a Magyar Pénzverő Zrt.³ Az emlékérmék a forgalmi pénzhez kapcsolódnak, Magyarországon törvényes fizetőeszközök, bár a jegybank nem javasolja a hétköznapi használatukat.⁴ A forgalomban lévő hagyományos érméktől eltérően az emlékérméket jellemzően korlátozott példányszámban bocsátják ki.

A Magyar Nemzeti Bank emlékérmé kibocsátása

A 20. század második fele innovációkat hozott a numizmatikában, különösen a fémötvözetek terén. Bronz- és nikkelötvözetekkel kezdték el helyettesíteni az arany és ezüst fizetőeszközöket. A nemesfémek egyre inkább az emlékérmék

¹ <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekermek> (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

² KÁPLÁR 1998, 139–140.

³ A Magyar Nemzeti Bankról szóló 2013. évi CXXXIX. törvény 4. § (2) bekezdése értelmében a Magyar Nemzeti Bank (MNB) kizárólagos joggal rendelkezik a bankjegyek és érmék – beleértve az emlékérméket is – kibocsátására Magyarországon.

⁴ A 2013. évi CXXXIX. törvény (jegybanktörvény) 23. § (6) bekezdése értelmében az emlékérmék fizetési művelet során történő elfogadása elutasítható.

anyagává váltak, mivel ezek elsősorban gyűjteményezésre és teaurálásra készülnek. A jegybankok világszerte elterjedt gyakorlatához hasonlóan a Magyar Nemzeti Bank is felismerte, hogy az emlékérmék nemcsak kulturális értéket képviselnek, hanem hozzájárulnak az ország numizmatikai presztízsének növeléséhez. Az MNB emlékérmékkel állít emléket hazánk kiemelkedő történelmi, tudományos és kulturális eseményeinek.⁵ Magyarországon az emlékérméknek a nemesfémek (arany, ezüst) mellett általában egy olcsóbb, színesfém változata (például rézötvözet) is elkészül. E kibocsátásokat jogszabályok támogatják, biztosítva a pénzverés és a forgalomba hozatal jogi hátterét.

Az 1924-ben alapított Magyar Nemzeti Bank 1948-ban bocsátotta ki a két évvel korábban bevezetett, forinthez kapcsolódó első emlékérmé-sorozatot, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 100. évfordulójának tiszteletére.⁶ Ezt követően 1956-ban, a forint kibocsátásának 10. évfordulójára,⁷ majd 1961-ben Bartók Béla születésének 80., illetve Liszt Ferenc születésének 150. évfordulójára jubileumi arany és ezüst emlékérmék kibocsátását rendelte el a pénzügyminiszter.⁸ 1966-ban Zrínyi Miklós (1508–1566) tiszteletére készült arany és ezüst⁹ emlékérmé. Az első emlékérmé kibocsátások sikerét követően az MNB 1968 óta rendszeresen bocsát ki emlékérméket, amelyek célja a kulturális, történelmi és tudományos értékek megőrzése mellett a figyelemfelkeltés és az ismeretterjesztés.¹⁰

Baranya és Pécs témájú MNB kibocsátású emlékérmék

Bizonyos értelemben Zrínyi Miklós, a szigetvári hős tiszteletére készült emlékérmének is van baranyai vonatkozása. Baranyai helyszínhez kötődik a pécsi Bernhardt Antal által Sellyén megépített Carolina gőzhajóról a *Régi dunai hajók* sorozat második darabjaként 1994-ben kibocsátott emlékérmé témája.¹¹ 2004-ben a *Világörökségi helyszínek Magyarországon* sorozat harmadik darabjaként 5000 Ft névértékű ezüst emlékérmét bocsátott ki az MNB a pécsi ókeresztény sírkamrákról.¹² 2008-ban a siklósi várról adtak ki 5000 Ft-os ezüst érmét a *Magyar várak* sorozat ötödik darabjaként.¹³ 2011-es kiadású a mohácsi busójárásról készült 5000 forintos ezüst emlékérmé.¹⁴ Ugyanebben az évben a *Nemzeti parkok Magyarországon* so-

⁵ <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekermek> (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

⁶ *TURI* 2012, 107–108.; 4800/1948 (IV. 25.) Korm. rendelet 5, 10 és 20 forintos jubileumi ezüstérmék verése tárgyában, [https://jogkodex.hu/jsz/1948_4800_korm_rendelet_7949570] (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

⁷ *TURI* 2012, 109.; A pénzügyminiszter 8/1956. (VII. 24.) P. M. számú rendelete a forint kibocsátásának 10 éves évfordulójára jubileumi emlékérmék kibocsátásáról.

⁸ *TURI* 2012, 109–112.; A pénzügyminiszter 22/1961. (XII. 24.) P. M. számú rendelete a Bartók Béla és Liszt Ferenc emlékévkalkalmából jubileumi arany emlékérmék kibocsátásáról.

⁹ *TURI* 2012, 113–114.; A pénzügyminiszter 14/1966. (IX. 25.) PM számú rendelete a Zrínyi Miklós emlékévkalkalmából jubileumi arany és ezüst emlékérmék kibocsátásáról.

¹⁰ <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekermek> (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

¹¹ *TURI* 2012, 147.; *Magyar Közlöny*, 1994/44, 1552.: 3/1994. (MK 44.) MNB hirdetménye a "Régi dunai hajók" emlékpénz (Carolina, 1817.) kibocsátásáról.

¹² *TURI* 2012, 164.; 6/2004. (XI. 29.) MNB rendelet „Pécsi ókeresztény sírkamrák” megnevezéssel emlékérmé kibocsátásáról.

¹³ *TURI* 2012, 171.; 8/2008. (V. 30.) MNB rendelet a „Siklósi vár” emlékérmé kibocsátásáról.

¹⁴ *TURI* 2012, 184.; 4/2011. (II. 23.) MNB rendelet a „Mohácsi busójárás” emlékérmé kibocsátásáról.

rozat részeként bocsátották ki 5000 forintos névértékben a Duna-Dráva Nemzeti Parkot megjelenítő ezüstérmét ritka, téglalap alakú formában.¹⁵ 2017-ben a 10.000 forint névértékű ezüst emlékérmével és annak 2000 forintos színesfém változatával a jegybank a magyar felsőoktatás 650 éves történelme előtt tiszteltgette.¹⁶ Az emlékérmé előlapján a középkori pécsi egyetem alapítását kezdeményező Vilmos püspök címerkövének ábrázolása, hátlapján a mai Pécsi Tudományegyetem rektori hivatalának homlokzata látható.

A „Magyarország vármegyei és vármegye székhelyei” emlékérmé-sorozat

2022 szeptemberében az MNB *Magyarország vármegyei és vármegye székhelyei* címmel új emlékérmé-sorozatot indított.¹⁷ A tematikai koncepció szerint az emlékérmék előlapján a vármegyeszékhelyek kulturális értékei jelennek meg, a hátapon az adott vármegye jellegzetes örökségi motívumai láthatók, és szerepel a vármegye térképének körvonala is. Szélfeliratukon a sorozat címe olvasható. Az emlékérmék 42 mm átmérőjűek, ami egyedi méretnek számít az MNB kibocsátásai között. Minden érme ezüst és színesfém változatban készül. A sorozat kiadása alfabetikus sorrendben történik, a jegybank minden érmekibocsátásról rendeletet ad ki.¹⁸

A „Baranya vármegye, Pécs” emlékérmék motívumainak meghatározása

A *Baranya vármegye, Pécs* emlékérmék motívumainak meghatározására a Magyar Nemzeti Bank a Janus Pannonius Múzeumtól kért fel tematikai szakértőt. A kiválasztott motívumok két fő tematikára építenek: az előoldalon Pécs történelmi és kulturális örökségének meghatározó elemeit idézik, míg a hátoldalon Baranya természeti kincseit és kulturális gazdagságát jelenítik meg.¹⁹ A 2023. július 5-én tartott tematikai konzultáción elfogadott elvek alapján az MNB az alábbi elvárásokat fogalmazta meg a grafikai tervpályázat kiírásában:

“Az emlékérméken kötelező megjeleníteni az alábbi éremképi elemeket:

- *Értékjelzés: „20000 FORINT”, illetve a „3000 FORINT” (fizetőeszközön nincs a címletértékben ezres tördelés), a Ft rövidítés is elfogadható.*
- *Verdejel: BP.*
- *Verési évszám: 2024*
- *Kibocsátó: MAGYARORSZÁG*

¹⁵ TURI 2012, 184.; 6/2011. (IV. 13.) MNB rendelet a „Duna-Dráva Nemzeti Park” emlékérmé kibocsátásáról.

¹⁶ 23/2017. (IX. 28.) MNB rendelet A „Pécsi Tudományegyetem” ezüst emlékérmé kibocsátásáról; 24/2017. (IX. 28.) MNB rendelet A „Pécsi Tudományegyetem” rézötvözetű emlékérmé kibocsátásáról. JPM Történelmi Osztály N.2017.2.1-3

¹⁷ <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekermek/2022/nyilvanos-konzultacio-indul-a-2022-es-emlekerme-kibocsatasi-program-tematikajarol> (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

¹⁸ <https://www.mnb.hu/bankjegy-es-erme/emlekermek/2022/uj-emlekerme-sorozat-indit-a-mnb-a-bacs-kiskun-megye-kecskemet-emlekermek-kibocsatasaval> (Letöltés dátuma: 2025.02.27.)

¹⁹ A vadnövényekre Dénes Andrea, a Janus Pannonius Múzeum botanikus főmuzeológusa tett javaslatokat. A tematikai tervet a városi és megyei önkormányzatok képviselőivel egyeztetttük.

- A tervező mesterjegye.

A [...] kötelező feliratok:

- „PÉCS” felirat
- „BARANYA VÁRMEGYE” felirat

Az emlékérmé-tervezéskor a sorozatra jellemző koncepciót érdemes követni, azaz az érme egyik oldala a vármegyét, a másik a vármegye-székhelyt reprezentálja, a két oldal tematikai egységének összekapcsolását a MAGYAR VÁRMEGYÉK, VÁRMEGYESZÉKHELYEK szélfelirat segíti elő.

A [...] vármegyét a természeti, a székhelyt az épített örökség egyedi motívumai reprezentálják az alábbi lista szerint:

- Az érme Baranya vármegyét bemutató oldalán természeti örökség jelenjen meg: Baranya vármegyére jellemző védett növények (magyar kikerics, bánáti bazsarózsa, baranyai peremizs, bakszarvú lepkeszeg, korongos lucerna) és a vármegyei borvidékekre utaló szőlőmotívum. Közülük is kiemelkedik a magyar kikerics (a Villányi borvidék szimbóluma) és a bánáti bazsarózsa (élőhelye a Zengő))
- Az érme Pécs várost bemutató oldalán az épített örökség jelenjen meg, a Széchenyi tér lehetőség szerint DNY-ról, az alábbi elemeket kollázszerű megjelenítéssel ábrázolva:
 - a dzsámi utal a török időkre – kiemelkedő építészeti alkotás
 - a Szentháromság-szobor – az összefogás jelképe a pécsiek számára
 - a vízlépcső – az Európa Kulturális Fővárosa év alkalmából, 2010-ben átadott új térkialakítás része, utal arra, hogy a Mecsekből lefutó patakok alapozták meg a település gazdasági fellendülését. (A Tettye patak – Pécs város címerében is megjelenik.)
 - a Mecsek és a pécsi TV-torony – a pécsiek számára a hazatérés jelképe is. 197 m-es magasságával az ország legmagasabb épülete.

Ajánlott motívumok:

- vármegye körvonala és vármegyeszékhely ponttal történő ábrázolása – sorozat összekötő kapocs lehet
- Vármegye és a város címerek részleteinek ábrázolása – fontos, hogy a címerábrázolás a Magyarország felirathoz ne kapcsolódjon!”

A grafikai terveket 2023. augusztus 1-ig kellett beadniuk a pályázóknak. A szakértőkből álló zsűri Kereszthury Gábor iparművész tervét fogadta el. A nyertes terv előlapján a vízlépcső helyett a Zsolnay-kút eozin bikafeje szerepel, amely 2022-ig a Pécs, a kultúra fővárosa szlogen logója volt. A kút bikafeje által megjelenik a víz, amely meghatározó a város gazdaságtörténetében. A terven nem hivalkodóan – a Zsolnay-kút részeként – megjelenik Pécs város címere is.

Az emlékérmé elkészítésének következő lépéseként a tervező az érmét kivitelező Magyar Pénzverő Zrt. szakembereivel egyeztetve elkészítette a grafikai tervet hűen megjelenítő kb. 15 cm átmérőjű gipszmodellt, és meghatározták az érme kivitelezésére vonatkozó részletes műszaki instrukciókat.

A 6/2024. (III. 4.) és a 7/2024. (III. 4.) MNB rendeletek alapján a Baranya vármegye, Pécs emlékérmék kibocsátására 2024. március 5-én került sor.

A “Magyarország vármegyéi és vármegyeszékhelyei” emlékérmé-sorozat darabjainak numizmatikai leírása

A Magyar Pénzverő Zrt. a Magyar Nemzeti Bank megbízásával a hazai vármegyéket és vármegyeszékhelyeket bemutató emlékérmé-sorozat darabjait Ø 42 mm méretben ezüsből, és ugyanannak a verőtőnek a felhasználásával csak a névérték megváltoztatásával színesfémből készíti. A cél, hogy az aktuális kibocsátás a gyűjtők számára elérhető legyen, ha nem is ezüsből, legalább színesfémből (bronzból). Az ezüst emlékérmé finomsága Ag. 925, azaz az érme fémtartalma 925 ezrelék színezüst. A színesfém érme Cu90Zn10, melynek összetétele 90% réz, 10% cink, ezt bronznak nevezzük.

A Baranya vármegyét és Pécsét bemutató emlékérmén (amely a sorozat második darabja) a nevezetességeken kívül a pénzverés kötelező elemeinek is szerepelniük kell. Az előlapon fent, közepén, a körív mentén a kibocsátó ország neve „MAGYARORSZÁG” felirat. A bal szélén a 2024-es verési évszám, alatta „BP”, Magyarország egyetlen pénzverdéjének a jele. A Zsolnay-kút alatt balra, köríven olvasható a „20000 FORINT” illetve a „3000 FORINT” értékjelzés, felette „PÉCS” felirat.

A hátlapon a bánáti bazsarózsa ábrázolás mellett az emlékérmé elő- és hátlapját tervező iparművész, Kereszthury Gábor mesterjegye.

Az érmesorozat elemeit a technikai paramétereken kívül az emlékérmék peremét díszítő „MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI, VÁRMEGYESZÉKHELYEI” szélfelirat is összeköti, amely felirat egymástól kötőjellel elválasztva kétszer ismétlődik a finomrecéken.

A Baranya vármegye, Pécs emlékérmék technikai adatai:

Névérték	20 000 forint	3000 forint
Minőség	Proof (tükörfényes)	patinázott
Anyag	Ag. 925	Cu90Zn10
Összsúly	40 g	29,50 g
Átmérő	42 mm	42 mm
Verhető	6 000 db	10 000 db
Perem	finomrecézett, szélfelirattal	
Kibocsátás	2024. március 5.	
Tervező	KERESZTHURY Gábor	

Baranya vármegye, Pécs ezüst, elől-
dal Forrás: mnb.hu

Baranya vármegye, Pécs ezüst, hátol-
dal Forrás: mnb.hu

Baranya vármegye, Pécs bronz, elől-
dal Forrás: mnb.hu

Baranya vármegye, Pécs bronz, hátol-
dal Forrás: mnb.hu

A sorozat 2022-ben megjelent első darabja, *Bács-Kiskun megye, Kecskemét*, még a régi „megye” megnevezéssel készült.²⁰ Az emlékérmé előoldalán a kecskeméti városháza épülete látható az előtte lévő Kossuth tér egy részletével. Fölötte körív mentén „MAGYARORSZÁG” felirat és a „15000 FORINT” illetve a „3000 FORINT” értékjelzés. A bal oldalon a kibocsátás évszáma „2022”, alatta a budapesti verde „BP” jele. Az épületábrázolás előtt jobbra a tervező Kereszthury Gábor iparművész mesterjegye.

A hátoldalon a megye híres szülöttei – Petőfi Sándor, Kodály Zoltán, Katona József és Móra Ferenc – arcképei láthatók, a portréktól jobbra a hírességek kézjegyeivel. A hátoldal tervezője Vékony Fanni iparművész, mesterjegye jobbra lent jelenik meg. Az emlékérmé peremében a „MAGYARORSZÁG MEGYÉI MEGYESZÉKHELYEI” szöveget olvasható, amely egymástól kötőjellel elválasztva kétszer ismétlődik a finomrecéken.

²⁰ 42/2022. (IX. 30.) és 43/2022. (IX. 30.) MNB rendeletek a „Bács-Kiskun megye, Kecskemét” ezüst (réztötvözetű) emlékérmé kibocsátásáról.

A Bács-Kiskun megye, Kecskemét emlékérmék technikai adatai:

Névérték	15 000 forint	3 000 forint
Minőség	Proof (tükörfényes)	patinázott
Anyag	Ag. 925	Cu90Zn10
Összsúly	40 g	29,50 g
Átmérő	42 mm	42 mm
Verhető	7 000 db	10 000 db
Perem	finomrecézett, szélfelirattal	
Kibocsátás	2024. március 5.	
Tervező	előlap KERESZTHURY Gábor hátlap VÉKONY Fanni	

Bács-Kiskun megye, Kecskemét
ezüst, előoldal Forrás: mnb.hu

Bács-Kiskun megye, Kecskemét
ezüst, hátoldal Forrás: mnb.hu

Bács-Kiskun megye, Kecskemét
bronz, előoldal Forrás: mnb.hu

Bács-Kiskun megye, Kecskemét
bronz, hátoldal Forrás: mnb.hu

A sorozat harmadik tagja 2025-ben *Békés-vármegye, Békéscsaba* megnevezéssel jelent meg.²¹ Az emlékérmé előlapján jobbra fent festőpalettán megjelenítve Munkácsy Mihály arcképe látható. A portrétól balra három sorban „Békéscsaba / Munkácsy / városa” felirat, mely a megyeszékhely jelmondata is. Balra lent a békéscsabai Evangélikus Kistemplom és a Nagytemplom részlete látszik. Az épületről jobbra az értékjelzés „25000 Ft” illetve „3000 Ft”, alatta „MAGYARORSZÁG” felirat, a kibocsátás évszáma „2025” és a budapesti verde „BP” jele szerepel.

Az érme hátlapján Békés vármegye kulturális és természeti értékei láthatók. Baloldalon fent a gyulai vár ábrázolása, lent az Ybl Miklós által tervezett Wenckheim-kastély homlokzatának részlete. A természeti értékek közül az egyedül a vármegyében előforduló védett növény a volgamenti hérics látszik. Az emlékérmét tervező iparművész Bohus Áron mesterjegye az érme hátoldalán jobbra lent található.

Az érmén a peremét díszítő „MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI, VÁRMEGYESÉKHELYEI” szélfelirat is olvasható, amely felirat egymástól kötőjellel elválasztva kétszer ismétlődik a finomrecéken.

Békés-vármegye, Békéscsaba emlékérmék technikai adatai:

Névérték	25 000 forint	3 000 forint
Minőség	Proof (tükörfényes)	patinázott
Anyag	Ag. 925	Cu90Zn10
Összsúly	40 g	29,50 g
Átmérő	42 mm	42 mm
Verhető	6 000 db	10 000 db
Perem	finomrecézett, szélfelirattal	
Kibocsátás	2025. február 20.	
Tervező	BOHUS Áron	

Békés vármegye, Békéscsaba ezüst, előoldal Forrás: mnb.hu

Békés vármegye, Békéscsaba ezüst, hátoldal Forrás: mnb.hu

²¹ 3/2025. (II. 19.) és 4/2025. (II. 19.) MNB rendeletek

Békés vármegye, Békéscsaba bronz, előoldal Forrás: mnb.hu

Békés vármegye, Békéscsaba bronz, hátoldal Forrás: mnb.hu

Összegzés

A *Baranya vármegye*, Pécs emlékérméket a Janus Pannonius Múzeum történeti osztályának numizmatikai gyűjteményében N.2025.1.1 (ezüst) és N.2025.1.2 (bronz) leltári számokon vettük nyilvántartásba. A muzeológus számára, aki jellemzően a kész érmékkal találkozik, különleges és tanulságos élményt jelentett betekintni az emlékérmék megszületésének folyamatába. A numizmatikai és helytörténeti értékkel bíró emlékérméket a 2025-ben megrendezett *Laus Pannoniae III.* konferencián mutattuk be a Janus Pannonius Múzeum munkatársainak, jelen közleményünkkel a szélesebb szakmai közönség számára is elérhetővé kívánjuk tenni. A Magyar Pénzverő Zrt. országos terjesztésének köszönhetően az érmék széles körben válnak hozzáférhetővé, ezzel is népszerűsítve Baranya vármegye és Pécs gazdag kulturális örökségét.

Irodalomjegyzék

- KÁPLÁR L.* 1998: Pénz, érme, érem. Bevezetés a numizmatikába. Szekszárd, 1998, 239.
- RÁDÓCZY GY.* 1984: A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981). Budapest, 1984, 216.
- TURI I.* 2012: Magyar pénzlexikon: korona 1892–1925, pengő 1926–1945, forint 1946–2011. Gödöllő, 2012, 416.

Baranya vármegye közigazgatásának „első” évszázada (1686–1787)*

PINTÉR TAMÁS

segédlevéltáros, MNL Baranya Vármegyei Levéltára

7623 Pécs Rét utca 9.

e-mail: pinter.tamas2@mnf.gov.hu

Rezümé: A török kiűzése újjászületést jelentett Baranya vármegye számára. Bár a térség jelentősen megszenvedte a visszafoglaló háborút, a vármegye hamar új életre kelt: a századfordulóra már megszilárdult a régi-új berendezkedés. A békes fejlődés évtizedeiben csak II. József kerületi igazgatása okozott némi törést. A király rendszerének összeomlása után a vármegye visszanyerte autonómiáját, és beköszöntött a klasszikus rendiség korszaka, amely egészen az 1848–49-es szabadságharc leveréséig zavartalanul működhetett.

Kutatásom célja, hogy betekintést nyújtson Baranya vármegye közigazgatásának fejlődésébe, a járási struktúra ki-, majd átalakulásától egészen a központi hivatali pozíció rendszerezéséig. A téma forrásbázisát az MNL Baranya Vármegyei Levéltárának iratanyaga jelenti. Reményeim szerint eredményeim átfogó képet nyújtanak a helyi adminisztrációról, illetve Baranya vármegye történetéről, és lehetőségem nyílik olyan minták felismerésére, amelyek a vármegye helyi viszonyain túl országos léptékű következtetések levonására is alkalmasak lehetnek, segítve ezzel a rendi korszak közigazgatási folyamatainak mélyebb megértését.

Kulcsszavak: Baranya vármegye, adminisztráció, közigazgatástörténet

The “first” century of the administration of Baranya County (1686–1787)

Summary: The expulsion of the Turks brought a rebirth for Baranya County. Although the region suffered greatly during the reconquest war, the county quickly revived: by the turn of the century, the old-new order had stabilized. During the decades of peaceful development, only the district administration under Joseph II caused some disruption. After the collapse of the king’s system, the county regained its autonomy, ushering in the era of classical feudalism, which functioned undisturbed until the 1848–49 War of Independence was suppressed.

My research aims to provide insight into the development of the administration of Baranya County, from the establishment and transformation of the district structure to the regularization of central administrative positions. The research was based on the document collection of the Baranya County Archives of the Hungarian

*A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3-II kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

National Archives. I hope that my results will offer a comprehensive view of local administration and the history of Baranya County, and allow me to identify patterns that, beyond the local circumstances of the county, could also lead to nationwide conclusions, thereby contributing to a deeper understanding of the administrative processes of the feudal era.

Keywords: Baranya County, administration, administrative history

Bevezetés

A török csapatok kiűzése újjászületést jelentett Baranya vármegye számára, amely a XVI. század közepétől kezdve a Porta megszállása alatt állt. Bár a térség jelentősen megsemmisítette a visszafoglaló háború borzalmait, a vármegye hamar új életre kelt: a szervezett betelepítések mellett visszatért néhány korábbi birtokos familia leszármazottja, de az 1711. évi kiegyezés után az ország számos pontjából érkeztek letelepedni vágyó nemesek is.

Bár a katonai, majd kamarai igazgatás (amely alá a visszafoglalt vármegye elsőként betagozódott), illetve a pécsi püspök és a baranyai főispán közötti konfliktus némiképpen hátráltatta a vármegye-rendszer kikristályosodását, a századfordulóra már megszilárdulni látszott az új berendezkedés: 1694-ben Baranya új vármegyei címet nyert, 1698-tól kezdve újra indultak a vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei, innentől fogva rendszeresen üléseztek a helyi nemesek. A vármegyei irányítás és a helyi nemesség alapvetően együttműködött, a békés fejlődés nyugalmas évtizedeiben csak II. József (uralkodott: 1780–1790) kerületi igazgatása okozott némi törést, mely ismét átrendezte a vármegyei közigazgatás és igazságszolgáltatás módjait. A kalapos király rendszerének összeomlása után a vármegye visszanyerte autonómiáját, beköszöntött a klasszikus rendiség korszaka, s a vármegyei adminisztráció egészen az 1848–49-es szabadságharc leveréséig (némi változtatásoktól eltekintve) zavartalanul működhetett.

Az adminisztráció változásának folyamatát több szempontból is indokolt vizsgálni. Egyrészt a tisztikari struktúra átalakulásából (átalakításából) láthatjuk, hogyan reagált a vármegye bizonyos problémákra: egy új pozíció állandósítása egyértelműen egy válaszcselekedet, amellyel az aktuális tisztikar saját struktúrájának optimalizálására törekedett. Másrészt a baranyai tisztikarral kapcsolatos szakirodalomban számtalan téves adat, elírás vagy éppen hiányosság van, amelyek feltétlenül korrigálásra szorulnak. Mindezek alapján érdemes szemügyre venni a baranyai közigazgatási rendszer változásait: a közigazgatási gépezet, a vármegyei tisztikar adminisztrációs struktúrájának megértése olyan alapot jelent, amelynek ismerete nélkülözhetetlennek bizonyulhat a későbbi, részletesebb elemzésekhez.

A török kiűzésétől Rákócziig

Pécs török alóli felszabadulása (1686. október 22.), majd a környék jelentősebb településeinek (Szigetvár, Siklós, Mohács, Baranyabán [ma Popovac, Horvátország]) visszafoglalása, végül a Nagyhasznánál megvívott ütközet (1687. augusztus 12.) után a legfontosabb feladat a közállapotok, valamint a helyi népesség (adófizetők) állapotának felmérése volt. Ezt a Pécsre helyezett Császári Udvari Kamara prefektúrája volt hivatott elvégezni. A pusztítás mértékének felmérése mellett, bár meglehetősen lassan, de párhuzamosan elindult a vármegyei élet felélénkülése, s lépések történetek a vármegyei közigazgatás megszervezésére is. 1688. év végére már főispánja is lett a vármegyének,¹ s az évtized végére felállt az irányítószervezet is, egy teljes tisztikar is.

Béli Gábor kutatásai alapján 1693–1701 között Baranya már három körzetre (*districtus*) volt osztva, a pécsi, a siklósi és a mohácsi járásra.² Hasonló megállapításra jutott korábban Angyal Pál is, aki szerint „a vármegye valószínűen három

¹ NAGY 2007, 112–113.

² BÉLI 1988, 41.

járásra volt osztva”, ugyanakkor hozzáfűzte, „a harmadik járás, a siklói csak 1700-ban alakítottatott meg.”³ Angyal megállapításait némiképpen árnyalja, hogy az első, a vármegyei tisztikart teljességgel közlő leírásunk 1693-ból származik, s ez alapján a központi hivatalok közül az alispán (*vice-comes*), a jegyző (*notarius*), míg a járásokban három fő- (*supremus iudex nobilium*) és három alszolgabíró (*vice-iudex nobilium*), valamint három esküdt (*iuratus assessor, jurassor*) teljesített szolgálatot,⁴ a három járásnak tehát már 1693-ban léteznie kellett. A későbbi vármegyei jegyzőkönyvek azonban egyértelműsítik, hogy a felsorolás ellenére a vármegyének már adószedője (*perceptor*) is működött a 17. század utolsó évtizedében.⁵

Mivel az 1693–1700 közötti évekből nem áll rendelkezésünkre kellő forrás a tisztikar rekonstrukciójához, a változásokkal kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Azt azonban biztosra vehetjük, hogy a járási struktúra első változása, az alszolgabírói és esküdti hivatalok összevonása ezekhez az évekhez köthető: a későbbi jegyzőkönyvekből egyértelműen látszik, hogy a vármegyében olyan alszolgabírák teljesítettek szolgálatot, „kiket ekkor esküdtnek is neveznek”.⁶

A tisztségek összevonásának pontos idejét megállapítani meglehetősen problematikus. Béli kutatásai kimutatták, hogy az 1696-os dikális összeírásban és a közgyűlési jegyzőkönyvek 1698. évi bejegyzéseiben csak szolgabírókat találunk,⁷ míg 1700 decemberében már kizárólag főszolgabírók és esküdtek kerülnek említésre.⁸ Van azonban egy forrásunk, amely lehetőséget nyújt a még korábbi datálásra: az 1694. évi, I. Lipót által adott, új megyei címer használatát engedélyező oklevél szövegében alispánt, szolgabírókat, illetve esküdteket említenek,⁹ így valószínűleg az alszolgabírói és az esküdti hivatalokat 1694-től összevonták.

Az első, teljességgel rekonstruálható baranyai tisztújítás (*sedes restauratio*), melyet megismerhetünk a vármegyei közgyűlések jegyzőkönyveiből 1701. február 17-én, a főispán jelenlétében került megtartásra.¹⁰ A források azonban nem csak az első teljes restaurációt, hanem egyúttal a járási felosztás átszervezését is közlik: a pécsi járás Mecseken túli részéből került kialakításra a dombóvári járás, amely később, Dombóvár Tolna vármegyéhez csatolása után *Transmontani*, azaz „hegyen túli”, hivatalos magyar nevén „hegyháti járásként” fog tovább élni. Ugyanakkor helyezték a siklói járás székhelyét Baranyavárra, s a körzet rövidesen már baranyavári járásként kerül említésre. A tisztviselőket tekintve immáron négy főszolgabíró választására került sor, s mellettük továbbra is alszolgabíró-esküdték teljesítettek szolgálatot.

Az alszolgabíró-esküdt hivatalok ismételt szétválasztása ugyancsak az 1701. évhez köthető: az augusztus 3-án tartott közgyűlés egyértelműen kimondta, hogy a februári választáson alszolgabírói hivatalokra választottak tisztviselőket.¹¹ Az állománybővítés a november 15-én tartott közgyűlésen folytatódott, amelyen – immáron egyértelműen megkülönböztetve – négy járási esküdt megválasztására került sor.¹²

³ Idézet: *ANGYAL* 1908, 116.

⁴ HU-MNL-BaVL-IV-1003. Pécs Város Tanácsának iratai (1690–1872), b. Tanácsíratok (1690–1847) No 17.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1542–1962), Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1695–1869) (továbbiakban: HU-MNL-BaVL-IV-1), a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1698–1847) 134/1702.

⁶ Idézet: „*Vice Iudices Nobilium seu ut alii dicunt Iurati Assessores*”. HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 28/1701. (p. 23.)

⁷ *BÉLI* 1988, 44–45.

⁸ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 22/1700.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, OL Országos Levéltár, A Magyar kancelláriai levéltár - A szekció, 57. Libri regii (1527–1867) [Királyi Könyvek] 23. kötet, 332–333.

¹⁰ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 28/1701.

¹¹ Idézet: „*in viceiudicem Comitatus Baraniensis electus et constitutus*” HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 79/1701.

¹² Idézet: „*iurati Assessores huiusce Comitatus [...] constituti sunt*” HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 92/1701.

Universitas Baranyiensis

Az új rendszer alapvetően kielégítette a megyei igazgatás igényeit, fennállása azonban rövid időn belül komoly veszélybe került. A Rákóczi szabadságharc, a kuruc (1704) és a rác csapatok dúlása (1704 és 1708) az egész vármegyét romba döntötte, s a különféle hivatalnokok elhurcolása jelentősen visszavetette a vármegyei igazgatás szerveinek működését is. Ahogy azt Béli megfogalmazta, „ezzel zárult a vármegye török utáni történetének első fejezete.”¹³ A „korszakhatár” tökéletesen tükrözi a kortársak szemléletét is: a Berényi Gergely főjegyző által készített új közgyűlési jegyzőkönyv egy „boldog új kezdet [*Felix esto principium*]”¹⁴ reményének adott hangot.

A közigazgatásban ekkor nem volt jelentős változás: a hadi események sokkal inkább a személyi állományt, s nem magát a struktúrát veszélyeztették. Ebből kifolyólag nem volt akadálya annak, hogy a hadak elvonulása után a vármegye hozzálasson a tisztikar újjászervezéséhez.

A következő évtizedet leginkább Nesselrode Vilmos (1705-től püspök-főispán) és Madarász László alispán viszállyával jellemezhetjük. Bár a kezdeti évek (1710–1711) alatt nincs komoly ellentét közöttük, sőt, maga Nesselrode nevezte ki az addig kizárólag helyettes alispán Madarász Lászlót „*legítimo*” első alispáni hivatalába,¹⁵ 1713-ra azonban a vita pattanásig feszült.

Az 1713. július 10-én tartott tisztújítás újabb fordulópontnak tekinthető a vármegye életében. Elsőként jelentős változás következett be a főszolgabírói pozíciók átszervezésével: a pécsi főszolgabírói hivatal ideiglenes jelleggel összevonásra került a dombóvári (hegyháti) főszolgabírósággal, ezzel létrejött a Pécs-dombóvári főszolgabírói hivatal. Ugyancsak egyesültek a siklósi- és a mohácsi főszolgabíróságok, s ettől kezdve a tisztikarban összesen két főszolgabíró munkálkodott. A tisztújításon ugyancsak két-két főt választottak alszolgabírói, és esküdti hivatalra is, bár ezen hivatalok számát feltehetőleg nem csökkentették. További struktúra módosítást jelentett a tisztí ügyészi hivatal (*fiscalis*) rendszeresítése.¹⁶ Másodszor, a püspök-főispán és az alispán vezetésével bekövetkezett a vármegyei nemesség pártokra szakadása, s ezzel gyakorlatilag két, egymással párhuzamosan működő, egymást csak részben elismerő tisztikar jött létre. A szakadás nem minden hivatal esetén érvényesült. Létezett egy „harmadik párt” is, amely a kiegyezést szorgalmazta: bizonyos tisztségviselőket mindkét párt elismert, illetve a legtöbb tisztviselő, bár eltérő hivatallal, de párhuzamosan voltak jelen mindkét tisztikarban.¹⁷

Úgy tűnt, hogy a püspök-főispán és az alispán közötti ellentétnek az 1715. június 21-i közgyűlés vet véget, amikor mindkét tisztikar bejelentette lemondását,¹⁸ és beleegyezett egy új, egységes tisztikar megválasztásába. Az 1715. július 8-i tisztújítás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Madarász újbóli győzelme az alispánválasztáson feltűzelte a pártoskodást a vármegye két vezetője között. A kettészakadt vármegyei közigazgatásban bekövetkező személyi változásokat nem

¹³ Idézet: BÉLI 1988, 43.

¹⁴ Idézet: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 1. kötet (1698–1711), címlap.

¹⁵ Idézet: „[...] Dominus Ladislaus Madarász, substitutus Comitatus vicecomes, ab Exellentio Domino Supremo Comite pro legitimo Vicecomite eiusdem Comitatus eligo et confirmat.” HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 507/1711.

¹⁶ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 208/1713.

¹⁷ Példa erre Karácsony István siklós-mohácsi főszolgabíró, kinek hivatalát (1713. július 10. – 1717. december 18.) mindkét párt elismerte. Mellette láthatjuk Pávics Mihály esetét, akit a Madarász-féle párt 1711. szeptember 18. – 1716. augusztus 7. között alszolgabírónak, míg a Nesselrode-féle párt 1713. július 10. – 1715. július 8. között főszolgabírónak ismert el. Ez azonban nem gátolta abban, hogy rendszeren megjelenjen mindkét párt közgyűlésén.

¹⁸ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 36/1715.

áll módunkban ismertetni, azt azonban érdemes megemlíteni, hogy a Madarász-féle közigazgatási rendszer új járási hivatalnok-struktúráját léptetett érvénybe: a két főszolgabíró mellett három alszolgabírót, valamint hat esküdtet ismert el. Ugyanekkor a főispán pártja továbbra is két fő- és két alszolgabírót, illetve négy esküdtet alkalmazott.¹⁹

A fordulópont végül az 1718. évi tisztújításon²⁰ következett be, amikor egy harmadik szereplőt, Passardi Jánost választották alispánná, s ezzel megindult a konszolidáció. Az újonnan felállt (és immáron az egész vármegye által elfogadott) tisztikar struktúrája alapvetően illeszkedett az 1713. évet megelőző berendezkedéshez, ám a jegyzőkönyvek hiányosságai miatt nem fogalmazhatunk meg egyértelmű álláspontot. A soron következő közgyűléseken megjelentek számbavétele alapján az új tisztikar immáron nyolc esküdtet alkalmazott.²¹

Bár az 1723-as tisztújítással rövid időre visszatértek a hat esküdt rendszeréhez,²² az adminisztrációs terhek megnövekedése ahhoz vezetett, hogy az 1724. január 21-én, majd az 1727. május 6-án tett esküdti kinevezéssel az állandóan alkalmazott esküdti hivatalok száma ismét nyolc főre emelkedett.²³

A központi adminisztrációban 1728. február 19-én következett be újabb változás, amikor Lákóczy Mihály kinevezésével rendszeresült a tiszti alügyészi hivatal.²⁴

A berendezkedés alapvetően működőképesnek mutatkozott, legalábbis erre utal, hogy a pozíciók kapcsán az 1732. évi tisztújítás sem hozott változást. Bár az adószedői számadások azt a benyomást kelthetik, hogy 1732 után a tisztikari állományt leépítették (a számadások rendszerint csak 1 fő-, illetve 3 alszolgabíró fizetéséről szólnak²⁵), a jegyzőkönyvek és a közgyűlési iratok mélyebb vizsgálata alapján azonban nem került sor létszámcsökkentésre, csupán betöltetlenül hagyták az aktuálisan megüresedett hivatalokat. A Pécs-dombóvári főbírói hivatalnál

¹⁹ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. *Congregatio Generalis* 1715. október 3. *megjelentek listája*. Megjegyzendő, hogy ezen a közgyűlésen olyan személyeket is esküdtnek jeleznek, akik az 1715. július 8-i tisztújításon (mindkét párt által is elismervel) elvesztették esküdti hivatalaikat. A főispáni struktúrát lásd: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 18/1718.

²⁰ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 24-29/1718.

²¹ A jegyzőkönyv nem jegyzi a teljes tisztikart, az alszolgabírók és az esküdtök nevesítés nélkül kerültek megerősítésre: „*Religendi denuo subalterni domini officiales, vice iudices et iuratores, iidem omnino qui prioribus quoque officiis fungebantur apud priores suos ordinarios, reiterato iuramento mediante, confirmati sunt.*” HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 29/1718.; A legnagyobb problémát az jelenti, hogy az említett korábbi (*priores*) hivatalnokok kiléte a korábban említett két, párhuzamos tisztikar okán nem egyértelmű. A hivatalnokok azonosítására csak a későbbi közgyűléseken való megjelenésük útján van mód. Ezek alapján az alábbi járási struktúrát ismerhetjük fel: a főszolgabírók lettek Pávics Mihály és Grabarits András, míg alszolgabírók: Petróczy Mihály, Czuppon László, Balogh István és Gludováczy György, valamint az esküdtök: Egyed János, Koller Imre, Mirkóczy Miklós, Simovics Ferenc, Svilkovics (Hegyi) János, Thanyi (I.) Ferenc, Velikay (I.) Ferenc és Zarka István. HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 1718. május 4. *Congregatio Generalis*, 1718. június 10. *Congregatio Generalis*, 1718. július 1. *Congregatio Generalis* és 1718. július 16. *Congregatio Particularis megjelentek listája*. Külön problémát okoz, hogy a 1718. évi protokollum május és július között két alkalommal is főszolgabírónak nevezi Bana Jánost is, de valószínűsíthető, hogy csak tiszteletbeli címről beszélhetünk.

²² HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 69/1723.

²³ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 14/1724. és HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 70/1727.; Említendő, hogy az 1729. évi fizetési lista hét esküdtet és komisszáriust tart számon: „*Septem Dominum Jurassorum et Commissarior*”, ugyanakkor említést tesznek egy ezévből elhunyt, nyolcadik esküdtről is: „*Relicta Unicus Jurassoris vidua*”. HU-MNL-BaVL-IV-6. Baranya vármegye adószedőjének iratai (1542–1854), d. Adószedői számadások (1705–1850) (A továbbiakban: HU-MNL-BaVL-IV-6-d.) 12. kötet 1728/1729. kiadások, p. 6.; 1731. évi adószedői számadások már ismét nyolc esküdtről számolnak be: HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 14. kötet 1730/1731. kiadások, p. 24.

²⁴ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 24/1728.

²⁵ HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 12. kötet 1728/1729. kiadások, p. 6.; HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 14. kötet 1730/1731. kiadások, p. 24.; HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 15. kötet 1733/1734. kiadások, p. 24.

látjuk, hogy Pávics Mihály 1728. évi halála után²⁶ csak 1732. szeptember 3-án került sor a tisztség újbóli betöltésére.²⁷ Ehhez hasonló, több éves üresedés figyelhető meg a siklósi alszolgabírák esetében is, Gludovác György 1725-ben bekövetkezett halála után²⁸ ugyanis a hivatal hét éven át volt betöltetlen.²⁹

1732-ben tehát még kísérletet tettek a tisztikari pozíciók feltöltésére és a vármegyei adminisztráció működtetésére. Bizonyára már ekkor megfogalmazódott az igény a tisztikar hivatalainak optimalizálására, ami a soron következő restauráción öltött testet.

Az 1736. évi tisztújításon az aktuális rendszer gyökeres átalakításáról döntöttek. Alispáni javaslatra, amelyet a jegyzőkönyv szerint a tekintetes karok és a rendek is támogattak, megszüntették az alszolgabírói hivatalokat, valamint az eddig összevont Pécs-dombóvári és Siklós-mohácsi főszolgabíróságokat is.³⁰ Helyettük, mint minden járásban, egyetlen főszolgabíró³¹ és két esküdtet választottak.

A szakirodalom alapján az 1736. évi tisztújításhoz kötődik az első aljegyző pozíciójának rendszeresítése is. Angyal Pál szerint az 1736. évi tisztújításon „jegyző maradt Pápay István, a ki mellé aljegyzőül Friebaisz Ádám rendeltetett.”³² Ódor Imre hasonlóan fogalmaz, szerinte [Freibaisz Antal] „fia, Ádám 1736-tól a megye aljegyzője.”³³ Bár az 1736-os jegyzőkönyv tagadhatatlanul a „Vicenotariatus officium”-ról, azaz az aljegyzői hivatalról beszél, a szöveg³⁴ bizonyos része azonban más értelmezési lehetőséget is kínál, ezért érdemes a kérdést mélyebb vizsgálat alá vonni. A hivatal későbbi működésből egyértelműen látszik, hogy Freibaisz tisztsége nem azonos az 1761-ben rendszeresített aljegyzői pozícióval.

Elsőként érdemes megemlíteni, hogy a „substitueret” igealak helyettesítésre, s nem alárendeltségre utal. Ezt az értelmezést erősíti, hogy 1736-ban valójában egyszeri esetről beszélünk, a kinevezés oka kizárólag az aktuális főjegyző, Pápay István súlyosan megromlott egészsége: „gravem statum suum valetudinarium”. A két hivatal „egyenjóságát” az 1738. évi adószedőí számadás³⁵ is igazolja: Frei-

²⁶ Halálának pontos ideje nem ismert. Annyi bizonyos, hogy az 1728. augusztus 25-én tartott vármegyei közgyűlésen még megjelent, ellenben az 1729. évi adószedőí számadások szerint az 1729. évben már nem kapott fizetést. Ebből kifolyólag halála 1728. augusztus 25. és 1728. december 31. között következett be: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. *Congregatio Particularis 1728. augusztus 25. megjelentek listája* és HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 12. kötet 1728/1729. kiadások, p. 6.

²⁷ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 118/1732.

²⁸ Halálának pontos ideje nem ismert. Annyi bizonyos, hogy az 1725. március 8-án tartott vármegyei közgyűlésen még megjelent, az év hátralévő részében azonban nem találkozhatunk nevével jegyzőkönyvekben. HU-MNL-BaVL-IV-1-a. *Congregatio Generalis 1725. március 8. megjelentek listája*.; Feltételezhetjük, hogy már az 1725. év elején betegeskedett, mert április 9-én végrendelkezett: HU-MNL-BaVL-IV-1. h. Nemesi családok és nemesi községek iratai (1695–1912), 102. Gludovits 2198/1837. alatti III. számú melléklet.; Barthos Lajos tiszti főügyész 1837. évi véleménye szerint „1725. esztendőben történt haláláig siklósi járásban szolga bíróságot viselt”. HU-MNL-BaVL-IV-1-h. 102. Gludovits 3301/1837.

²⁹ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 97/1732.

³⁰ Idézet: „sublati ac cassati in his quattuor prioribus vice-judicibus nobilium”. HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 168/1736.

³¹ Uo.: Idézet: „ita quidem, ut a modo imposterum singulo processui unus dumtaxat sit Judicum”

³² Idézet: *ANGYAL* 1910, 82.

³³ Idézet: *ÓDOR* 1995, 27.

³⁴ Idézet: „Tacta positione per [...] Dnus Ordinarius Notarius Stephanus Pápay monitu, siquidem is, ob gravem statum suum valetudinarium, muneri suo Notariali facere satis nequiret, ideo Dnus Comes censeret, ut idoneum aliquod subjectum, quod vices ejusdem Notarii gereret, substitueret, cui in finem Adamum Freibaß aptissimum esse judicaret: qui antedictus Adamus Freibaß, unanimi Statuum et Ordinum consensu, in tactum Vicenotariatus officium cum dimidio tamen ordinarii notarii salario, ut aequae 150 ft, suffectus et denominatus fuisset [...]” HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 166/1736.

³⁵ HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 18. kötet 1738. kiadások p. 24.

baisz és Pápay is egyenlően (*aeque*) megállapított összeg felvételére volt jogosult, amely a hagyományos főjegyzői fizetésnek felelt meg. Figyelemre méltó továbbá, hogy mindkét hivatalnok „*iurato Notarioként*” van feltüntetve, s nem „*ordinarius*”, vagy „*vice*” jelzőkkel különböztették meg őket egymástól. A felsorolásban ráadásul Freibaisz neve szerepel előbb, közvetlenül az alispán után következik. Végső érvnek tekinthetjük, hogy Pápay 1739-ben bekövetkezett halála után Freibaisz kinevezés nélkül, mondhatni automatikusan vette át a főjegyzői hivatalt,³⁶ és eddig viselt pozíciójára nem lett új személy kinevezve. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Freibaisz 1736. évi új hivatala sokkal inkább tekinthető egy ideiglenes, aktuális problémára választ adó megbízásnak, egyfajta *comissionak*, mintsem az 1761-ben létrehozott, rendszeresített aljegyzői tisztség (*officio*) előzményének. Megnevezése tekintetében a „főjegyző helyettes” vagy „helyettes főjegyző” leíróbb titulus lehet arra a hivatalra, mely Pápay Istvánnal párhuzamosan, egyenrangú félként végezte el a főjegyzői teendőket.

A tisztikari struktúra következő átalakítása majd két évtized múlva következett be, az 1740/50-es években csak minimális változásokat láthatunk.³⁷

Az 1759. szeptember 7-i átrendezéssel³⁸ a vármegye visszatért az 1723 előtti berendezkedéshez, a járasonként egy fő-, és egy alszolgabírói rendszerhez. Az alszolgabírói hivatal (újra) felállításával³⁹ az esküdtek száma járásokként egy főre csökkent. Az 1759. évi struktúraváltás, bár a járási hivatalok számában nem hozott változást (mindössze néhány esküdt lépett elő alszolgabírónak), fokozatosan előrevetítette a közeledő problémákat: a népesség folyamatos növekedése, és az adminisztrációs teendők ellátása egyre komolyabb kihívást jelentett a hivatalnokoknak.

A terhek folyamatos növekedése által okozott problémák, bár a legtöbb hivatalnál jelentkeztek, orvoslásukra egyedül a jegyzői hivatal esetén tettek kísérletet: a főjegyző bizonyos feladatainak átvételére 1761. október 10-én rendszeresítésre került az első aljegyzői hivatal.⁴⁰ A jegyzők mellett azonban a járási hivatalok terhelése is exponenciálisan növekedett, s az úrbárium idejére tarthatatlanná vált: az összeírások elkészítéséhez a táblabírók és a tiszteletbeli esküdtek bevonására is szükség volt.⁴¹ A „krízishelyzetből” azonban a vármegye nem azt a következtetést vonta le, hogy a járási hivatalnokok száma nem elegendő a mindennapi működéshez, hanem azt, hogy csak az úrbérrendezéshez hasonló, egyszeri és nagyszabású feladatok elvégzése okoz problémát. Ebből kifolyólag a soron következő tisztújításon (1769. április 26.) semmilyen változtatásra sem tettek javaslatot, s az 1773. január 4-i tisztújításon is mindössze egy új hivatal, a másodalispán pozícióját rendszeresítették.⁴²

³⁶ 1740-ben (immáron Pápay halála után) Freibaisz ugyancsak „*iurato Notario*”, de már a teljes főjegyzői fizetést, 300 forintot kapott. HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 19. kötet 1740/1741. kiadások p. 33.; Az 1741. november 27-i közgyűlésen már „*ordinarius notarius*”-nak nevezik: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 180/1741.

³⁷ Erre példa az alügyészi hivatal ideiglenes megszüntetése 1753. január 3-án: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 16/1753.; A hivatal ismételt betöltésére mindössze 1762. december 15-én került sor: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 250/1762.

³⁸ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 129/1759.

³⁹ Ódor Imre szerint ugyancsak 1761-hez köthető az alszolgabírói hivatal ismételt rendszeresítése is: „A főszolgabírák (ekkor már így nevezték) munkáját 1761-től alszolgabírák is segítették, s 1775-től a 12 szolgabíró mellé az esküdtek számát is 12-re emelték.” ÓDOR 1995, 25.; Mint azt azonban korábban láthattuk, az alszolgabírák ismételt megjelenése az 1759-es átszervezéshez köthető. Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy Ódor ugyanezen munkájában közreadott archontológiai adattárban az alszolgabírák kinevezésénél (helyesen) 1759 szerepel.

⁴⁰ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 183/1761.

⁴¹ Alkalmazott táblabírók: Birisics Ferenc, Salamon Sándor, tiszteletbeli esküdtek: Csányi László, Koller József. HU-MNL-BaVL-IV-1. i. Urbéri iratok (1730–1848), 131. (Kövágószőlős), 195. (Pellérd), 296. (Gyúd) és 312. (Becefa)

⁴² HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 47/1773.

A Baranya vármegyei közigazgatás történetében egyértelműen az 1775. február 21-i rendezés⁴³ hozta a legnagyobb változásokat. Az alispán javaslatára⁴⁴ az átstrukturálás következtében két új járás felállítására került sor: létrehozták a mohácsi és a szentlőrinci járást, mindkettő a járási központról véve elnevezését. Mindezek következtében a fő- és alszolgabírók száma hat-hat főre emelkedett.

Elrendelték egyúttal, hogy járásonként ismételtén két-két esküdt teljesítsen szolgálatot, ezzel a *jurarrosok* száma összesen tizenkét főre emelkedett. Az új esküdtek jórészt kancellisták és korábbi, tiszteletbeli esküdtek voltak. Az 1775. évi létszámbővítés során az újonnan kinevezett esküdtek esetében azonban nem határozták meg, hogy melyik járásban fognak szolgálatot teljesíteni, s noha 1775. február 21-én hivatalos kinevezések történtek, az újonnan hivatalba lépő esküdtek még 1776. május 28-án sem kapták meg első fizetésüket.⁴⁵ A problémák megoldásáig azonban a vármegye, hogy elkerülje az esetleges függésbe kerülést, vagy túlzott befolyásszerzést, megtiltotta a kinevezett esküdteknek, hogy magánszolgálatot vállaljanak. A rendszer végül az 1777. novemberi tisztújításon stabilizálódott: ettől kezdve a megválasztott esküdtek rendszeresen folyósított fizetéssel, járásaikban maradva látták el feladataikat.⁴⁶

Ugyancsak az 1775. február 21-i közgyűléshez kötődik két új, központi hivatal felállítása: rendszeresítették az adószedői, és a főszámvevői hivatalt is.⁴⁷

A következő átszervezés (1787) előtti utolsó tisztikari változást a másodaljegyzői pozíció felállítása jelentette, amit a vármegye már 1773 óta fontolgatott.⁴⁸ Bár a kinevezés pontos dátumát nem ismerjük, az 1775. április 5-i részgyűlésen Hojcsy (I.) Pál neve mellett már aljegyzői titulus olvasható.⁴⁹

A másodaljegyzői hivatal felállításával a szűken vett vármegyei tisztikar immáron 33 tisztséggel rendelkezett, amely minden bizonnyal elegendő volt a vármegyei adminisztráció hosszútávú fenntartására. Bár a rendszer mindössze tíz évig állt fent, mégis olyan alapot teremtett, amelyhez egy újjászervezés során vissza lehetett nyúlni.

II. József rendszere

II. József hatalomra jutása és a közigazgatásról alkotott elképzelési fokozatosan éreztették hatásukat. Reformjainak köszönhetően létrejöttek a kerületek (1785), s immáron kerületi biztosok (*officii supremi comitis administratores*) vették át a főispáni jogköröket: Széchenyi Ferenc, de még inkább Splényi József 1786. december 11-i kinevezésével⁵⁰ Baranyára is új korszak köszöntött.

Az 1787. szeptember 1-i rendezés⁵¹ megszüntette a hat járás rendszerét, s viszszatért az 1775 előtti, négy járásos struktúrához. A változtatást meglehetősen pró-

⁴³ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 44/1775.

⁴⁴ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 38/1775.

⁴⁵ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 177/1776.; Érzékelhető az adószedői számadásokban is, ahol húsz fő rendszeresített hivatalt sorolnak fel: HU-MNL-BaVL-IV-6-d. 81. kötet 1775/1776. kiadások (oldalszám nélkül)

⁴⁶ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 1158/1777.; Említendő ugyanakkor, hogy a vármegye is mindössze 1777. június 24-én érezte szükségét helytartótanácsi engedélyért folyamodni: HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 939/1777.

⁴⁷ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 44/1775.

⁴⁸ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 248/1773.

⁴⁹ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. *Congregatio Particularis* 1775. április 5. *megjelentek listája*

⁵⁰ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 1932/1786.

⁵¹ HU-MNL-BaVL-IV-2. Baranya Vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai (1784–1789), b. Iratok (1786–1789) (A továbbiakban: HU-MNL-BaVL-IV-2-b.) 1307/1787.

zai okok indokolták: alig tíz évvel a(z esküdtek számát emelendő) helytartótanácsi engedélykérés után, ismét a kommunikáció jelentette a legfőbb nehézséget. Ahogy Hajdu Lajos megfogalmazta: „a helytartótanácsnál adminisztratív hiba miatt azt hitték, hogy Baranya addig is 4 járásból állt [...] ezért II. József úgy intézkedett, hogy az eddigi 4 járásos beosztása maradjon meg.”⁵² Vármegyei szinten az „adminisztrációs hibának” azonban nyomát sem találjuk, a Splényi királyi biztos által küldött utasítás szerint ő az uralkodó egyértelmű parancsait tolmácsolta,⁵³ s minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy a tisztikar ellenállás nélkül fogadta el az új rendszer bevezetését.

A járások számának csökkentése magával hozta a járási hivatalnokok számának csökkenését is, s az eddig betöltött hat fő- és alszolgabírói pozíciókból mindössze négyet-négyet tartottak meg. Megszüntették továbbá a másodaljegyzői pozíciót, s feladatainak egy részét, főképp a levéltárra vonatkozó feladatkört pedig az ekkor felállított „registrator”-i hivatal vette át, míg a tisztai alügyész feladatkörét a tisztai főügyész látta el.

A rendezésre vonatkozó legfontosabb változás az esküdti hivatalok felszámolása volt. Ezzel a járási hivatalnokok, de a teljes tisztikar létszáma is jelentősen csökkent: ettől kezdve a vármegye a rendszeresített 33 hivatalnok helyett mindössze 17 tisztviselőt alkalmazott. Az új berendezkedés azonban bizonyos kompenzációira is törekedett. Bár a drasztikus átalakítás jelentősen megnövelte az állásukban maradt tisztviselők feladatait, egyúttal fizetések is megemelkedtek: a vármegyei tisztviselők kifizetésére fordított kiadások minimálisan, 7.450 forintról 7.100 forintra csökkentek.

Összegzés és utóélet

II. József rendszere már a kezdetektől instabilnak mutatkozott, a feladatok növekedése egyszerűen meghaladta a csökkentett számú járási hivatalnokok teherbírási képességét. A folyamatos adminisztrációs nyomás okán az új rendszer bevezetése után fél évvel, 1788. június 21-én felmerült két további szolgabírói pozíció létrehozásának igénye.⁵⁴ A hivatalos kinevezésekre már két nappal később, 1788. június 23-án sor került, amikor báró Splényi adminisztrátor két új „Unterstuhlricher”-i hivatalra – megkülönböztetve a *Vice-stuhlrichter*, azaz az alszolgabírók pozíciójától – nevezett ki személyeket.⁵⁵

A király halála után a vármegyei adminisztráció visszatért az 1787 előtti berendezkedéshez. A vármegye élén ismét a király által kinevezett főispán állt: Végh Péter 1790. február 25-én vette át a közgyűlés vezetését Splényi adminisztrátortól.⁵⁶ Őt követte „a tekintetes karok és rendek” által választott alispán és helyettese, a másodalispán. A tisztikar további központi hivatalnokait jelentették a fő-, az első al- és a másodaljegyzők, a fő- és aladószedő, a fő-, vagy első tiszt-, és az al-, vagy második tisztai ügyész, valamint a főszámvevő.⁵⁷

⁵² Idézet: *HAJDU* 1982, 282.

⁵³ HU-MNL-BaVL-IV-2-b. 1307/1787.: „Übrige und befohlen Seine Majestät, daß die dermalen bestehenden 6 Distrikte, in welche der gesamte Comitatus verteilt ist, auf 4 von der Zahl district werden solle. In Pflichtschuldigen Folge dieser allerhöchstens Willensmeinung, werden für Hochedelgeld die Einteilung des Comitatus so, Ein sie vor bin häufig 10 Jahren bestand [...]”

⁵⁴ HU-MNL-BaVL-IV-2-b. 1784/1788.

⁵⁵ HU-MNL-BaVL-IV-2-b. 1818/1788. Ezen hivatalnokok eredetileg „titulo honorarii” kapták fizetésüket, ám az adminisztráció későbbi működése során ez a megkülönböztetés eltűnik a forrásokból.

⁵⁶ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 10/1790.

⁵⁷ HU-MNL-BaVL-IV-1-a. 167/1790.

Az 1790-ben felállt tisztikar az 1775-ben kialakított járási rendszer struktúráját hozta vissza. Ez alapján a vármegye ismét hat járásra oszlott (pécsi, mohácsi, siklósi, szentlőrinci, baranyavári és hegyháti). A járási közigazgatás 1790–1848 között változatlan maradt, más vármegyékhez hasonló járási struktúraátalakítás (például új járás létrehozása) nem volt.⁵⁸ Az említett hat évtized alatt a járásokban egy fő-, és egy alszolgabíró, valamint a melléjük beosztott két esküdt teljesített szolgálatot. Ez a típusú berendezkedés minden jel szerint elegendő volt a közigazgatási feladatok ellátására, hiszen minimális módosításokkal maradt használatban egészen 1848. május 5-ig, amikor a „tetemesen megszaporodott teendők”⁵⁹ ellátása miatt egy új, forradalmi struktúra időszaka köszöntött be.

Irodalom

- ANGYAL, P.* 1908: Baranya vármegye a török hódoltság megszűnte után. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 1 (1908) 3. sz. 114–120.
- ANGYAL, P.* 1910: Baranya vármegye 1732-től 1743. okt. 29-ig. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Értesítő 3 (1910) 3. sz. 80–87.
- BÉLI, G.* 1988: A vármegyei önkormányzat újjáéledése Baranyában a török kiűzése után, 1693–1703. In: Szita L. (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1987/1988. Pécs, 1988. 21–50.
- HAJDU, L.* 1982: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982.
- KOVÁCS, D. L.* 2023: A hivatalviselő elit prozopográfiai vizsgálata Somogy vármegyében. 1808 és 1830 között. A hivatali előélet megléte vagy hiánya, a hivatali előmenetel állomásai. In: Balatonyi J. et al. (szerk.): Specimina Operum Iuvenum 8. Szemelvények 7. Válogatás a PTE BTK 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2023) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből. Pécs, 2023. 155–175.
- NAGY, I. G.* 2007: Baranya vármegye főispánjai (1688–1950). In: Nagy I. G. (szerk.): A Pécsi Székeskáptalan pecsét-használata (1700–1845). Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 2006–2007. Pécs, 2007. 81–160.
- ÓDOR, I.* 1995: A „hivatali elit” Baranya vármegyében, 1711–1813. Levéltári Szemle 45 (1995) 2. sz. 21–34.

⁵⁸ Erre láthatunk példát akár a szomszédos Somogy vármegye esetén is, ahol 1800-ban, és 1843-ban is módosult a járási struktúra: KOVÁCS 2023, 160.

⁵⁹ Idézet: HU-MNL-BaVL-IV-101. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai (–1848), a. Jegyzőkönyv (1848) 229/1848.

Krassói Ferenc és a Kelet-Mecseki Láthatatlanok nyomában. Az 56-os életút körvonalai egy leszármazottal készített interjú segítségével

VÁRDAI LEVENTE

Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: vardai.levente.jpm@gmail.com

Rezümé: Az 1956. november 4–11 közötti napokban a baranyai Komló és Kisbattyán települések közelében a Jánosi-pusztai vadászház bázisként szolgált egy névtelen ellenálló csoport számára. Czuczor Ferencsel végzett kutatásunk nyomán kiderült, hogy az ottani szabadságharcosok megszervezésében két egykori cserkészvezető – név szerint Harcos Ottó és Krassói Ferenc – is jelentős szerepet vállalt.

Az itt közzétett interjúban az utóbbi személy, Krassói Ferenc (1912–1981) tanár és cserkészvezető karaktere elevenedik meg. A közlemény a pécsi ellenálló csoport eddig egy ismeretlen szervezőjének életútjába enged betekintést. Egészen a gyermekkortól kezdődően, a cserkészletben való tevékenységen át, az 1945-öt követő koncepciók perben való elítéléséről és az 1956-os szerepvállalásáról is értékes információk olvashatók. Krassói Ferenc életére rányomta a bélyegét a második világháborút követő átmeneti, majd szocialista időszak. Többek között a cserkészlet betiltása, a meghurcoltatás is szerepet játszott az 1956-os szerepvállalásában. Az interjúban említett ismerősök és Krassói hozzájuk való viszonyából megcsillannak azok a motiváló tényezők, melyek a mecseki ellenállásban való részvételéhez vezették őt és feltehetően a pécsi polgári körök további tagjait.

Kulcsszavak: Mecseki Láthatatlanok, Krassói Ferenc, cserkész, 1956-os forradalom

In the footsteps of Ferenc Krassói and the Invisibles of East-Mecsek. Biographical facts of his life reflected in an interview with a descendant

Summary: Between November 4 and 11, 1956, the hunting lodge at Jánosi-pusztá, near the settlements of Komló and Kisbattyán in Baranya County, served as a base for an anonymous resistance group. The research in collaboration with Ferenc Czuczor revealed that two former scout leaders, Ottó Harcos and Ferenc Krassói, played a significant role in organizing the freedom fighters in the area."

In this present interview, the character of Ferenc Krassói (1912–1981), a teacher and scout leader, comes to life. The publication presents biographical facts of the previously unknown organizer of the Pécs resistance group. It offers valuable information about his childhood, activities in scouting, conviction in the show trial after

1945, and his role in 1956. The life of Ferenc Krassói was heavily influenced by the transitional period following World War II and the subsequent socialist era. Among other factors, the banning of scout movement and his persecution played a role in his participation in the 1956 revolution. The acquaintances mentioned in the interview and Krassói's relationship with them reveal the motivating factors that led him to participate in the Mecsek resistance and likely influenced other members of the Pécs civil circles as well.

Keyword: Mecsek Invisibles, Ferenc Krassói, scout, 1956 revolution

Cserkészzet és fiatalkori évek¹

Krassói Ferenc arról ismert, hogy Pécssett cserkészvezető volt, majd a második világháborút követő átmeneti időszakban koncepciós per áldozata lett. De mielőtt ezekre a témákra rákanyarodnánk, tekintsünk rá életének kezdeti szakaszára. Mit tudna elmondani édesapja gyerekkoráról, családjáról? Kik voltak rá hatással fiatal éveit alatt?

Apám eredetileg Krazsóf Kajetán Ferenc néven született 1912. augusztus 21-én Budapesten, a születési anyakönyvi kivonatában ezt írták. Major Dezső², a cserkészszövetségnek egyik vezetője a mostohatestvére volt. Az ő cserkészti indíttatása innen származhat. Egy ideig együtt éltek gyerekkorukban, de nagy volt a korkülönbség köztük. Amikor apám féltestvére született, meghalt az anyukája, akinek a testvére özvegy maradt, ott volt három Major gyerek. Köztük az egyik a Dezső bácsi, aki orvosit végzett. Apám féltestvére, aki egyben keresztapám is, Krassói Pál³ azt írta Major Dezsőről a családtörténetében, hogy Sík Sándorral⁴ együtt a hazai cserkészzet felépítői, nagynevű vezetői voltak. Dezső bácsi apunak mostohatestvére volt, hát gondolom azért ez befolyással lehetett rá. Felnőtt korukban is teljesen élő kapcsolatban voltak. Dezső bácsiék ott laktak az Operaház oldalában a Hajós utcában, én is jártam náluk. Meg lehet, hogy a cserkészzetben is találkoztak.

Kezdetben Pesten éltek, ott járt iskolába édesapám. Eléggé kavarcosan alakult a család élete a halálesetek miatt. Lényeg, hogy a féltestvére – aki a családot eltartotta – Krassói Pál 1928-ban, amikor végzett vasúti mérnökként, akkor Székesfehérvárra helyezték, és a család leköltözött oda. Ott járt apu a ciszterekhez. Van egy olyan fényképem, ahol Kaszap István⁵ cserkész társával van, mert egy csapatban voltak (a székesfehérvári 85. sz. Zrínyi cserkészcsapatban – V. L.). Van egy olyan idézőlevél is 1944-ből, ahol Kaszap boldoggá avatásához aput tanúnak meghívták, de ugye közbejött a háború. És a boldoggá avatásból semmi nem lett, hanem az apu börtöne lett. A fehérvári cisztereket azt tudom, rettenetesen szerette. Az ottani csapatba járt cserkészkedni. 1930-ban érettségizett, majd (onnan akkor) elvégezte az egyetemet és utána került Pécsre.

Ezek szerint Krassói Ferenc már gyerekkorától bekapcsolódott a cserkészzetbe. Feltehetően ez pályaválasztására is hatással lehetett, hiszen tanár lett. Tényleg közrejátszott ebben a cserkészzet? Pontosan milyen szakosként végzett?

¹ Az interjú 2023. június 28-án készült Zalaegerszegen, az interjúalany Dr. Krassói Erzsébet lakásán, majd őrsre a Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztályának adattárába került az Ad/1807-2024. szám alatt. Az itt közölt, szerkesztett és lábjegyzetelt interjú szövegének nyelvi lektorálásáért külön köszönet illeti Radicsné Andrásfalvy Csengét.

² Major Dezső (1897–1972) orvos, cserkészvezető. A Budapesti Piarista Gimnázium diákja, majd évtizedeken keresztül az MCSSZ országos vezetőségének tagja. 1928–1934 között országos ügyvezető főtítkár, majd 1934–1936 között országos ügyvezető elnök. Egyebek mellett táborok, tisztképző táborok vezetője és cserkész kiadványok szerzője, szerkesztője.

³ Krassói (Krazsóf) Pál (1903–1978) családja történetét kéziratban összegezte.

⁴ Sík Sándor (1889–1963) piarista szerzetes, egyházi író, irodalomtörténész, cserkészvezető. Több társadalmi szervezet mellett a cserkészzet vezetésében is szerepet vállalt, a többször kiadott *Magyar Cserkészvezetők Könyve* társszerzője.

⁵ Kaszap István (1916–1935) fiatalon elhunyt cserkész, jezsuita novícius. 1930–1934 között a székesfehérvári 85. sz. Zrínyi Miklós cserkészcsapat tagja és őrsvezetője. Boldoggá avatási eljárását első alkalommal 1941 októberében indították el, a második világháború idején. A szentté avatási eljárás során római a katolikus egyház a *tiszteletreméltó* címet ítélte meg számára.

Magyar-olasz-francia szakon végzett, latinból nem szerezte meg a záróvizsgáját. Nem tudom, honnan szakadt apámba a tehetség, de hét-nyolc nyelven nem lehetett eladni. Magyar, olasz, francia, német, orosz, angol... Az angolok megkérdezték egyszer tőle: mennyi ideig élt Angliában? Mondta nekik, hogy soha, a börtönben tanult meg angolul. Ilyen istenadta tehetség volt. A nyelvekért odáig volt, ragadtak rá. Volt egy nagybátyja egy másik vonalon, őt Kardos Gyulának hívták és Párizsban orgonaépítő volt. Több orgonája van nyugaton. Apu egészen sokat volt náluk. De pontosan nem tudom, miért lett pedagógus, apja cipő-csizmagyártó volt Pesten a körúton, ott volt a műhelyük és üzletük. Nem tudom, apu miért ezt választotta.

Budapest, majd Székesfehérvár. Hogyan került mégis a mecsekalji városba, Pécsre? Mi állt ennek a hátterében?

Hahaha (nevet – V. L.), én csak olyat mondok, amit tudok, vagy hallomásból ismerek. A gyakorlati vizsgái nagyon jók voltak az egyetemen, de a bizonyítványa kevésbé. És valaki, aki tudott volna segíteni, hogy Pesten maradjon, azt mondta, ne haragudjon, de ezzel a bizonyítvánnyal ő nem szégyenkezik. Akkor értesült arról, hogy Pécsen a kereskedelmiben van nyelvszakos állás. Akkor azt megpályázta és megkapta, így került ő Pécsre 1936-ban.

Tehát végül is nem a szerelem vitte Krassói Ferencet Pécsre, hanem a munkalehetőség.

Nem, a szerelmet vitte magával. Előtte anyámmal megesküdtök, de nem Pesten, mert rettentő kavarcos a család. Anyám és apám édesanyái hajdan lánykorukban ismerték egymást és félig barátnők is voltak. Össze is jártak és valahogy így a fiatalok összejöttek. Úgyhogy Mezőzomborban (*Borsod-Abaúj-Zemplén vm.* – V. L.) – Tokaj mellett – volt a görögkatolikus esküvőjük. Anyám ágáról inkább görögkatolikusok vannak. Ott esküdtek meg, és akkor úgy költöztek Pécsre. Hozták magukkal a nagyanyót, apámnak az anyját, mert ő meg jóval fiatalabb volt a férjénél, így az ura halálakor ott maradt egyedül. Amíg meg nem halt 1946. január 1-én, együtt éltünk, együtt laktunk.

Pécsen belül hol laktak?

1952-ig az Inczédy Dénes utca (*ma Hunyadi út* – V. L.) 3-ban laktunk, onnan rálehetett látni a Belvárosi Plébánia kertjére, és amikor bejöttek az oroszok, utána fél évre el kellett költözni, mert ott volt az orosz parancsnokság a lakásban. Szegről végről nekünk a Gebauer Miklós kanonok⁶ rokonunk volt, a Janus Pannonius utca 4-ben lakott, és addig mi fél évig az ő vendéglakásában éltünk. Annak volt egy udvara, középső kert és végül egy üvegház. Erről van egy képem is, ott vagyunk a kertben a testvéremmel. De haza tudtunk menni, rendesek voltak a ruszók, nem tudok mást mondani. Amikor már költöztünk vissza, hoztak nekünk kristálycukrot, és azt nyalogattuk. A zongorán szép boros karikákat hagytak emlékbe.

⁶ Gebauer Miklós (1885–1958) római katolikus pap, az 1910-es években a püspöki levéltáros. 1930-as évektől egészen haláláig ebben az ingatlanban élt. Betöltött hivatalairól lásd: ROMVÁRY 2010a, 259. Az említett épület 1988-tól a Pécsi Egyházmegyei Katolikus Karitásztól központjaként funkcionál. Az épület történetéről lásd bővebben: SCHMELCZER-POHÁNKA 2014, 529–559.

Érdekes nevet viselt édesapja, beszélgetésünk elején említette a Krazsóf és Kajetán neveket is. Ha jól tudom, névváltoztatásra is sor került, de több becenéven is emlegették. Hogy alakult ez a név kérdés?

Keresztapám írja, hogy 1934-ben komoly hivatali nyomásra magyarosítani kellett a vezetéknevét, akkor volt egy ilyen magyarosítási láz. Akkor apa azt mondta, hogy ő miért lenne a testvérénél más néven? Így akkor ő is a Krazsóf-ból Krassói lett. Tehát így lettek ők Krassóiak.

Viktor, Kajetán, így ment ez a név a családban. Apura a Kajetán esett, apja Viktor volt. A pécsi kereskedelmibe ment, ott olasz-francia szakos volt. Amikor oda megérkezett mint Krassói Kajetán – de szerencsére volt második neve is, Ferenc –, akkor az iskolában kérték, használja a Ferenc nevet, mert a tizenéves korosztály ki fogja nevetni, mondván mi az a Kajetán? Akkor Ferenc lett, de az egészben az a poén, hogy nagyon rövid időn belül az összes fiú tudta, hogy ő Kajetán. Onnan lett ő Kajó bá, Kajti bá. Na most a cserkészújságba szokott ő irkálni: Méla Béla⁷ meg ilyeneket. És innen ered a ZSOFKA művésznév is, ott használta. Így adódott az egész.

Ivasivka Mátyás⁸, ismert pécsi cserkészvezető, aki a második világháború után és az ún. katakombacserkészet idején is folytatta a cserkészetet. Adj a magát a kérdés, volt-e bármilyen kapcsolata Krassói Ferencnek és Ivasivka Mátyásnak, ismerték egymást?

Hát hogyne, ismerték egymást. De hogy milyen volt a kapcsolatuk, ezekről apu nem beszélt nekünk. A cserkészet betiltásakor én még kisgyerek voltam, arra az időre nem emlékszem.

Pécsett Krassói Ferenc a 141. sz. Turul cserkészcsapatnak volt a vezetője, míg Csonka Ferenc⁹ a 217. sz. KMI (Keresztény Munkás Ifjak) csapatparancsnoka volt. Kettejük között állt fent esetleg kapcsolat?

Én annyira emlékszem, hogy nem középiskolás, gimnazista gyerekeket, hanem munkás fiatalokat vezetett. Majd elájultam, mikor nemrég olvastam Csonka Ferencnél, hogy ő is, tehát ott voltak, és együtt dolgoztak. Apu ugye 1912-es, míg ahogy néztem, Csonka Ferenc 1924-es, de életük végéig kapcsolatban vol-

⁷ Krassói Ferenc 1935–1940 között valóban a Magyar Cserkész Szövetség országos szintű hivatalos lapjában, a *Magyar Cserkészben*, „zsofka” művésznévvel több írást is közreadott. Lúke Tóni és Méla Béla volt történeteinek központi mókás karaktere. Lásd például: *Magyar Cserkész*, 1936. október 1. 12., *Magyar Cserkész*, 1939. december 15. 21. Érdekesség, hogy 1935-ben Gümő Benőről írt történetét még Krazsóf Kajetánként szignózta. Lásd: *Magyar Cserkész*, 1935. június 1. 66.

⁸ Ivasivka Mátyás (1933–2023) karnagy, zenepedagógus, zeneszerző és cserkészvezető. Zenei tevékenysége mellett a pécsi cserkészet oszlopos tagjaként is működött. Nevéhez köthető a helyi ún. „katakombacserkészet” megszervezése, ami a szervezet 1948-as betiltását követő cserkészmunka folytatását jelentette. Erről a témáról lásd: *ARATÓ–IVASIVKA 2006.*; *VÁRDAI 2020*, 113–119.

Ivasivka Mátyás hagyatékában fellelhető egy 1957-es keltezésű szamizdat kiadású kötet, melyet Krassói Ferencel közösen készítettek el. A kiadványban a már említett Méla Bélás történeteket gyűjtötték ki és rendezték egy csokorba. A kiadvány előlapján olvasható Krassói kézzel írt üzenete Ivasivkához: „*Szeretettel Matyinak, aki a bentí havak ellenére is komolyan viszi tovább a zászlót.*” Önmagában már ennek a könyvnek az elkészítése is jelzi, a két személy 1956 körül kapcsolatban álltak egymással. *KRASSÓI 1957.*

⁹ Csonka Ferenc (1924–1986) katolikus pap, cserkészvezető. A pécsi 217. sz. KMI cserkészcsapat tagja, majd 1949-es felszentelése után a helyi katakombacserkészet egyik bástyája és lelkipolitikája. Tevékenységéért 1961-ben letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Kezdetben Pécs belvárosában majd a közeli Kővágószőlősi lánót el plébánosi feladatokat. Életútjáról lásd részletesebben: *ARATÓ–IVASIVKA 2006*, 146–149.

tak. Apám halála után a Teleki Pál-szobor és a fekete márvány talpon kiterjesztett szárnyú turul hozzá került, pedig nekem arra nagyon fáj a fogam. De anyu odaadta a Ferenc atyának. Akkor Kővágószőlőstre (*Baranya* vm. – V. L.) került a plébániára, de hogy utána ezek hova lettek, nem tudom.

Háborút követő szerepvállalás, börtönbüntetés

Hogyan emlékszik, a háború után Krassói Ferenc a cserkészlet mellett a Kisgazdapártnak is tagja volt?

Pécsett apu aktív társadalmi életet élt, nagy kisgazda volt. Egyik szervező titkára volt a pártnak. Készült egy olyan kép, ahol a Széchenyi téren egy nagy emelvényen valami 2000 ember előtt, nagy tömeg előtt beszélt. Én akkor még nagyon kis gyerek voltam, de keresztapám szerint nem engedte kiadni nyomtatásban a szöveget. Kovács Béla¹⁰ volt a kisgazda főnök ott. Nagyon benne volt a Kisgazdapártban, és ha apu valamiben benne volt, akkor eddig (*mutat a feje fölé – V. L.*).

Térjünk rá a vádakra és a börtönbüntetésre. Édesapját 1946. november 23-án felfüggesztették tanári állásából. Az *Új Dunántúl*ban, 1946. november 28.: *Nagyarányú fasiszta diák-összeesküvést leplezett le a rendőrség, Krassói Ferenc kereskedelmi iskolai tanár országos lázadás kiépítésére szervezte meg a diákokat* – címmel jelent meg egy hosszú cikk.

1946 novemberében vitték be a rendőrségre, elégük volt már apámnak a cserkészkedéséből és kisgazda tevékenységéből. Nem tudni, hogy melyik volt a nagyobb bűn a szemükben, de talán inkább a kisgazdaság. Azért mégis érdekes, hogy bevitték a rendőrségre egyszerű kihallgatásra, de nem engedték már haza. Egy pár diákot is letartóztattak vele, nem olyan nagyon sokat, de volt közülük olyan, aki állítólag egyetlen éjszaka megfehéredett (*más szóval megöszült – V. L.*) diákként. A vád az volt, hogy az iskolában lázított a diákok között, és rendszerellenes összeesküvést szőtt a demokrácia megdöntésére.

A házkutatások előtt anyu minden iratot elégetett. Alig maradt meg egy-két cserkészettel kapcsolatos irat vagy kép. Kétszer-háromszor volt házkutatás, amíg le nem zárult az ügye. Arra még emlékszem, hogy amikor jöttek a házkutatások, akkor az enyém volt az íróasztal. Úgyhogy nekem az íróasztalt kellett figyelni, hogyha valaki valamit betesz akkor ordítsak, mint a sakál. Bármit, amit utána elő tudnak venni és felhasználni bizonyítékként.

Állítólag volt egy koronatanú, ez sehol nem szerepel, ez csak itt maradt meg (*mutat a családtörténeti kéziratra – V. L.*), hogy volt egy koronatanú az Alföldön. Meg is nevezték, de nem volt ott a tárgyaláson. Keresztapám és anyám ott volt a tárgyaláson gondolván, hogy úgy is fel fogják menteni az aput. És kötelek kértek rá, tehát halálbüntetést. De apu ügyvédje, dr. Keleti István elindult,

¹⁰ Kovács Béla (1908–1959) baranyai származású kisgazdapárti politikus, a második világháborút követően kiemelkedő és ismert antikomunista politikai szereplő. Fontos baranyai szereplő, miközben 1945-től a kisgazdapárt főtitkára is. A Szovjetunióba 1947. február 25-én hurcolták el, mely dátum jelenleg a kommunizmus áldozatainak emléknapja. Erről lásd a részleteket: *MARSCHAL* 2022, 119–124.

és lement az Alföldre megkeresni az állítólagos koronatanút. S kiderült, koronatanú nincs, nem is volt, nem is létezett. Nem ismerték azon a címen, amit ott a tárgyaláson megadtak. Ezek alapján ezt a vádat ejtették, és az lett a vád, hogy nem jelentette a diákszervezkedést, vagy valami ilyesmi.

Gondolom. Akkor nagy meglepetés lehetett a halálbüntetés kiszabásának híre.

Az volt, anyám akkor teljesen kész volt. Hozzátartozik, hogy anyámat nem vették fel sehová dolgozni, tanítónő volt, és megmondták neki, akkor mehet dolgozni, ha elvállalja apámtól. Nem vált el, és nem is tanított soha többé. Ez volt a feltétel. Addig anyám nem dolgozott, de már a tárgyalás alatt történt ez, amikor apu fogdában volt, tehát nem engedték haza.

Az egészben még az az érdekes, hogy amikor ez a dolog kiderült Keleti István által, enyhítették a büntetést úgy, hogy apu fél év börtönt és – az én tudomásom szerint, de a nővérem is így emlékezik – öt év közügyektől és tanítástól való eltiltást kapott, és hogy öt év után sem taníthat középiskolás korosztályt. Csak általános iskolában dolgozhat. Ezen felül REF-es volt, nem tudom, tudja-e, mi az; rendőri felügyelet alatt állott. Nem hagyhatta el a várost, és minden vasárnap jelentkeznie kellett a rendőrsőn. Így Mezőzomborba a nagyapám temetésére sem jöhetett el, ami abban az időben volt. A családi életre is nagy hatással volt ez a büntetés. Még arra emlékszem, hogy először öt hónapot töltött le, akkor kiengedték, és később még további egy hónapra be kellett vonulnia.

Melyik börtönben volt?

Pécsett. Ha főmegyek a Megye utcáról, az ablakra rá tudnék mutatni, hogy melyik ablakba szoktunk integetni neki. Rendesek voltak ott a börtönben, eleinte kosárfonók voltak a börtön udvarában. Mi a testvéremmel gyűjtöttük a szétment demizsonokat, s vittük oda javítani, mert köztudott volt, hogy ott csinálják, vittük a munkát. Akkor mindig tudtunk az apával találkozni meg beszélni vele. Majd rájöttek, hogy több mindenhez ért az apu, és bevitték az irodába, és ott foglalkoztatták. Azt tudom csak mondani, igen rendesek voltak vele, és nem szemétkedtek. Még arra emlékszem, hogy ott a börtön előtti meredek utcában mindig szánkóztunk, és apu az ablakban volt. De még jobb volt, mikor a szánkóval a lépcsőn sétáltunk fel, és félúton megállva felnéztünk az ablakra. Szóval ilyen volt akkoriban a világ.

Amikor édesapja, Krassói Ferenc börtönben volt, és édesanyja nem dolgozhatott, akkor miből tudtak megélni? A háború után amúgy is nehéz lehetett az élet.

Nem tudom, hogy a dr. Bruhács János¹¹ név mond-e Önnek valamit, cserkészvezető volt Pécsett. Sokat találkoztam vele, fényképeket tudok mutatni a gyerekeiről, a szőlőjükről. Nála volt szőlőmunkás az apu, nála volt a köszörűs üzletében, ő dolgoztatta és fizette. De Bruhács János nemcsak a munkaadója volt a nehéz időkben, hanem a két család között életük végéig barátság, összejáró kapcsolat volt. Sokat őnála dolgozott, és akkor utána a Székesegyház plébániái hivatalában kapott munkát. A pécsi püspökségen valamilyen adminisztrátor

¹¹ Bruhács János jogász és iparos, a pécsi 10. sz. P.Á.R. cserkészcsapatnak volt tagja, 1930–1932 között a csapatot vezette, mint csapatparancsnok. Emellett számos cserkész tábor parancsnoka, programok szervezője. Néhány cikket szintén közölt a *Magyar Cserkészben*, a gyakorlati őrsvetetés témakörében. Például: *Magyar Cserkész*, 1932. április 1. 80. Tevékenységéről lásd bővebben: *RADOCHAY–IVASIVKA* 1948.

lehetett, fél-háromnegyed évig abban az időben, amíg nem taníthatott iskolában. De dolgozta, ami éppen adódott. Az anyu, szegényem, a kioszkba süttött sörkifliket meg ilyeneket, hát valamiből meg kellett élni.

Családjuk eléggé benne volt a pécsi polgári körökben. Sok mindenkit ismertek, kapcsolatban voltak sokakkal. Mikor ez a börtönbüntetés volt, akkor Ön iskolába járt. Érte-e akkoriban valamilyen hátrányos megkülönböztetés?

Így volt, pedig a szüleim akkor kerültek csak Pécsre nemrég, és egyből beilleszkedtek. Az én tanítónémim alattunk lakott ott az Inczedy Dénes utca 3-ban. Mi az emeleten, ő a földszinten. Kicsi a világ, úgyhogy az égardta világon semmi nem ért engem. Azt se tudom, tudták-e egyáltalán, hogy mi történt apuval.

De volt egy érdekes történet, amikor apu börtönben volt. Egyszer kopogtatnak az ajtón, szegény anyám ajtót nyitott, és egy fiatalember volt az. Ne tessék félni, jóbarát vagyok – mondta. Egy hokedlit kért, fölállt a hokedlire, és a polcról elővarázsolt egy pisztolyt, tudta, hova kell nyúlania. Mondta nekünk, hogy apu küldte őt, és elvitte a pisztolyt. Hogy ki volt ez, azt nem tudom, de erre emlékszem, mert olyan megrökönyödés volt emiatt a családban. Anyám majdnem elájult. Ha a házkutatásnál találják meg, akkor vége lett volna.

Krassói Ferenc az eltiltást követően ismét a tanári pályára léphetett. Emlékszik, mely iskolákban tanított? Könnyedén talált akkor állást?

Amikor lejárt apu eltiltása, és elkezdhetett tanítani csak általános iskolában, akkor évente tették különböző iskolákba ide-oda. A legelső iskolája Villányban (*Baranya vm. – V. L.*) volt a határsávban. De hát oda teszik a politikai foglyot?! Később Kaposszekcsőn (*Tolna vm. – V. L.*), majd úgy él bennem, hogy Szentlőrincen (*Baranya vm. – V. L.*) két évet tanított. Naponta ingázott vonattal, ilyenkor mi nem nagyon találkoztunk vele. Ekkor én voltam a kisinasa, amit addig ő csinált otthon házimunkát, én vettem át tőle. Tehát akkor a hajnal elvetette, és éjjel ért haza. Mi ekkor már fönt laktunk a Virág utca-Mihály utca sarkán, és ő onnan járt munkába. Aludtunk már, mikor éjszaka hazaért. Azt sem tudom pontosan, Komlóra (*Baranya vm. – V. L.*) mikor került tanítani, de gondolom azért, hogy bányászváros, kommunista város, új város jellege miatt úgyse tud mit csinálni. Na és akkor ott a Belvárosi Általános Iskolában megfeneklett, délelőtt ott, majd este a szakjaiból kifolyólag a Bányaipari Technikum esti tagozatán is tanított felnőtteket. Párhuzamosan végezte ezt a két munkát.

Krassói Ferenc pedagógus volt, így adja magát a kérdés: az úttörőkkel kapcsolatba került-e? Hiszen az úttörő csoportok az iskolahálózathoz voltak kötve.

Az úttörőkkel nem volt kapcsolata, ez biztos. De egy olyanra emlékszem, hogy az 1960 körüli néhány évben gyerekcsoportokkal körbeciciklizte a Balatont, csak ennyit tudtunk róla, de hogy milyen keretek között zajlott ez, azt nem tudom.¹²

¹² Egykori tanítványa Lónay Ferenc – osztályfőnöke 1956–60 között Krassói Ferenc volt – a Komlói Belvárosi Iskolából így emlékezett vissza ezekre az utakra: „*Felejtethetetlen évek voltak 1957 és 1958, amikor kertékpártúra vett bennünket. Ma is emlékszem az ,57-es az útvonalra, amit sebességváltó nélküli drótszamarainkkal teljesítettünk: a Komló és Dombóvár (Tolna vm. – V. L.) közti szakaszt vonattal tettük meg, majd Dombóváron nyeregbe pattantunk, és bemelegítésként feltekertünk a Balatonhoz, majd néhány nap alatt körbetekertük a tavat. Egyszemélyes katonasátrakat gomboltunk össze 2 személyesekké, azokban töltöttük az éjszakákat. 30–40 kilométert tettünk meg naponta. A következő évben a meglevő tapasztalataink alapján még nagyobb*

Az 1956-os események megélése

Komlói munkája biztos pontot jelentett, mikor kitört az 1956-os forradalom. Édesapja ekkor ismét bekapcsolódott a politikába? A családban nem volt ebből az aktív politizálásból probléma? Édesanyja mit szólt ehhez?

Hát dehogynem, ugyanazt szölte hozzá, mint a cserkészethez. Sokat volt anyu egyedül velünk. És azt tudom, hogy 56-ban ott volt apu a kispapák gyűlésén. Korábban telefonon szóba került, hogy akkor volt egy cserkészgyűlés, ahol ott volt apu, na arról nem tudtunk, de a kispapák igen. Én voltam apámnak a „védnöke”, mentem vele, és a háta mögött álltam. A zakóját kellett húzkodnom, hogyha láttam, hogy szólni akar, jelezve: hallgasson. A Nagy Lajos alatti épületben volt a gyűlés valamelyik nagy teremben. Ez hulla biztos, hogy 56-ban volt, tele volt a helyiség, és nekem ott kellett őriznem, hogy ne szólaljon meg.

Miért kellett őrizni? Ki akarta elérni, hogy ne szólaljon fel a Kispapák gyűlésén?

A család, anyám.

Sikerült rávennie a csöndben maradásra?

Sikerült, muszáj volt. Azután a 1945 utáni múlt után muszáj volt. Ki tudta akkor még, hogy ilyen nagyon rövid életű lesz az egész 56?!

1948-ban megszüntetik a cserkészszövetséget, betiltják, az úttörőmozgalomba olvad be. Ennek ellenére Pécsen Ivasivka Mátyásék az illegalitásba tovább folytatták a cserkésztevényt. Édesapja börtönbüntetését követően tartotta-e a kapcsolatot a cserkészekkel? Később 1956-ban a Pécsi Cserkészkerület gyűlésére is sor került, ahol Harcos Ottó¹³ mellett Krassói Ferenc is ott volt.

Mi nem tudtunk róla, hogy lett volna kapcsolata a cserkészekkel. Csak erre mondom én azt, hogy azért járhatott el így apu, hogy a családból még kivenni se tudják, ha esetleg tudnak valamit. Tehát ezzel védett minket. Még csak az kellett volna, hogy a lakásunkon cserkész egyeztetés legyen, anyám frászt kapott volna. Úgyhogy én köpni-nyelni nem tudtam, amikor erről az egész Kelet-Mecseki Láthatatlanokról értesültem.

Ekkor mi Pécsen laktunk, onnan járt dolgozni. Azért is nem tudtunk mi semmit az 56-os dolgairól, mert ezeket Komlóról intézhette. Ez a cserkész dolog, ez fű alatt ment, mi nem tudtunk semmit anyámmal. De hogy az öreg ördögbe nem tudtunk mi róla 56-ban? Ha csinált is valamit apu 1956-ban, a hatalomtól büntetést nem kapott érte. Pedig ott voltam, amikor a Nádorról leverték a vö-

kihívás elé állított bennünket - és önmagát. Komlóról bicikliztünk fel a Balatonig, és tettük meg a kört a már ismert módon.” Az ifj. Czuczor Ferencnek címzett e-mail-es adatközlésre 2024. szeptember 22-én került sor.

¹³ Harcos Ottó (1921–1990) tanár, költő és irodalomtörténész. 1940-ben a pécsi Pius Gimnáziumban tette le érettségijét, később az ott működő 673. sz. Piusz cserkészcsapat parancsnokaként is működött. 1956-os forradalom alatt újjáalakuló pécsi cserkészkerület gyűlésének résztvevője. Czuczor Ferenc és Várdai Levente kutatásai nyomán derül fény arra, hogy 1956-ban a Kelet-Mecseki Láthatatlanok munkáját támogatta. Róla lásd még: *ROMVÁRY* 2010a, 290–291.

rös csillagot. Ott álltam a Görcs¹⁴ mellett, aki a Leöweynek volt az igazgatója. A Nagy Lajos sarkán ott álltunk, és néztük, föntről hogyan verik le.

Van-e esetleg ezen felül valamilyen emléke az 1956-os pécsi eseményekkel kapcsolatban?

Amikor ott laktunk fenn a Virág utca sarkán, akkor a Tettye utcába jártunk fel az élelmiszerboltba. Jártam én kenyeret venni meg ilyesmit. Ide a bököt, de kapualjról kapualjra mentünk, mert hát máshogy nem lehetett, hiszen lőttek a Mecseki Láthatatlanok is. Meg a Gyuri út – ahogy a Tettyére felfelé kell menni a Tettye utca végén – alján állt egy tank. Amikor mentem át az úttesten a boltig, akkor a tanknak kinyílt az ajtaja, és kimászott belőle egy katona. Hallottam egy dörrenést, és a katona putty, leesett a tankról. Tehát a Mecseki Láthatatlanokról én tudtam, még azt is, hogy a Dömörkapunál ott hármat-négyet ki is nyírtak. De a kelet-mecsekiekről mikor értesültem, leesett az állam.

Szeretnék rákérdezni édesapja Horváth János újságíróval való esetleges kapcsolatára. Ő is segítette az ottani ellenállókat, és később meg is hurcolták ezért. Van bármilyen emléke róla, ismerős esetleg ez a név?

Nincs, sajnos nincs. Tényleg minden ilyet eltitkolt. És nem tudok rájönni, hogy miért. Csak ezt tudom, hogy a családot védte, meg anyut.

Élet a forradalmat követően és rehabilitáció

Édesapja börtönbüntetése miatt érte a családot a későbbiekben bármilyen atrocitás? Személyesen az Ön életútjára volt bármilyen hatása?

Azt sem tudom, hogy engem hogyan vettek fel az egyetemre. Jó hát kitűnő voltam, de mindjárt érettségi után 1959-ben felvettek Pécssett az orvosira, 1965-ben végeztem. Azt már utólag tudtam meg, hogy ki volt az, aki a fizikán onnan bentről segített, mert az nem volt egyértelmű, hogy apa ügye után engem felvesznek az egyetemre. Lakatos Tibor, meg azt hiszem, valamilyen Judit néni ismerték apát, és ezért segítettek a felvételnél, ahogyan tudták, egyengették az utam.

Az Ágoston térre jártam iskolára, és az osztályfőnököm később felvett gimnazista koromban a Bártfa utcai KISZ csoportba. Hogy legyen egy papírom, mondhassam azt, KISZ-tag vagyok. Kétszer jártam életemben gyűlésen, és ezt megtudták az egyetemen. Akkor a városi KISZ bizottságra berendeltek, ott beültettek egy székre, s rám irányították a reflektort, azt se tudtam, kik, hányan vannak ott. Innen-onnan kérdezgettek: Ministrálok-e még? – tették fel a kérdést. Mondtam nekik, hogy ha ezt kérdezik, akkor biztosan tudják, ministrálni a fiúk ministrálnak, nem a lányok. A többire nem emlékszem, csak erre a szitura, hogy milyen érzés, amikor így vallatják az embert. Nagyon rossz emlék.

¹⁴ Görcs László (1916–1985) tanár, iskolaigazgató. 1948–1976 között a pécsi Leöwey gimnázium igazgatója, mely nevet az ő vezetése alatt vette fel az intézmény. Életéről lásd: *ROMVÁRY* 2010a, 266.

A végzés után meglett volna a helyem Pécssett, de közölték velem: rossz káder vagyok, nem maradhatok a városban. Föl voltak sorolva az orvosi munkahelyek, és be kellett jelölni, hova szeretnék menni. Amiket én megjelöltem, egyiket sem kaptam meg. A maradék helyek jöttek – ahova nem jelentkezett vagy ment senki – azt még felkínálták. Gyerekgyógyász akartam lenni, de így lettem szemész, olyan hely volt. De azóta is fáj a szívem Pécsért, megmondom őszintén.

Az orvosi egyetem végeztével Ön Zalaegerszegen kapott munkát, itt tudott elhelyezkedni. Szüleinek Pécssett hogyan alakult a lakhatása az évek során?

Na az is egy olyan érdekes történet volt, hogy a Virág utca-Mihály utca sarkán lévő ház valakinek a tulajdona volt, és kiutalták nekünk. Amikor már oda beköltöztünk, nem egész egy héten belül a tulajdonos megjelent, hogy beköltözik. Na ekkor a tanácsnál észbe kaptak, hogy valamit elrontottak, és akkor csináltak neki egy lakást a Széchenyi téren az IBUSZ fölött, most Hild udvar. Na most egy idő után apuék cseréltek vele, hogy legyen már a sajátjába a nyomorult. Iszonyú kellemetlen helyzet volt, de ez megtörtént. Később azt az épületet is kiürítették, és akkor kaptak lakást az első pizsamába¹⁵. Akkor Szalai András volt az utca neve (*ma Nagy Lajos király út – V. L.*). Oda hurcoltuk mindig a gyerekeket, mert orvosként nem volt szabadság, nyáron az óvodában meg négy hét szünet. Két hétig nem lehet szögbe akasztani a gyerekeket. Így is külön-külön kellett ügyelni a férjemmel, mert mindketten orvosok voltunk. Ezért van viszonylag sok nyári kép szüleimmel és gyerekeimmel.

Korábbi telefonos beszélgetésünk alkalmával egy fél szóból úgy értesültem, hogy Krassói Ferencnek volt egy nagyobb sérülése. Talán bányabalesetből kifolyólag?

Van egy kép az esküvőmről 1965-ből. Ezen a képen utoljára van még az apunak két lába. Egy hónap múlva amputálták a lábát. Bányabaleset volt. Hogy kicsit több pénzt keressen, a barátai hozzásegítették, hogy a nyári szünetben egy hónapig lent dolgozzon. Nővérem is nem sokkal azelőtt ment férjhez, kellett a pénz. Akkor a föld alatt volt a pénz, szóval a föld alatt dolgozott. Iszonyú fáradt volt már, az utolsó héten elkapta a lábát egy csille, és letépte. Úgyhogy egy jó évig a komlói kórházban feküdt. Ez 1965 júliusában volt. Utána nagy keggel a pécsi Köztársaság téri iskolában taníthatott, és onnan ment nyugdíjba. Volt hivatalos nyugdíja. Múlábbal tudott járni, de mindig kisebesedett neki a lába.

Járt ide utána Zalaegerszegre is, Velőrexe volt. Ez egy vászon tetejű három kerékű jármű mozgássérülteknek. Hosszú volt, de végig rózsafüzéreztek az utat, mert nagyon vallásosok voltak a szüleim. Emlékszem, gyerekkoromban engem a Jókai térre küldtek a „cserkész rózsafüzéréért” (imagyűrű), lehet csak ők hívták így, de én így ismertem meg ezt. Mikor meghalt, akkor Pécssett temették el, de 2000-ben áthoztuk Zalaegerszegre a sírját.

Miben hunyt el édesapja? Hova temették?

Ez egy érdekes dolog. Magántanítványai voltak különböző nyelvből. Azt határozottan tudom, hogy Dr. Romhányi György a kórboncnok professzor volt az egyetemen, azzal angolul latinozott. Na most pont egy ilyen óra után, ki-

¹⁵ Ezeket a pécsi panelházakat jellegzetes, csíkos mozaikos burkolatuk alapján nevezték el a helyiek. Mára az eredeti díszes burkolatot az épületek külső hőszigetelése elfedi.

kísérte este a tanítványát. Anyu szólt neki, hogy gyere, kész a vacsora, és vacsorázzunk. Apu ahogy befordult a konyhába, összeesett, és azon nyomban meghalt. Előtte még aznap volt nála a háziorvosa, és azt mondta: hú de jól van, Feri bácsi. Kiderült, hogy óriási hátsófalli infarktusa volt, olyan kiterjedt volt, hogy abból nem lehet életben maradni.

Előtte évben, 1980-ban jöttek a kis Trabanttal ide, Egerszegre hozzánk azért, hogy én bevigyem a kardiológiára, nézzék meg a szívét, mert rendetlenkedik. Késő estig beszélgettünk a konyhában, és másnap mentünk be a kórházba, és nem engedték haza. Azt mondták, hogy az út közben amikor ő úgy érezte Pécs és Egerszeg között, valami nem stimmel, akkor kapott egy infarktust. Elég sokáig bent is volt, de utána ő még autózott. Egy évre rá halt meg, de egy pillanat alatt.¹⁶

A rendszerváltás után új szelek fújtak, rehabilitációk és kárpótlások ideje következett be. Csaladjuk kérvényezte Krassói Ferenc nevének tisztázását?

1992-ben anyu Pécsről megkérte a rehabilitációról a papírt, ez meg is van. Ebben leírják, hogy semmisnek kell tekinteni az ítéletet. Kárpótlást is kapott anyu, de nem emlékszem már az összegre. Apu halálakor anyu egyedül maradt Pécsen, ezért elköltözött ide hozzám Zalaegerszegre. A pécsi lakás tanácsi volt, elcserélte egy itteni tanácsi lakásra, amit a rendszerváltás után részben a kárpótlási összegből megvettünk. Ez volt a hozadéka.

A 2007-es *Magyar Nemzet*-ben megjelent egy *Tükörírás* c. cikk arról, hogy apu tárgyalása után volt egy másik eljárás, ahol a koncepció perben sokkal nagyobb büntetést kaptak a vádlottak.¹⁷ Utólag nézve szerencse, hogy aput az első körben ítélték el, mert így viszonylag olcsón megúsza, rövidebb ideig került börtönbe. Apu Perr Viktorral¹⁸ is kapcsolatban volt, de nem tudom, hogyan.

Felhasznált irodalom

ARATÓ L. – IVASIVKA M. 2006: Sziklatábor. Budapest, 2006, 146–149.

KRASSÓI F. 1957: Méla lükeségek, lüke mélaságok. Magánkiadás. Pécs, 1957.

MARSCHAL A. 2022: Támadás a Kisgazdapárt ellen: Kovács Béla elhurcolása. In: Házi B. et. al. (szerk.): „Ma demokráciát, holnap szocializmust”: A diktatúra kiépülése és működése 1944–1956. Budapest, 2022, 119–124.

¹⁶ Krassói Ferenc 1981-es haláláról és temetéséről röviden a pécsi sajtóban hírt adott a család. Lásd: *Dunántúli Napló*, 1981. november 10. 7.

¹⁷ Az említett cikk itt olvasható: *Magyar Nemzet*, 2007. június 2. 33. Az említett koncepció per áldozata öt és fél évet töltött különböző börtönökben.

¹⁸ Perr Viktor (1891–1964) római katolikus pap, politikus és országgyűlési képviselő. 1924–1947 között Pécssett az Emericanum – püspöki fiúnevelő intézet – vezetője volt. Helyi napilapok szerkesztése mellett 1930-tól tagja a Független Kisgazdapártnak, a baranyai szervezet vezetője. A második világháborút követően is a párt tagja, szervezője. Életútjáról bővebben: *ROMVÁRY* 2010b, 126.

- RADOCHAY I. – IVASIVKA M.* 1948: Csapattörténet. A 10. sz. P.Á.R. cserkészcsapat története 1931–1948. Pécs, 1948.
- ROMVÁRY F.* (szerk.) 2010a: Pécs Lexikon I., Pécs, 2010. 259., 266., 290–291.
- ROMVÁRY F.* (szerk.) 2010b: Pécs Lexikon II., Pécs, 2010. 126.
- SCHMELCZER-POHÁNKA É.* 2014: A Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház és a Virágház. In: Csóka-Jaksa H. – Schmelczér-Pohánka É. – Szeberényi G. (Szerk.): Pedagógia - oktatás - könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. Pécs, 2014, 529–559.
- VÁRDAI L.* 2020: A pécsi cserkészlet a szocializmus időszejében, In: Tuboly-Vincze G. (szerk.) XVII. Országos Grastyán Konferencia előadásai. Pécs, 2020, 113–119.
- VÁRDAI L.* 2024: Beszélgetés Tillai Auréllal, a pécsi cserkészlet történetéről. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 57 (2024) 181–200.

„Málenkij robot” - 80. A csend megtört... A „málenkij robot” kutatásának személyes aspektusai

W. MÜLLER JUDIT

Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály,
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: wmuller.judit@jpm.hu

Rezümé: A tanulmány középpontjában a polgári személyek szovjet kényszermunkára hurcolásának története és az ezzel kapcsolatos kutatás személyes aspektusai állnak: hogyan élték meg a „málenkij robotra” hurcoltak a fájó emlékeik felidézését, milyen tárgyakat, dokumentumokat, fotókat hoztak haza és őriztek meg lágerbéli életükből. Bemutatásra kerül röviden a GULÁG és a GUPVI lágerrendszer közötti különbség és a „málenkij robot” történetének rövid összefoglalása. Az írás különös aktualitását a szovjet kényszermunkára hurcolások kezdetének 80. évfordulója adja. A szubjektív jellegű írást eredeti lágerbéli tárgy- és dokumentumfotók gazdagítják.

Kulcsszavak: szovjet láger, kényszermunka, német származás, civil személyek, nők

*„Malenkij robot - 80. The silence was broken...
The personal aspects of „malenkij robot” research*

Summary: This study focuses on the history of civilian individuals deported to Soviet forced labor camps and the personal aspects of research related to this topic: how those deported to „Málenkij Robot” experienced recalling their painful memories, what objects, documents, and photographs they brought back and preserved from their time in the camps. The paper briefly explains the differences between the GULAG and GUPVI camp systems and provides a concise summary of the history of „Málenkij Robot.” The 80th anniversary of the beginning of Soviet forced labor deportations makes this study particularly timely. The perspective of the study is deliberately subjective, enriched with original photographs of camp objects and documents.

Keywords: Soviet labour camp, forced labour, German origin, civilians, women

Bevezetés

Azok közé tartozom, akik megörökölték nagyszüleik, szüleik keserű „málenkij robotos” hagyatékát, akik tudatalattijukban akaratlanul is hordozzák magukban a felmenőikkel történt igazságtalanságokat. Érzem és értem, hogy a „málenkij robot” néven elhíresült események és az azokat mintegy fél évszázadig övező hallgatás csendes alattomosággal mérgezte az egykori elhurcoltak és leszármazottaik életét. Azok közé tartozom, akik emlékezni és emlékeztetni akarnak, mert van mire, és van miért: 2025-ben a „málenkij robotra” hurcolások 80. évfordulója adja az írás kiemelt aktualitását.

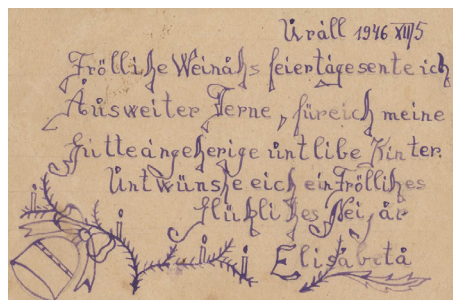
Az én családom is – éppúgy, mint minden német nemzetiségű család a Kárpát-medencében – megszenvette azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a második világháború utáni, a származáson alapuló kollektív büntetés jelentett. Anyai nagyanyám közel négy évet volt kényszermunkán a Szovjetunióban, másfél évet a csecsenföldi Groznij mellett, majd az uráli Oktjabrskij 1701-es lágerében dolgoztatták. Az édesanyám mindössze négy, a nagynéném pedig hatéves sem volt, mikor a Mamát 1944 karácsony másnapján Püspöknádasdról (ma Mecseknádasd, Baranya vm.) elhurcolták.

Apai nagyanyámat is „felvették” a jóvátételi munkára elhurcolandó civil személyek listájára, ám ő az első éjszaka – életét kockáztatva – megszökött Pécsváradról (Baranya vm.). Ezt követően, félve, hogy ismét eljönnek érte, három hónapig elő sem mert jönni a rejtekhelyéül szolgáló padlásról.

Sajnos a Mamától nem sokat tudhattam meg a vele történeteiről, csak nagy általánosságban beszélt a láger évekről: hogy sokat fáztak, éheztek és hogy fűrésztelepen is dolgoztak. Egy nagy fa esett a lábára, munkaképtelenné vált, és ezért jöhetett haza 1948-ban.

„Soha nem beszélt erről az öt évről, és nemcsak ő, mások sem. Csak annyit mondott néha, hogy a szél hidegebb, mint a hó, vagy a meleg krumpli olyan, mint a meleg ágy. És hogy a krumplit vékonyra kell hámozni, sőt még annál is vékonyabban...”¹

Egyéb fontos részletek elmaradtak, és én túl fiatal voltam még ahhoz, hogy kérdezzek, hogy mélyebben érdeklődjek. Jómagam elképzelni sem tudtam fiatalon, mi is történt ezekben az években. Egyszer, tán középiskolás koromban kérdeztem a Mamát, hogy vajon mi szépet látott abban a távoli országban, ahova az út majd egy hónapig tartott. Hosszas gondolkodás után ezt válaszolta csendesen: „Egyszer bemehettünk imádkozni egy aranykupolával fedett, csillogó templomba. Hát az tényleg szép volt.”² Később is csak nagyon ritkán láttuk nevetni...

1. Illusztráció: Schultz Istvánné, Frank Erzsébet, az anyai nagymamám fájó karácsonyi üdvözlése az uráli lágerből. Oktjabrskij, 1701. láger, 1946 (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály)

¹ Idézet: DRAGOMÁN 2010, 327.

² Idézet: W. MÜLLER 2017, hátsó borító

A kutatás személyes aspektusai

A személyes indíttatás mellett az is motivált, hogy a több mint negyven éven át tabuként kezelt „málenkij robotról” beszélni sem lehetett nyilvánosan, még az egyetemek történelem szakán sem volt ez téma, és csak a rendszerváltás hozta meg a feloldást. A kutatásom 2006-ban indult, melyben a hangsúlyt – a levéltári kutatások, a még csekély számú szakirodalom olvasása mellett – a már oly kevés és idős túlélő felkeresésére, a visszaemlékezésekre, és főleg a lágeremből hazahozott fotók, tárgyak és dokumentumok összegyűjtésére fektettem. Az elmúlt két évtizedben több mint harminc egykori civil elhurcoltat kerestem fel, akik elmondták olykor azt is, amiről eddig még senkinek nem beszéltek, és amikre tán már nem is nagyon akartak emlékezni.

Az első beszélgetőtársam az erdősmecskéi (Baranya vm.) Rózi néni volt, akinek elhurcolásakor a négyéves kislányát kellett otthon hagynia. Hihetetlen pontossággal emlékezett a lágerbéli történésekre. Biztosan tudta, hogy 1945. február 4-én szálltak ki közel egy hónapos utazás után a Donyec-medencében, a Dnyepropetrovszk (ma Dnyipro, Ukrajna) mellett lévő lágernél, és hogy napra pontosan 1947. július 27-én ért haza a szovjet kényszermunkáról. A hazautazása napja is lejátszódott előtte újra:

„A hazautazásom napján délutános műszakban dolgoztam, a többiek már az autón ültek. Kiáltottunk nekik, várjanak, a káposztalevest még meg kell ennünk. Ilyen éhesek voltunk mindig... Vettem a piacon előtte egy kalucsnit, de azt elvették tőlem, nem hozhattam haza, pedig nagyon jó kis kalucsni volt. Hazafelé is nagyon éhezünk, meleg ételt egyszer sem kaptunk, csak kenyeret és kis halacszkákat, már féltünk, hogy hazafelé még éhen halunk. Magam ekkor 48 kg voltam.”³

Majd eljutottam Vávi, Annus, Liszi, Rézi, Boris nénihez, Misi, Gyuri, Johann bácsihoz és a többiekhez. Hasonló, de mégis mind-mind más történet, sőt több mint történet: sváb sors a „Schwäbische Türkei”⁴ területéről.

Volt túlélő, aki örömmel és készségesen fogadott, örült, hogy végre – akár svábul is – beszélhet a lágeréletéről. Olyan egykori elhurcoltnál is voltam, aki előző nap elment fodráshoz, majd a legszebb ruháját húzta fel a beszélgetésre, és jártam néninél, aki finom süteménnyel fogadott. Egy másik túlélő ötször utasított vissza, pedig nagyon fontosnak éreztem a vele való beszélgetést: 17 éves volt, mikor elhurcolták, négy évet a bánya mélyén dolgozott a Donyec-medencében. Már lemondtam róla, aztán mégis kötélnek állt, majd még háromszor is visszahívott egy kis – egész délutános – beszélgetésre azzal, hogy még eszébe jutott valami fontos, és ezt akár oroszul is el tudná mondani.

2. Illusztráció: Ezt a berliner kendőt az Erdősmecskéről 18 évesen elhurcolt Löffler Teréznek édesanyja dobta a vállára az utolsó pillanatban. A lágerben a két fő „ellenség”, az éhség és a hideg közül egyszer az előbbi győzött: a kendő felét elcserélte élelemre, de ettől a darabtól nem bírt megválni, az „otthont” jelentette számára a Donyec-medencében. (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály, fotó: Füzi István)

³ Idézet: W. MÜLLER 2009, 21.

⁴ Schwäbische Türkei - Sváb Törökország: a mai Baranya, Somogy és Tolna vármegye területe, mely egyike Magyarország svábok által legsűrűbben lakott régióinak. Az elnevezés a török idők utáni 18. századi német (sváb) betelepítésekre utal, melynek következtében e területen több mint 200 német (sváb) település jött létre.

Olyan érintett is akadt, aki nem engedte sokáig bekapcsolni a mikrofont, először nekem kellett magamról mesélnem. Azt is megéltem, hogy minden előzetes egyeztetésünk ellenére sem akart a néni beengedni, egy órán át faggatott a kapuban, hogy ki vagyok és hogyan is bukkantam rá. Csak akkor engedett be, mikor beazonosította, hogy a nagymamámmal egy lágerben volt. Aztán a harmadik látogatásomkor elmondta, hogy éjjel nem tudott aludni, végig a lágerbéli események jártak a fejében. Összeszámolta, hogy a faluból elhurcolt 138 főből már csak négyen élnek (2008), és közben olyan emlékek tolultak fel benne, amelyekről már rég megfeledkezett.

Az általam felkutatott több mint harminc „málenkij robotos” közül ma mindössze egy fő él már csak, a 95. évében jár: Kati néni 14 (!) évesen hurcolták el Nagypallról (Baranya vm.) édesanyjával együtt. Édesanyja jelenléte biztonságot jelentett neki, hisz ő inkább lemondott az ételéről, inkább többet dolgozott, csakhogy lányát védje, kímélje. Édesanyjával együtt a donyec-medencei Vorosilovgrad (ma Luhanszk) 125/1216 sz. lágerben voltak, a Sachta Vojkova bányában dolgoztak. 1947 őszén a svábokat „hazaszállító” vonat nem a hazájukba, hanem egyenesen a romokban heverő Németországba vitte őket. Kati néni és édesanyja a szovjet zónába, Tübingiába kerültek, itt egy gazdaságban dolgoztak fél éven keresztül. Az összegyűjtött kis pénzüket a hazaútra költötték: vonattal, gyalog, lovaskocsival három hét alatt visszazöktek Magyarországra.

Beszéltek nekem az elhurcoltak elképzelhetetlen szenvedésekről, az iszonyú első évről, az ismeretlen felé vezető „halálútról”, az éhezésről, a borzalmas munkakörülményekről, a csontig hatoló hidegről, betegségekről, halálról. Beszéltek a kínzó honvágyról, a kiszolgáltatottságukról, emberi aljasságokról, erőszakról, sírásról, kilátástalanságról. De beszéltek arról is, hogy volt „lágerboldogság” is, mert túl akartak élni. Beszéltek az ott élő emberek szegénységéről, és arról is, hogy ennek ellenére sem hagyták őket éhen halni: koldulni jártak élelemért, és mindig kaptak valamit tőlük, ezért a mai napig hálások nekik.

3. Illusztráció: Kényszerszermunkára hurcolt püspöknádasdi lányok, asszonyok a kaukázusi Groznijban (Stari Promislav vagy Andrewska láger). A szép bársonyfűggönyös, angyalkás háttér a szovjet propaganda része volt. A vezetéknevek is önmagukért beszélnek: Arnold, Gradwohl, Keszler, Müller, Breitenbach, Keller, Schraub, Reisz, 1946 (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály)

Az elhurcoltak, legyen bármi is a jövő, nyomot akartak hagyni maguk után az utókor számára is: megőrizték a lágerben közösen írt imáikat, énekeiket magyar és német (sváb) nyelven is, amelyekben Istentől kérik a szabadulást. Lefotóztatták a prics-cseiket, halott barátnőik sírját, lefényképezkedtek a mindennapos ruházatukként használt pufajkáikban, otthoni viseletükből átszabott ruháikban, a propaganda-fotókra jellemző díszes hátterek (szép tájak, angyalkák, görög oszlopok, virágcsokrok stb.) előtt mosolyt erőltettek arcukra. Méltóság és tartás árad ezekből a képekből, ám a tekintetek nem hazudhatnak: kettétört sorsok, elrabolt fiatalság, kínzó honvágy és főleg a bizonytalanság: vajon túlélék-e, vajon viszontláthatják-e otthoni szeretteiket?

Elképesztő kitartással keresték a túlélés esélyét, hiszen élni kellett, és ehhez – bármily lehetetlennek is tűnik – megtalálták az életben tartó apró örömöket, hisz másnap újra felkelt a nap, az életnek mennie kellett tovább: közös pénzen harmonikát vettek, hegedűt készítettek, így csendültek fel a lágerben az otthoni dallamok. Kevés szabadidejükben, a fáradtságtól sokszor elcsigázva, de otthoni dalokat énekeltek, emlékkönyveket, verseket írtak, rajzoltak, festettek, színjátszóköröket alakítottak, egyszerűen: élni akartak! Barátságok és szerelmek is szövődtek, sokan ott találták meg későbbi házastársukat is. Tudat alatt is követték a tíz évet a GULÁG-on töltött Placid atya második túlélési szabályát:

„A második szabály szerint a szenvedést nem kell keresni, mert jön az magától. Fontos viszont keresnünk, észrevennünk az élet apró örömeit!”⁵

Egy elhurcolt visszaemlékezésében elmondta, hogy volt lágerben egy „kulturterem”, ott jöttek össze vasárnaponként. Beszélgettek, zenéltek, énekeltek, néha még táncoltak is. Politikai oktatást is tartottak nekik vasárnap délutánonként, a kommunista eszméket ismertették velük.⁶

A kutató- és gyűjtőmunkám során fiókokból, szekrényekből, padlásokról kerültek elő néha a lágerbéli tárgyak, de gyakran a mindennapok részévé is váltak: a konzervdobozból készült pohárban gombok, a hazatéréshez szükséges ládában vetőmagok vagy szerszámok voltak, a láger közelében lévő piacon vásárolt takaró vasalóruhaként, a bányában használt pufajka pedig disznóvágáskor öltözetként szolgált.

4. Illusztráció: Az Urálból (Oktjabrskij, 1701.sz.láger) hazahozott bőröndben Pálfi Borbála (később Elblinger István-né) otthon vetőmagot tartott, a Groznijban - a csekély fizetéséből vásárolt - takarója pedig vasalóruhája volt. (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály, fotó: Füzi István)

⁵ Idézet: dr. Torgyán Atilla: Placid atya – A túlélés négy szabálya, <https://www.keresztenyfilmek.hu/placid-nya-a-tuleles-negy-szabalya-102> (Letöltés dátuma: 2017. 05. 02.)

⁶ W. MÜLLER 2019, 46–54.

Mementók mindezek a lágerbéli tárgyak, fotók és dokumentumok, melyek arra is figyelmeztetnek, hogy soha, sehol és senkivel ne történhessenek meg a 80 évvel ezelőttihez hasonló események.

A 80. évforduló margójára: Csak egy kis munka... Történeti összefoglaló a „málenkij robotról”

1944 végén a második világháború a végéhez közeledett, az emberiség történetének addigi legnagyobb katasztrófája a fegyverszüneti egyezményekkel azonban korántsem zárult le. A rég áhított béke helyett milliók számára az igazi megpróbáltatások csak ekkor kezdődtek, pedig ezen áldozatok nagy része fegyvert sohasem fogott. A katonák és hadifoglyok mellett civilek: idősek, nők, ifjak és gyerekek százezrei veszítették el otthonukat, vagyonukat, szabadságukat és sokan életüket is az elkövetkező zavaros években.

A hadiesemények során fogságba esett katonák mellett civilek százezreit is jóvátételi munkára vitték a Szovjetunióba, mégpedig nagyrészt a német, emellett az elcsatolt területeken – a német mellett – kimondottan a magyar származásuk miatt. Ahogy a téma egyik első kutatója, a pécsi főlevéltáros és történész, Dr. Füzes Miklós fogalmazott, „modern ragszolgaságra” ítélték őket.⁷

A köztudatban a szovjet munkatáborok Alexander Solzsenyicin *A Gulag szigetszoport* c. megrázó erejű dokumentumregénye nyomán egységesen GULAG-ként váltak ismertté (GULAG – Glavnoje Upravlenyje Iszpravityelno-trudovih Lagerej - Javítómunka-táborok Főigazgatósága), ez azonban igencsak leegyszerűsíti a valóságot. Nézzük meg kicsit közelebbről, hogyan is működött a szovjet lágerrendszer!

A tömegesen elhurcolt személyek, akár hadifoglyokként, akár civil elhurcoltaként kerültek fogságba, minden esetben az úgynevezett GUPVI (Glavnoje Upravlenyje Vojennoplennih i Internyirovannih - Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatósága) táborokba kerültek, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főcsoportfőnökség felügyelete alatt működő lágerekbe. Ezek a lágerek is az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel), vagyis a Belügyi Népbiztonság felügyelete alá tartoztak, akár csak a GULAG-lágerek, mégis jelentős különbség volt e két lágerrendszer között.

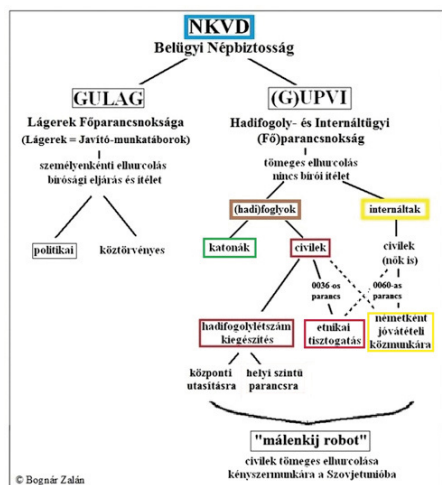
A legfontosabb különbség a lágerlakók odakerülése között volt. A GUPVI-lágerrek lakóit – akikről ez az írás is szól – tömegesen, bírósági ítélet nélkül hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét, szinte csak két dolgot szem előtt tartva: azt, hogy a tervezett hadifogoly-, ill. munkaerőlétszám meglegyen, és azt, hogy egy adott társadalmi, nemzetiségi vagy etnikai csoportot úgymond „izoláljanak”, azaz lágerekbe zárjanak. Így elhurcolásuk, amely kimondottan a német és magyar nemzetiségűekre vonatkozott, a politikailag kitervelt etnikai tisztogatás eszköze is lett.

A GULAG-lágerrek lakóit viszont egyenként, személyre szólóan, nagyrészt politikai, ill. köztörvényes okokból, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek nyomán hurcolták el a büntetőlágerekbe, és ők elsősorban szovjet állampolgárok voltak.

További lényeges különbség a lágerek Szovjetunió belüli elhelyezkedése között volt. Míg a GUPVI-lágerrek túlnyomó többsége a birodalom európai részén,

⁷ FÜZES 1990.

nagyvárosok közelében (ezen belül is leginkább a dél-ukrajnai Donyec-medencében, az Urál környékén, a Krím-félszigeten lévő szén és vasérc bányák közelében és a Kaukázus vidékén) helyezkedett el, addig a GULAG-lágerek dominánsan az Urálon túli, az ázsiai, szibériai területen voltak megtalálhatók.⁸

5. Illusztráció, ábra⁹: Az NKVD lágerek rendszerének sematikus ábrája jól mutatja a „málénkij robotra” hurcolások indítékait: hadifogolylétszám-kiegészítés, etnikai tisztogatás és a német származásúak jövótételi munkára hurcolása

A mintegy fél évszázadnyi hallgatás után társadalmunknak régi adóssága tehát, hogy méltóképpen emlékezzen azokra az ártatlanul elhurcolt magyar állampolgárokra, azokra a százazatokra, fiatal nőkre, leányokra, férfiakra, akiket 1944 – 1945-ben vittek el szülőföldjükről igazoltatás, vagy néhány hétre szóló kis munka, azaz a „málénkij robot” hazugságával több, általában 3 – 5 évig tartó szovjetunióbeli kényszermunkára. A civil elhurcoltak utolsó hazatérői csak 1949 novemberében hagyhatták el a lágerüket.

A „málénkij robot” kifejezés eredete az orosz маленькая работа – „málénkijá rábótá”, ami „kis munkát” jelent. Mivel a második világháború során a hazánkba érkező szovjet fegyveres szervek képviselői ezzel a hazugsággal – pl: két-három hét kukoricatörés a Bácskában, vasút- vagy repülőtér-építés stb. – hurcolták el a polgári lakosság tömegeit, ennek az orosz kifejezésnek a „málénkij robot” változata lett a köznyelvben, és így később a kutatók, történészek körében is a civil lakosság szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolásának terminus technicus.

A német származású – nagyszámban immár női lakosságot is – a szigorúan titkos 0060-as parancs alapján deportálták a szovjetunióbeli kényszermunkára. „Bűnük” az volt, hogy ahhoz a német nemzetiséghez tartoztak, amelynek nevében valóban oly sok bűnt követtek el a második világháborúban a hatalom akkori birtokosai. De azok mások voltak, nem ezek a gyakran kisgyermeküket otthon hagyni kényszerülő fiatalasszonyok, fiatal családapák, ifjak, leányok, akiknek jóvá kellett tenniük azt, amit el sem követtek. A német nemzetiségűek elhurcolásában nem az állampolgárság, nem az anyanyelv, nem a politikai nézet, de nem is a nemzetiségi identitás számított, hanem pusztán a származás.

⁸ MÁRKUS 2013, 12–14.

⁹ BOGNÁR 2009, 55. (a grafika készítője Dr. Bognár Zsolt)

Érzékletesen fejezi ki ezt az a hírhedt kijelentés, mely az egyik, a „málenkij robotosokat” összegyűjtő szovjet őrnagytól származik: „Ha csak egy csepp német vér folyik az ereiben, német!”¹⁰

A szovjet Államvédelmi Hatóság (ÁVB) 1944. december 16-án hozta meg a hírhedt 7161. számú határozatát, amely többek között az alábbiakat rendelte el:

„1. A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadse-
reg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet –
a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. Le kell rögzíteni, hogy
a mozgósítás mind a német és a magyar állampolgárságú, mind pedig a román,
jugoszláv, bolgár és csehszlovák állampolgárságú németekre vonatkozik...

4. Engedélyezni kell az elszállítandó németek számára, hogy magukkal vihessenek
meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használat-
ra, és élelmiszert...

6. Valamennyi németet a donyeci szénbányászat és a Dél vaskohászatának helyre-
állítási munkálataira kell irányítani...”

Az Állami Védelmi Bizottság Elnöke, J. Sztálin¹¹

Ezt követte a határozat végrehajtási utasítása, a szigorúan titkos 0060-as parancs, melyben a listákon szereplőket azzal fenyegették meg, ha nem jelennek meg a gyűjtőhelyen, vagy szökni próbálnak, a családjukon állnak bosszút, és a szüleiket, testvéreiket viszik el.

Többször előfordult az is, hogy színmagyar településekről találomra hurcoltak el civil lakosokat, mivel a szovjet parancsnokoknak a kvótát, a parancsot, vagyis az előre meghatározott létszámú kényszermunkást produkálniuk kellett. „A magyar-orsz határon ki kellett szállnunk, ott pont volt egy asszony egy kisgyerekkel, aki vizet vitt volna. A ruszki épp megint megszámlolt bennünket, számolni nem nagyon tudtak, ezért ezt nagyon sokszor csinálták. Valahogy nem volt meg a negyvenes létszám, ami kellett volna egy vagonban. Akkor átment a kúthoz a ruszki, és csak úgy elkapta, és elhozta azt az asszonyt. A gyerek sírt, ordított, de hiába, az asszonynak, ahogy volt, el kellett velünk jönnie. És a kisgyerek csak úgy ottmaradt. Hát, ez bizony így volt.”¹²

A német nemzetiségűek „hivatalos” elhurcolásának ürügyén tulajdonképpen bárkit elvihettek, ráfogván, hogy német származású. Volt arra példa, hogy összeírták a község jegyzőjével azokat, akiknek a neve „r” betűre végződik, pl. Bodnár, Molnár, Pintér, Huszár, és azokat vitték el német nemzetiségűként, mondván, hogy Hitler neve is „r”-rel végződik.¹³

Kimondani is szörnyű, de mint a fenti példák is bizonyítják, aki akkor rossz-kor, rossz helyen volt, az könnyen „málenkij robotra” jutott. Hasonló eseményekről panaszkodik maga Révai József, a kommunista párt egyik vezetője az akkor még a Szovjetunióban, Moszkvában lévő Rákosinak az 1945. július 7-i levelében: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia (...) Ha nem volt elég német, vittek magyarokat. Vittek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket (...) Az eredmény: pánik a magyarok között is, még a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (mint pl. Sántha alelnök,

¹⁰ Idézet: BOGNÁR 2016, 5.

¹¹ Idézet: VIDA 2005, 65–67.

¹² Idézet: W. MÜLLER 2009, 14.

¹³ BOGNÁR 2009, 43.

sőt maga Erdei is) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal...”¹⁴

A deportálások nemzetiszocialista és szovjet módszereinek hasonlóságáról így ír Dr. Füzes Miklós: „Mindkét oldalon begyűjtés, vagonírozás, táborok, munkára kötelezés és végül népirtás jelentkezik. Utóbbinak csak az eszközei mások. Amott az éheztetés mellett iparszerű tömegmészárlás érvényesült, emitt a kényes munkát a természettel végeztették el.”¹⁵

Magyar Népióléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltsége Debrecen

40190.../194... szám.

Sorszám: 51103

Igazolvány
hadifogságból hazatért részére

E fontos személyi okmányt a hatóságok el nem vehetik és vissza nem tarthatják. Tulajdonosa saját érdekében őrizze meg, mert pótolni nem lehet!

A hazatért neve: Schelltor Jánosné Frank Borossé (lelki)

Anyja neve: Gumpel Borossé

állampolgársága: magyar

Születési helye: Kispókmeződ szül. év, hónap, nap: 1928. december. 23.

Családi állapota: férjes foglalkozása: háztartás

Elhagyott hazai lakóhelye: Kispókmeződ

Nevezett, aki mint katona — kiegészítő munkaszolgálatos — levélté — polgári személy hadifogságban volt (Baranya) Kispókmeződ

helyére útbaindított Debrecen 1944. JÚL. 25. hó ...-án.

P. a kirendeltség vezetője.

Megjegyzés: A hazatérő külön díjmentes utazási igazolványt kapott, ezért ez az igazolvány utazásra nem jogosít.

*) A mező nem felelő rész törlendő.

Fővárosi Nyomda Rt.

Gulyás János

6. Illusztráció: Igazolás hadifogságból hazatérő polgári személy részére. Mint látjuk, civil személy számára állították ki a hadifogoly-igazolást. (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály)

A fogságba vetett civil, polgári személyeket „hadifoglyokként” hurcolták el a szovjet szervek. A hazaszállításánál meg főleg nem történt már semmiféle elkülönítés a hadifoglyok és a civil internáltak között, egységesen, mint hadifogoly-szállítmányok érkeztek haza, és a kiállított dokumentumok is „polgári személyek hadifogságáról” adtak ki igazolást. Így pl. „az 1949-ben hazaérkezettek 77,3 %-a, 3907 fő volt civil, köztük 1234 nő és 59 három év alatti gyermek volt. Az 59 gyermekből 47 a lágerben született csecsemő volt, akik szintén ún. „hadifogságból” tértek haza.”¹⁶

Baranya vármegye sok településén – elképesztő aljassággal – éppen 1944 karácsony másnapján gyűjtötték össze és indították útnak a pécsi gyűjtőhelyre, az egykori Lakits-laktanyába a listákon szereplőket. Innen 1945 január első napjaiban indultak el a marhavagonok az ismeretlen felé: „December 26-án, karácsony másnapján kellett gyülekeznünk, úgy hajtottak bennünket a partizánok végig a hóban. Vihettünk magunkkal egy pár cipőt, kétnapi ennivalót, pokrócot. Hát mi mindent le-

¹⁴ Idézet: BOGNÁR – W. MÜLLER 2017, 47.

¹⁵ Idézet: BOGNÁR 2016, 6.

¹⁶ BOGNÁR – W. MÜLLER 2017, 120.

het még elvinni egy batyuban? Azt mondták, Pécsre megyünk két hétre, repülőtéren munkára (...) Amíg a hazánkban voltunk, mindig reménykedtünk, hogy nem visznek át minket a határon. Nem akartuk elhinni, hogy az édesanyákat a gyerekektől el lehet így szakítani. Igen, aztán ott voltunk az idegen országban, sírtunk minden nap, csak haza tudtam gondolni, hogy mi van az én kislánnyommal...”¹⁷

Az elhurcoltakról sajnos nincsenek megbízhatóan pontos statisztikai számok, helyenként igen eltérő adatokkal rendelkezünk. A rendelkezésre álló adatok alapján mintegy 700 ezer magyar hadifogoly volt szovjet fogságban, ebből csak 330–380 ezren tértek haza. Emellett az akkori, történelmi Magyarország területéről további 250–300 ezer ártatlan, civil asszonyt, férfit, sőt tizenéves fiút és lányt szállítottak el „jóvátételi” kényszermunkára, közülük 65–100 ezren soha sem térhettek vissza szeretteikhez. Többségüket hadifogolylétszám-kiegészítésként, de mintegy 130 ezer embert – körülbelül fele-fele arányban – kimondottan a német, vagy az elcsatolt területekről (Kárpátalja, Erdély, Felvidék, Délvidék) a német mellett – etnikai tisztogatás céljának megfelelően – a magyar származásuk miatt deportáltak.¹⁸

Az elhurcoltak számunkra felfoghatatlan nehéz munkakörülmények között dolgoztak a Donyec-medence szénbányáiban, az Urál iparvidékén, olajkitermelésen, építkezéseken, olajvezetékelnél, kolhozokban, fakitermeléseken stb. A nőknek pedig éppoly nehéz fizikai munkát kellett végezni, mint a férfiaknak.

7. Illusztráció: Árvai (Albrecht) János kényszermunkás hagyatéka az uráli Nyizsnj Tagilból. A dohányzás nagy úr volt a lágerben, a férfiak sokszor a kenyerüket is elcserélték a cigarettáért. A cigarettatartóban hazahozott 3 darab mahorkás cigaretta azonban sosem szívta el... (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály, fotó: Füzi István)

¹⁷ Idézet: W. MÜLLER 2016, 48.

¹⁸ BOGNÁR – W. MÜLLER 2017, 22.

Főleg az első év volt az internáltak számára kibírhatatlan, a halálozási arány is ekkor volt a legmagasabb. Olyan elképzelhetetlen fizikai és lelki szenvedéseknek, megáláztatásoknak voltak kitéve, amit a „szerencsés” túlélők csak az otthonról hozott tartás, lelkiere és vallásos hitük segítségével bírtak ki. „A szibériai hidegben sokszor $-40\text{ }^{\circ}\text{C}$ is volt. Első munkánk az volt, hogy a bombagödröket feltöltsük földdel. Napi 30-50 dkg nedves-ragacsos fekete, téglakenyeret kaptunk, és egyszer vagy kétszer híg, meleg káposzta-, bab-, borsó- vagy marharépa-levest, ill. búza-, esetleg zabkását. A szállásunk egy laktanyában volt, ez körös-körül volt bombázva, nagy lyukak, gödrök voltak mindenhol. Egy ablak sem volt azon már. Deszkából összeszögelt ágyakon aludtunk a saját ruháinkon. Egy szobában negyvenen voltunk. A tetvek és poloskák majd megették bennünket, iszonyú szenvedés volt”¹⁹

Azok, akik túléltek az iszonyú utazást, valamint az első rettenetes évet és telet a szovjet lágerben, már jobb eséllyel bízhattak a hazatérésben, hiszen a harmadik évtől a körülmények is kissé javultak: jobbak lettek a munkakörülmények, a lágerbéli ellátás is javult valamivel. Levelet írhattak haza, és postát kaphattak otthonról, kijárhattak a környező faluba a kis keresetükből élelmet venni, hisz ekkor már aprócska pénzt is kaptak az irdatlan nehéz munkájukért. Szabadidejükben eladható tárgyakat készítettek, amit a helybéliekkel cseréltek el mindenféle élelemre. Ettől kezdve jóval nagyobb esély volt a túlélésre, de még így is elmondható, hogy az elhurcoltak több mint egyharmada, mintegy százezer, a történelmi Magyarországról elhurcolt ember soha többé nem térhetett vissza szeretteihez.

8. Illusztráció: Dr. Mesterházy Jánosné, Frank Irént Csikóstöttösről hurcolták el a Donyec-medencébe, 5 évet töltött bányamunkán. Halála után a szekrénye mélyéről került elő a „málenkij robotos” hagyatéka, többek közt a hazafelé vezető úton, 1949-ben íródott jegyzetfüzete, egy darab kenyér és a hazajövelekor Debrecenben kapott üdvözlő kendő. (JPM Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály, fotó: Füzi István)

¹⁹ Idézet: W. MÜLLER 2009, 26.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy az elhurcoltak körül élő oroszok, ukránok helyzete sem volt sokkal jobb a lágerbéliekénél. A túlélők visszaemlékezéseikben a következőképp beszéltek és írtak az ottaniakról: „Akármilyen szegények is voltak az ottani oroszok vagy ukránok, valamit mindig adtak. Kaptunk egy kis tejet, levest, néha csurjeket (fánkot), egy-egy krumplit. Hálásan emlékszem vissza az egyszerű orosz emberekre, akik gyakran ételt adtak nekünk...”²⁰

Ezeket a történeteket aztán mély hallgatás övezte: a „málenkij robot” több mint 40 évig, egészen a rendszerváltásig, az 1980-as évek végéig tabutéma volt. Még 1990 után is a kevés, még életben lévő túlélő alig, vagy egyáltalán nem mert, nem akart szenvedéseiről beszélni, hiszen amikor őket hivatalosan, mint hadifoglyokat elengedték, „útravalóul” a megfélemlítés, a titoktartás, a „soha, sehol, senkinek” parancsát kapták. A túlélők testileg-lelkileg megtörve érkeztek haza, magukban hordozva a félelmet. Megbélyegzetten, másodrangú állampolgárokként kellett tovább élniük mindennapjaikat. A kevés, otthonról a légerekbe érkezett levelekből morzsákban értesültek arról, hogy sok sváb családot közben (1946 és 1948 között) kitelepítettek Németországba, az otthon maradottaktól elvették mindenüket: földjeiket, állataikat, házaikat, és hogy azokban már mások, a Felvidékről, Erdélyből vagy az Alföldről a falujukba telepített idegenek laknak. Egyszerűen nem is értették, elképzelni sem tudták, hogy hogyan lehetséges mindez, ezért nem is hitték el. A „szerencsés” túlélők azonban hazaérve megtapasztalták mindezt, majd következtek a hallgatás és elhallgatás évei, de ez már egy másik írás témája lehet.

9. Illusztráció: Végző nyughely egy meddőhányó árnyékában. A Donyec-medencében ez a temető őrzi a Horlovka közelében elhunyt magyar és német kényszermunkások az örök álmát.

Vajon megvan-e még ez az emlékhely? (fotó: W. Müller Judit, 2009)

²⁰ BOGNÁR – W. MÜLLER 2017, 135.

Köszönetet mondok végül – mint minden írásomban – itt is mindazoknak, akik megosztották velem, velünk „málenkij robotos” múltjukat, átadták nekünk életük egy darabját. Köszönet azért, hogy senki nem számonkérte a múltat, hogy senki nem a régi sebek feltépését, hanem a sokáig elhallgatott emlékek talán jóleső feltörését érezte. A csend megtört.

Zárszó helyett

„A nagy kérdés nem is a visszatérés, hanem az emlékezet: az, hogy miként és hogyan lehet erre az egészre emlékezni, hogyan lehet beszélni róla, és megérteni a pontos részletekből kiindulva: attól kezdve, hogy miként folyik ki a száj szélén a mohón beletömött sárga homok, és milyen fájdalmas boldogság sebes kézzel a krumplit kikaparni a száraz földből, azon át, hogy miképpen változik meg a könyvek útja az arcon a lapátolás ütemes mozdulataitól, és milyen mozdulattal veszik kezükbe az asszonyok a tetvetlenítéskor levágott copfjukat, egészen addig, hogy mi módon lehet eljutni az éhségangyal láthatatlan arcáig. Hogyan lehet mindent úgy megjegyezni, hogy később mégis túl lehessen jutni rajta. Hogyan lehet egyszerre átélni és túlélni.”²¹

Irodalomjegyzék

- BOGNÁR Z. 2009: Málenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”
- Német és magyar polgári lakosok deportálása. Pécs, 2009.
- BOGNÁR Z. 2016: Előszó. In: Oroszné, Stumpf É. (2016): Jóvá tették azt, amit el sem követtek... A szerencsi gyűjtőtáborból donbászi kényszermunkára. Szerencs, 2016. 5–7.
- BOGNÁR Z. – W. MÜLLER J. 2017: A 0060-as parancs. Pécs, 2017.
- BOGNÁR Z. 2017: A (hadi)fogolykérdés jelentősége Magyarországon a második világháború után. Budapest, 2017.
- DRAGOMÁN GY. 2010: Beszéd és hallgatás. In: Herta Müller: Lélegzethinta, Budapest, 2010. 323–331.
- DUPKA GY. 2012: Hova tűnt a sok virág... Történelmi szociográfia; Bevezető helyett. Ungvár-Budapest, 2012. 7–10.
- FÜZES M. 1990: Modern rabszolgaság – Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban - 1945–1949. Budapest, 1990.
- MÁRKUS B. 2011: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/45–1949; „Málenkij robot” interjúkötet. Pécs, 2011. 9–14.

²¹ Idézet: DRAGOMÁN 2009, 330.

- VIDA I.* (szerk.) 2005: Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Budapest, 2005.
- W. MÜLLER J.* 2009: Több mint élettörténetek. Sorsok. A magyarországi németiség kollektív büntetése. Pécs, 2009.
- W. MÜLLER J.* 2016: Idegen ég alatt - Oroszföldön meggyötörve. Unter fremdem Himmel – Gemartert in Russland. Pécs, 2016.
- W. MÜLLER J.* 2017: Oroszföldön meggyötörve – Aranyló hagymakupolák vigaszában. Pécs, 2017.
- W. MÜLLER J.* 2019: "Kik elhervadtak nagy Oroszországban... - Verwelkt in großen Russland..." Pécs, 2019.

Társadalmasítási lehetőségek a Janus Pannonius Múzeumban: Jó gyakorlatok interpretációja nemzetközi szakmai mobilitási projekt tapasztalatai révén

VARGA BALÁZS

*Janus Pannonius Múzeum, Múzeumpedagógiai Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: varga.balazs@jpm.hu*

Rezümé: A tanulmány egy hazai, megyei hatókörű városi múzeum társadalmasítási lehetőségeit tárja fel egy Erasmus+ szakmai mobilitási program révén, melynek során múzeumi szakemberek külföldi partnerintézmények gyakorlatából tanulhattak. A job shadowing, mint nonformális tanulási módszer, lehetőséget biztosított arra, hogy közvetlen tapasztalatszerzés útján, aktív részvétellel és szakmai mentorálással ismerkedjenek meg innovatív, közösségépítő múzeumi gyakorlatokkal, amelyek hazai környezetbe való adaptálása jelentős előrelépést jelenthet a múzeumpedagógiai gyakorlat fejlesztésében.

A leírás részletesen elemzi a Janus Pannonius Múzeum (JPM) által megvalósított projektet, amelynek során az intézmény szakemberei Európa-szerte inspiráló múzeumi programokat látogattak meg, különös tekintettel az inkluzív és közösségi részvételi gyakorlatokra.

Kulcsszavak: múzeumi társadalmasítás, Erasmus+ program, jó gyakorlatok interpretációja

Opportunities for community engagement in the Janus Pannonius museum: Interpreting best practices through international professional mobility project experiences

Summary: This study explores the possibilities for social engagement within a Hungarian, county-level municipal museum through an Erasmus+ professional mobility program, which enabled museum professionals to learn from the practices of partner institutions abroad. Job shadowing, as a non-formal learning method, provided the opportunity for direct experience, active participation, and professional mentoring, allowing participants to become familiar with innovative, community-building museum practices. Adapting these methods to the domestic context could represent significant progress in the development of museum education.

The paper offers a detailed analysis of the project implemented by the Janus Pannonius Museum (JPM), during which the institution's professionals visited inspiring museum programs across Europe, with a particular focus on inclusive and participatory practices.

Keywords: museum social engagement, Erasmus+ program, interpretation of best practices

1. Nemzetközi szakmai tapasztalatszerzés lehetőségei és eredményei

Erasmus+ szakmai mobilitások a múzeumi felnőttképzés területén

A JPM 2024-ben egy rövid távú nemzetközi mobilitási projektet valósított meg az Erasmus+ program keretében, „Közösségi részvételi gyakorlatok európai múzeumokban” címmel. A múzeum 32.622 euró támogatást nyert a pályázaton, melynek célja az volt, hogy a JPM munkatársai külföldi muzeális intézményeknél tanulmányozzák a társadalmasítás múzeumi gyakorlatát, és jó példákat sajátítsanak el a közösségek bevonására. A projekt hozzájárult az intézmény szakmai innovációjához és fenntarthatóságához, hiszen a megszerzett tudás és partnerkapcsolatok hosszú távon gyarapították a múzeum értékkeremtő képességét és társadalmi beágyazottságát.

Az Erasmus+ programban a felnőtt tanulás terén működő szervezetek, intézmények kaphatnak támogatást fejlesztési céljaik megvalósítására, mobilitási projektek és együttműködési partnerségek megvalósítása révén. A mobilitási pályázatokban a külföldi utazás a projekt fő eleme, a legfontosabb tanulási alkalom, az összes többi projekttevékenység ennek előkészítését, illetve az ennek során szerzett tapasztalatok hasznosítását és terjesztését szolgálja. A partnerségi projektekből a résztvevők együttműködésén, a projektmunkán van a hangsúly, a külföldi mobilitás ennek az együttműködésnek a támogatását szolgálja.

A felnőtt tanulási mobilitási projektek hozzájárulnak, ahhoz, hogy a tanulás területén működő intézmények, szervezetek fejlesztési igényeikre építve, tanáraik, oktatóik, szakembereik, munkatársaik és tanulóik szakmai fejlődését nemzetközi környezetben támogassák. Ezáltal elősegítik az adott intézményben, szervezetben folyó felnőttkori tanulást célzó tevékenység minőségi fejlesztését, megújulását.

Az Erasmus+ program a felnőttoktatás területén kulcsszerepet játszik a tanulási lehetőségek bővítésében, a szakmai fejlődés támogatásában és az európai együttműködés erősítésében. A program „KA1 – Tanulási mobilitás” alprogramján belül különösen fontosak a rövid távú mobilitások, amelyek a felnőttoktatási intézmények munkatársai számára lehetőséget kínálnak külföldi szakmai tanulmányutak, job shadowing vagy képzések révén.

A mobilitási projektek eredményessége érdekében a „Projektmenedzsment kézikönyv” részletes módszertani útmutatást kínál a projektciklus minden szakaszára.

A mobilitási projektek strukturált megközelítése – tervezés, megvalósítás, értékelés és nyomon követés – a kézikönyv egészét átszövi. A projekt előkészítése során alkalmazott célalapú tervezési gyakorlat összhangban van a munkaprogram és tanulási eredmények tervezésére vonatkozó előírásokkal. E folyamat során külön figyelmet kaptak a résztvevők tanulási szükségletei és az intézményi célkitűzések összehangolása.

A megvalósítás szakaszában a projekt sikeréhez elengedhetetlen volt a szerepörök és feladat kiosztások egyértelmű rögzítése, a résztvevőkkel és partnerekkel kötött szerződések, valamint a dokumentált munkafolyamatok. A projekt során alkalmazott kommunikációs protokoll és mentorálási rendszer szintén a kézikönyv előírásait követte.

A projekt zárása utáni nyomon követési és értékelési szakaszban az elért tanulási eredmények dokumentálása és hatásuk intézményi szintű beépítése valósult meg. Az értékelési módszerek, indikátorok és a projekt hatásméréséhez használt eszközök (pl. Impact+ Tool) használata szintén a kézikönyv ajánlásain alapult.

A projektben megvalósított disszeminációs tevékenységek során alkalmazott megközelítés – beleértve a szervezeten belüli és kívüli megosztást – megfelelt a kézikönyvben megfogalmazott elvárásoknak.

Mindezen projektmenedzsment-módszerek – különösen a minőségbiztosítási keretrendszer (EQAVET) épülő struktúra, az értékelési ciklus, valamint a felelősségi körök világos meghatározása – hatékonyan integrálódtak a projekttervezésbe és lebonyolításba, növelve ezzel a mobilitás szakmai színvonalát és hosszú távú hatását. Az Erasmus+ program 2021-ben megújult szakaszában a hazai múzeumok is egyre aktívabban vesznek részt nemzetközi mobilitási projekteken a felnőttképzés területén. A múzeumi szférában ezek a projektek elsősorban a múzeumpedagógusok és más szakemberek szakmai továbbképzését célozzák, rövid távú külföldi tanulmányutak formájában. Különösen nagy hangsúlyt kap a már említett job shadowing típusú mobilitás, vagyis a szakmai megfigyelő látogatás, melynek keretében a múzeumi szakemberek külföldi partnerintézményeknél figyelik meg a bevált módszereket és újító gyakorlatokat.

A 2021–2027-es Erasmus+ program keretében a múzeumok felnőtt tanulási mobilitási projektekkel pályázhatnak, akár rövid távú projektekre, akár – akkreditáció révén – többéves programokra. Ez utóbbi példa a Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre) által vezetett konzorcium, amely 2022-ben Erasmus-akkreditációt nyert. A Múzeumi Oktatási és Módszertani Központja (MOKK) koordinációjával, a Budapesti Történeti Múzeum és a szegedi Móra Ferenc Múzeum partnerségével indult el egy program, amely jelentős uniós támogatással valósult meg. Ennek első szakaszában (2022–2024) mindhárom intézmény számos munkatársa vett részt külföldi tanulmányutakon és továbbképzéseken, valamint neves külföldi szakemberek érkeztek hozzájuk. A program keretében összesen 153 mobilitás valósult meg, ebből 117 alkalom szakmai látogatás (job shadowing) volt. A résztvevők 446 napot töltöttek külföldön vagy épp Magyarországon a vendégelődők révén. A külföldi partnerintézmények köre rendkívül széles volt, többek között olyan jelentős múzeumok és szakmai szervezetek fogadták a magyar múzeumi szakembereket, mint a berlini Humboldt Forum, a varsói NIMOS (Nemzeti Múzeumi Intézet), a stockholmi Skansen, az aarhusi Den Gamle By, a brnói Roma Kultúra Múzeuma vagy a torinói Egyiptomi Múzeum. A mobilitási program célja a nemzetközi kapcsolatok építésén és a résztvevők nyelvi, interkulturális kompetenciáinak fejlesztésén túl az volt, hogy a múzeumi kiállításrendezés és múzeumpedagógiai tevékenység terén közvetlenül, in situ ismerjenek meg innovatív külföldi jó gyakorlatokat és módszertani fejlesztéseket. A tanulmányutak változatos tematikák köré szerveződtek: több látogatás foglalkozott a környezeti fenntarthatóság edukációjával, a kiállítások létrehozásának új módszertanával, a szabadtéri muzeológiai megoldásokkal vagy az élő interpretáció innovatív formáival. Ezek az ismeretek a hazai múzeumok számára is hasznosíthatók, hozzájárulva a kiállítások és múzeumpedagógiai programok megújításához.

Egy másik jelentős kezdeményezés a Néprajzi Múzeum első Erasmus+ mobilitási projektje volt, amelyet a múzeum új épületbe költözése kapcsán indítottak 2021-ben. A projekt célja a múzeum felnőtt tanulási stratégiájának kialakítása és a felnőtt, időskorú, illetve fogyatékkal élő látogatóknak szóló programok fejlesztése volt. Ennek érdekében a múzeum három múzeumpedagógusa több külföldi partnerintézménnyel vette fel a kapcsolatot, és job shadowing mobilitások keretében összesen mintegy 10–11 múzeummal működtek együtt, három országban. A COVID-19 járvány miatt az egyik tervezett svédországi tanulmányút virtuálisan valósult meg, de a tapasztalatok így is hasznosak voltak: a svéd kollégák online tárlatvezetéseket és virtuális kiállításbejárásokat tartottak a magyar résztvevőknek. A többi mobilitás személyes formában zajlott Észtországban és Walesben. A program során

a résztvevők számos új múzeumpedagógiai módszert és technikát ismertek meg, beleértve az innovatív digitális megoldásokat is. A külföldön látott jó gyakorlatok közvetlen hatással voltak a Néprajzi Múzeum újításaira: bevezették például a Cardiffban megfigyelt önkéntes programot, amelynek keretében kiállítási napokon önkéntes segítők szolnítják meg a látogatókat és mélyebb információkkal szolnálnak számukra. Továbbá egy generációk közötti párbeszédre építő, környezettudatos szemléletformáló foglalkozássorozatot is elindítottak – eredetileg egyszeri alkalomnak szánták, de a nagy siker miatt sorozattá nőtte ki magát.

Észtországi tapasztalataik alapján tervezik egy rehabilitációs intézettel együttműködve mentális betegek bevonását a múzeum botanikus kertjének programjaiba, adaptálva az ott látott mintákat. Végezetül pedig kialakították a múzeum új interaktív közösségi terét, a MÉTA Teret, amit részben a külföldön megismert példák inspiráltak.

A projekt szakmai hozadékát rangos elismerés is fémjelezte: a múzeum Erasmus+ kezdeményezése Nívódíjat nyert 2022-ben, ami igazolja a tapasztalatok sikeres hazai hasznosítását.

Nem csak a nagy nemzeti múzeumok éltek a mobilitás lehetőségével. Így például a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (MKVM) egy 2021–2022-ben lezajlott Erasmus+ felnőttképzési mobilitási projekt keretében összesen 17 job shadowing látogatást szervezett három célszországba, valamint munkatársai 3 nemzetközi képzésen is részt vettek. A projekt átfogó célja a múzeum és munkatársai alkalmazkodóképességének növelése volt a gyorsan változó múzeumi környezetben. Konkrét célkitűzéseik közt szerepelt a munkatársak kompetenciáinak fejlesztése az élő interpretáció és inkluzív kiállításrendezés terén, különböző célcsoportok (pl. fiatal felnőttek, idősök) megszólítására alkalmas közösségi programok – beleértve az önkéntes programokat is – szervezésében, továbbá a látogatók igényeinek felmérésében. Emellett hangsúlyt fektettek a nyelvi készségek javítására, nemzetközi szakmai kapcsolatok kiépítésére és a jó példák gyűjtésére. A múzeum munkatársai a program révén többek között az Egyesült Királyságban, Olaszországban, Horvátországban, Németországban, Hollandiában és Ausztriában tettek szakmai látogatásokat. Megismerkedtek például a brit múzeumok önkéntes-koordinációs gyakorlatával, az olaszországi múzeumok élménypedagógiai módszereivel, a horvát múzeumok közönségépítési stratégiáival, valamint a holland és osztrák intézmények digitalizációs és kiállításrendezési újításaival. A projekt zárásaként a gyűjtött tapasztalatokat beépítették a múzeum stratégiájába, ami hozzájárult ahhoz, hogy a felnőtt látogatók számára még vonzóbb és relevánsabb programokat kínálhassanak a jövőben.

Hasonlóképpen, a Petöfi Irodalmi Múzeum (továbbiakban PIM) is sikerrel pályázott rövid távú mobilitási projektekre 2023-ban. A PIM négy európai országba küldte ki munkatársait szakmai tanulmányutakra, hogy jó gyakorlatokat gyűjtsenek a gyűjteményezés, a digitalizálás, a kiállításrendezés és a közművelődési stratégia területén. A fogadó intézmények között észtországi, németországi, belgiumi és hollandiai múzeumok, illetve társszervezetek szerepeltek. A múzeum kiemelt figyelmet fordított arra, hogy a külföldi jó gyakorlatok segítsék a mindennapi tevékenységekben a hozzáférhetőség és inklúzió erősítését, valamint a kulturális sokszínűség (nemzeti heterogenitás) megjelenítését. A projekt szakmai hozadékait a PIM egy folyamatosan frissülő blogon teszi közzé, biztosítva, hogy a megszerzett tudás megosztható és átlátható legyen. Várható, hogy a tanultakat a múzeum gyakorlatába integrálják – például a digitális tartalomszolgáltatás és a kiállítási interpretáció terén – ezáltal tovább fejlesztve a múzeum szolgáltatásait a felnőtt közönség számára.

Erasmus+ a múzeumi gyakorlatban: "Közösségi részvételi gyakorlatok európai múzeumokban - a Janus Pannonius Múzeum társadalmasítást segítő mobilitási programja" (2023-1-HU01-KA122-ADU-000140387) leíró esettanulmány

Ezt a pályázattípust elsősorban azért választottuk, mivel a JPM először kapcsolódott be az Erasmus+ programba és a program segítségével egyszerű módon, könnyen érthető pályázati forma keretében tervezhattunk és valósíthattunk meg mobilitásokat. Intézményünk célja volt, hogy a nemzetközi mobilitásban részt vevő kollégáink számára muzeológiai, pedagógiai, oktatási, valamint kulturális és közösségi munka területein minél több olyan jó gyakorlatot figyeljenek meg, amely részben vagy egészben saját szervezetünkre képesek majd adaptálni, valamint nemzetközi környezetben új szakmai kapcsolatokat alakítsanak ki. A projekt 2023 júniusában kezdődött, de futamidejét a kezdeti adminisztrációs nehézségek miatt a tervezett 12 hónapról, 18 hónapra módosítottuk. A megvalósított mobilitások száma összesen tíz alkalmat jelentett, melyben 25 múzeumban dolgozó kolléga és önkéntes vett részt. A kollégák a múzeumpedagógiai, a régészeti, a képzőművészeti, a természettudományi, a néprajzi, és várostörténeti osztályról, illetve az igazgatóság menedzsment munkakörben dolgozó munkavállalóiból együttesen alkották a projektcsapatot. A 2023-1-HU01-KA122-ADU-000140387 projekt célja a Janus Pannonius Múzeum társadalmasítását segítő mobilitási program megvalósítása volt. A projekt fókuszában a múzeumi munkatársak szakmai fejlődése állt, különös tekintettel a társadalmi részvételre épülő múzeumi működésre. A támogatás olyan költségtípusokból tevődött össze, mint az utazási támogatás (utazási távolság alapján, sávos bontásban, résztvevőként számolva; környezetileg fenntartható utazás esetén magasabb rátákkal), egyéni (megélhetési) költségek (a kiutazás időtartama és a célország alapján, résztvevőként számolva), szervezési támogatás. Az elszámolható költségek 80%-a előfinanszírozott formában, a fennmaradó 20% a program lebonyolítása után állt az intézmény rendelkezésére.

A szervezeti támogatást a JPM a program által biztosított résztvevői létszám növelésére fordította.

A 2023-ban indított Erasmus+ projektünk a „Közösségi részvételi gyakorlatok európai múzeumokban” címet viselte, és kifejezetten job shadowing jellegű mobilitásokra épült. A JPM múzeumpedagógusai, muzeológusai és különféle múzeumi területeken dolgozó kollégái olyan külföldi múzeumokat és szakmai szervezeteket kerestek fel, ahol a közösségi bevonás területén példamutató programok működnek. A projektpartnerek kiválasztásának szempontja elsősorban nem a hasonló működési struktúra és intézményi nagyság volt, hanem a társadalmasítást elősegítő programok gyakorlatainak megléte. A projekt első állomásaként az eszéki (Horvátország) Szlavón Múzeumban tettünk előkészítő szakmai látogatást. Az eszéki Szlavón Múzeum (horvátul: Muzej Slavonije) Horvátország legnagyobb általános típusú múzeuma, amelyet 1877-ben alapítottak. A múzeum több mint 300 000 tárgyat őriz, amelyek 122 gyűjteménybe sorolhatók, lefedve a természetrajz, régészet, numizmatika, történelem, képzőművészet, néprajz és műszaki tudományok területeit. A múzeum a barokk stílusú Tvrđa városrészben található, és jelentős szerepet játszik Eszék és a Szlavónia régió kulturális örökségének megőrzésében. Kiemelkedő gyűjteményei közé tartozik a római kori Mursa és a numizmatikai gyűjtemény. Itt a múzeum munkatársai és egy önkéntesünk betekintést nyertek egy különleges célcsoport, a demenciával élő idős emberek múzeumi foglalkoztatásának módszertanába. Helyi múzeumpedagógusok és pszichológusok vezették be a pécsi kollégákat az intézmény kísérleti programjaiba, amelyek során speciális kreatív foglalkozáso-

kat dolgoztak ki demens idősök számára – ezt a jó gyakorlatot a JPM a saját idős közönségével tervezheti adaptálni. Az Eszéki Szlavón Múzeum „Memory Box” című programja egy demenciával élő idősöknek szóló múzeumpedagógiai kezdeményezés volt, amelynek célja az emlékek felidézése és a társas kapcsolatok erősítése. A program során a résztvevők különböző tárgyakat és fényképeket tartalmazó „emlékezés-dobozok” segítségével idézhették fel saját múltjukat és élményeiket, miközben a múzeum kiállításaihoz kapcsolódó történeteket is megosztottak egymással. A foglalkozások interaktívak voltak, és a kreatív részben a résztvevők saját emlékeikhez kapcsolódó tárgyakat készítettek vagy díszítettek, amelyek szorosan kapcsolódtak a kiállítások témáihoz. A program időtartama általában 1-2 óra volt, és kis csoportokban zajlott, hogy személyre szabott figyelmet biztosítson minden résztvevő számára. A „Memory Box” koncepciója az emlékek tárgyakon keresztül felidezésére épült, amely segíti a demenciával élők kognitív funkcióinak fenntartását és az érzelmi jólét javítását.

A következő mobilitások egyikeként a múzeum delegációja ellátogatott az amszterdami Anne Frank Háza múzeumba is, ahol az intézmény nemzetközi oktatási programjaiért felelős szakemberekkel konzultáltak. E találkozó során megismerték, miként valósít meg az Anne Frank Ház inkluzív és érzékenyítő programokat a holokauszt emlékeztetének átadására, ami értékes tanulságokkal szolgált a JPM számára a helyi közösségi emlékeztetőprogramok kialakításához. Az Anne Frank Ház (Anne Frank Huis) egy autentikus történeti emlékhely és tematikus múzeum Amszterdamban, amely az egykori Opekta-irodaépületben működik. A muzeális intézmény központi eleme az az épületrész, ahol Anne Frank családjával és további négy személlyel 1942 és 1944 között rejtőzködött a náci üldöztetés elől. Az épület eredeti struktúrájának megőrzése, valamint a rekonstruált enteriőrök révén a múzeum egyedülálló autenticitással közvetíti a holokauszt időszakának mindennapi tapasztalatait.

A múzeum gyűjteménye elsősorban Anne Frank naplójára és személyes hagyatékára épül, amely kiegészül kortárs dokumentumokkal, audiovizuális anyagokkal és interaktív elemekkel. Az intézmény nemcsak történeti emléktároló funkciót tölt be, hanem jelentős szerepet vállal az oktatásban és a társadalmi tudatformálásban is, különös tekintettel az intolerancia, a diszkrimináció és az emberi jogok kérdésköreire.

Működését és kiállításpolitikáját áthatja a hely szimbolikus jelentősége, amely a második világháborús civil emlékeztető reprezentációjának kiemelkedő példájává teszi az Anne Frank Házat a nemzetközi múzeumi szcénában.

Az Anne Frank Ház számos inkluzív és érzékenyítő oktatási programot kínál, amelyek célja a fiatalok és szakemberek tudatosságának növelése az antiszemitizmus, előítéletek és diszkrimináció veszélyeiről, valamint a demokrácia és emberi jogok fontosságáról. Ezek a programok különböző célcsoportokat szólítanak meg – céljuk, hogy ösztönözzék a résztvevőket a társadalmi fejleményekről való reflexióra, különös tekintettel az előítéletekre és diszkriminációra, valamint elősegítsék az empátia és megértés kialakulását. Az Anne Frank Ház oktatási programjai interaktív tananyagokat, workshopokat és digitális eszközöket alkalmaznak. Például a "Stories that Move" egy online oktatási eszköztár, amely személyes történetek és interaktív feladatok révén segíti a diákokat a diszkrimináció és előítéletek megértésében. A programok gyakran alkalmaznak történetmesélést, különösen Anne Frank naplóján keresztül, hogy személyes kapcsolatot teremtsenek a résztvevőkkel. Emellett érzékszervi módszereket is használnak, például virtuális túrákat, hogy a résztvevők mélyebb élményt szerezzenek. Ezek a programok hozzájárulnak ahhoz, hogy

a résztvevők tudatosabbá váljanak a társadalmi igazságtalanságokkal szemben, és aktív szereplőkké váljanak a tolerancia és emberi jogok előmozdításában.

A projekt további európai helyszíneken folytatódott, és hozzájárult a múzeum társadalmasító stratégiájának megerősítéséhez – vagyis ahhoz, hogy a múzeum a helyi közösség még aktívabb partnerévé váljon a közös kulturális örökség feldolgozásában.

Az említett két mobilitási célországban (Horvátország és Hollandia) gyűjtött tapasztalatok és jó gyakorlatok szolgáltak két későbbi projektünk mintájául.

Mariborban, a Regionális Múzeumban a résztvevők a viselet- és bútorgyűjtemény látványraktárait tekintették meg kurátori vezetéssel, és megismerhették, hogy miként vonják be a gyűjteményeket kreatívan a divattervezők és egyetemi hallgatók számára szervezett műhelymunkákba. A Maribori Regionális Múzeum (Pokrajinski muzej Maribor) Szlovénia egyik legjelentősebb közgyűjteménye, amely a 15. századi Maribori várban kapott helyet. A múzeum több mint 120 000 műtárgyat őriz, köztük régészeti leleteket, történeti dokumentumokat, néprajzi tárgyakat, valamint iparművészeti és képzőművészeti alkotásokat, amelyek a Dráva-menti régió kulturális örökségét reprezentálják. Állandó kiállításai között szerepelnek a középkori városi életet bemutató tárlatok, a gyógyszerészet történetét feldolgozó „Ars pharmaceutica” kiállítás, valamint a „Prvi dotik” című régészeti bemutató, amely a térség őskori és ókori múltját tárja fel. A maribori intézmény példaértékű volt az önkéntesek intenzív bevonásában és a közösségi térként is funkcionáló múzeumi kávézó működtetésében. Marosvásárhelyen a Maros Megyei Múzeum límeskutató központjának működésével és a közösségi régészeti programokkal ismerkedtek meg, hangsúlyosan vizsgálva a német egyetemi kapcsolatokból épített nemzetközi hálózat működését és a helyi önkéntesség bevonásának lehetőségeit. Tartuban, az észtországi TYPA interaktív nyomdaipari múzeumában a résztvevők történeti nyomtatási technikákat, valamint a helyi természettudományi múzeumban (Tartu Ülikooli loodusmuuseum) természettudományos gyűjtemények modern kiállítási és interaktív módszereit ismerték meg. Több intézményt is meglátogatva az Észt Nemzeti Múzeumban történeti narráció és kiállítás-tervezési módszereket tanulmányoztak. Vilniusban a Litván Nemzeti Múzeumban a résztvevők a közösségi részvétel erősítését szolgáló múzeumpedagógiai és kiállítás-rendezési módszereket tanulmányozták, beleértve a tapintható műtárgyak integrálását, a történelmi narráció korszerű megközelítéseit, és a helyi közösségek aktív bevonásának formáit. Koppenhágában, a Dán Természettudományi Múzeumban a résztvevők az egyetemi és állami fenntartás közös modelljét, valamint a múzeumpedagógia új, diákok bevonásával működtetett gyakorlatait tapasztalták meg.

Összességében a projekt hozzájárult a Janus Pannonius Múzeum szakembereinek szakmai fejlődéséhez, új nemzetközi szakmai kapcsolatok építéséhez, valamint innovatív és társadalmi szempontból felelős múzeumi gyakorlatok adaptálásához.

2. Jó gyakorlatok interpretációi

„Ha az lehetek, aki vagyok – Anne Frank élete” című nemzetközi kooperációban megvalósult projekt bemutatása

A JPM 2024-ben egy különleges nemzetközi együttműködés révén valósította meg a „Ha az lehetek, aki vagyok – Anne Frank élete” című projektet. Ez a program az Erasmus+ job shadowing mobilitás keretében jött létre: a JPM múzeumpedagógusai az amszterdami Anne Frank Házzal építettek ki szakmai kapcsolatot, melynek eredményeként Pécsre érkezett az Anne Frank Ház vándorkiállítása. A Csontváry

Múzeum időszaki kiállítóterében 2025 elején bemutatott tárlat Anne Frank személyes történetén keresztül mutatja be a holokauszt korszakát és eseményeit. Anne világhírű naplója olyan eszközként szolgál, amely által az európai zsidóság története szólal meg, történelmi kontextusba helyezve a diszkrimináció fogalmát. A rollup vándorkiállítás 2025. január 17. és február 22. között volt megtekinthető a pécsi Csontváry Múzeum földszinti terében. Az amszterdami Anne Frank Ház és a Janus Pannonius Múzeum közös szervezésében megvalósult tárlat Anne Frank személyes történetén keresztül mutatta be a holokauszt időszakát, különös hangsúlyt fektetve az identitás, a sztereotípiák és a diszkrimináció kérdéseire. A nemzetközi együttműködésnek köszönhetően a pécsi múzeum egy „nemzetközileg is kipróbált” oktatási programot kapcsolhatott a kiállításához. Ez a partnerség biztosította a szakmai támogatást és a bevált módszertant, amely az Anne Frank Ház több éves tapasztalatain alapul. Az Anne Frank Ház által alkalmazott módszertan a részvételi pedagógia és az élményalapú tanulás elveire épült, különös hangsúlyt helyezve a kortárs tárlatvezetésre. A képzés során a diákok nem csupán faktuális ismereteket sajátítottak el, hanem interaktív, dialógusalapú kommunikációs technikákat is, amelyek lehetővé tették számukra a látogatókkal való empatikus kapcsolatteremtést. A tréning a holokauszt oktatásának nemzetközi jógyakorlatait integrálta, kiemelve az identitásformálás, előítélet-kezelés és kritikai gondolkodás fejlesztésének jelentőségét. Ez a múzeumpedagógiai megközelítés elősegítette a kiállítás témáinak mélyebb, személyesebb befogadását, különösen a fiatal közönség körében. Ennek köszönhetően a program magas színvonalon, nemzetközi jó gyakorlatokra támaszkodva valósult meg Pécsen. A projekt múzeumpedagógiai megközelítése innovatív és inkluzív, amely szorosan illeszkedik az Anne Frank Ház bevált gyakorlataihoz. A vándorkiállítás oktatási koncepciójának egyedisége, hogy „a kortársak szólnak a kortársaikhoz, vagyis a kiállítás tartalmát nem hagyományos tárlatvezetők, hanem középiskolás diákok közvetítik a látogatóknak. Az Anne Frank Ház évtizedek óta alkalmazza ezt a peer-to-peer módszertant világszerte, bizonyítva, hogy a fiatalok hatékonyan tudják megszólítani saját korosztályukat. Pécsen is önkéntes diák (24 diák, 12 különböző intézményből) tárlatvezetők mutatták be a kiállítást társaiknak, miután egy intenzív tréningen készültek fel erre a szerepre.¹

A módszer lényege, hogy a diákok mélyen megismerik Anne Frank életét és a történelmi hátteret, és ezen keresztül vezetik be kortársaikat a téma összetettségébe. A program kiemelt témái között szerepel az identitás sokszínűsége, a sztereotípiák és előítéletek felismerése, valamint a diszkrimináció jelensége – nemcsak a holokauszt idején, hanem napjainkban is

Ez párhuzamba állítható az Anne Frank Ház gyakorlatával, melynek részeként a kiállítások második, kortárs része bemutatja, hogy a mai fiatalok hogyan élik meg saját identitásukat és miként küzdenek meg a mindennapi előítéletekkel. A pécsi program éppen ezt a szemléletet vette át: a múlt bemutatása után a jelenre reflektál, rávilágítva arra, hogy a kirekesztés és gyűlölet veszélyei nem tűntek el a mai társadalomból sem.

A középiskolás korosztály aktív bevonása (hatvan középiskolás csoporttal) a program kulcseleme volt. A JPM és az Anne Frank Ház közös szervezésében háromnapos, interaktív diák-tárlatvezetői képzést tartottak 2025 januárjában Pécsen. A tréninget az Anne Frank Ház nemzetközi oktatási csoportjának munkatársa, Hédi Fanni vezette, két tapasztalt fiatal, az Anne Frank Ifjúsági Hálózat önkénteseinek bevonásával. A képzésen részt vevő diákok inspiráló, befogadó légkörben, sok csoportos beszélgetéssel és interaktív feladattal sajátíthatták el a szükséges ismereteket.

¹ GRAM 2023.

A szervezők tudatosan kerültek a frontális oktatást – helyette élményalapú és reflektív tanulási módszereket alkalmaztak. Ennek köszönhetően a résztvevők nem csupán a holokauszt történetéről és Anne Frank naplójáról tanultak sokat, hanem fejleszthették kritikai gondolkodásukat, érvelési készségüket és empátiájukat is.

A tréning tematikája kiterjedt az emberi jogokra, a rasszizmus és kirekesztés mechanizmusainak megértésére, valamint a demokratikus értékek fontosságára – ezzel elősegítve, hogy a diákok aktív állampolgárságra és közösségi felelősségvállalásra is inspirációt kapjanak. A felkészítés során a diákok megtapasztalták, milyen önkéntes tárlatvezetőként közösségi szerepet vállalni. A program végére egy összetartó, támogató közösségé formálódtak, ahol nyílt és elfogadó légkör uralkodott. A résztvevők visszajelzései szerint a képzés nem csak történelmi tudással gazdagította őket, hanem olyan életre szóló készségekkel és élményekkel, amelyek növelték önbizalmukat és érzékenyítették őket a társadalmi problémák iránt.

Többen kedvet kaptak további önálló ismeretszerzéshez is – például Anne Frank naplójának elolvasásához – hogy személyesebb módon tudják átadni a kiállítás üzenetét a látogatóknak. A kiképzett fiatalok ezt követően önállóan vezettek tárlatokat a JPM kiállítóterében. Összesen 58 időpontot hirdettek meg iskolai csoportok számára, amelyekre szép számmal jelentkeztek osztályok. A diák tárlatvezetők felváltva, párosával mutatták be Anne Frank megrendítő élettörténetét és a hozzá kapcsolódó történelmi eseményeket, majd interaktív módon vezették rá társaikat a jelenkori párhuzamok felismerésére. A „fiatalok a fiatalokért” elv gyakorlati sikert aratott: a visszajelzések szerint a középiskolás látogatók könnyebben kapcsolódtak a témához, mivel kortársaiktól hallhattak róla. A diák tárlatvezetők szereplése nemcsak a látogatóknak nyújtott maradandó élményt, hanem a vezetést végző fiataloknak is – első kézből tapasztalhatták meg, milyen felelősségteljesen közvetíteni a holokauszt tanulságait és az elfogadás üzenetét.

A projektnek jelentős társadalmi és oktatási hatásai voltak mind a résztvevő diákokra, mind a szélesebb közönségre. Oktatási szempontból a program innovatív módon egészítette ki a középiskolai tananyagot. A személyes történet és az interaktív feldolgozás révén a tanulók mélyebb megértést nyertek a holokauszt eseményeiről és annak emberi dimenziójáról. A diák tárlatvezetők képzése során elért tanulási eredmények jól mérhetők: a résztvevők beszámoltak arról, hogy tudásuk rendszerezettebbé vált a témában, fejlesztették prezentációs készségeiket és érzékenyebbé váltak az előítéletek felismerésére saját magukban is. Az múzeumpedagógiai eszközök – úgymint a csoportmunka, az egyéni reflexió, a forráselemzés és a vezetett vita – mind hozzájárultak a mélyebb tanuláshoz. A programban alkalmazott módszerek elősegítették a kritikus gondolkodás, az empátia és a tolerancia fejlődését a fiatalokban, ami kiemelt célja volt a szervezőknek. Társadalmi hatásként a projekt erősítette a fiatal generáció elköteleződését az emlékezés kultúrája és az emberi jogok iránt. A középiskolás önkéntesek mintát adtak társaiknak a közösségi részvétellel és felelősségvállalásra, hiszen szabadidejüket áldozták egy fontos ügy képviselésére. A látogatók – legyenek akár diákcsoportok, akár egyéni érdeklődők – a személyes hangvételű tárlatvezetésekén keresztül sokkal közelebb érezhették magukhoz Anne Frank történetét és annak tanulságait. A kiállítás üzenete így mélyebben hatott: a holokauszt során elveszett milliók története mögött megjelent az egyén arca és sorsa, ami empátiát és együttérzést váltott ki. A múzeumpedagógia egyik legfontosabb feladata a különböző korosztályú gyermekek támogatása abban, hogy múzeumlátogató, a művészeteket értő és befogadó felnőtté váljanak.²

² *MAGYAR* 1998, 246–248.

A holokauszt oktatásának egyik legnagyobb kihívása a megfelelő módszertan megtalálása. A tanároknak olyan pedagógiai eszközöket kell alkalmazniuk, amelyek segítik a diákokat abban, hogy megértsék a holokauszt emberi dimenzióit, és képesek legyenek reflektálni saját előítéleteikre és felelősségükre a társadalomban. Ez különösen fontos a mai multikulturális társadalmakban, ahol a tolerancia és az elfogadás kulcsfontosságú értékek. A holokauszt oktatása nem csupán a múlt feldolgozását szolgálja, hanem hozzájárul a jövő generációinak neveléséhez is. Az ilyen típusú projektek és pedagógiai megközelítések elősegítik a diákok kritikai gondolkodásának, empátiájának és társadalmi felelősségérzetének fejlődését, amelyek elengedhetetlenek egy demokratikus és igazságos társadalom kialakításához.³

„Naïve Galéria” – kiállítás és műhelygyakorlatok civil szervezetek és a JPM együttműködésével

A Janus Pannonius Múzeum és a vele együttműködő civil szervezetek (Műintézet Egyesület, Fogd a Kezem Alapítvány, Emberség Erejével Alapítvány) és egyetemi oktatók koordinálásában megvalósult projekt célja olyan szektorközi kooperáció kialakítása volt, amely a civil közösségek erőforrásaira alapozva fejleszti a múzeum társadalmasító képességét és hosszú távú együttműködést indít el egy közgyűjtemény-kezelő intézmény és az őt körülvevő civil csoportosulásokkal. A projekt-csapat tagjai a Janus Pannonius Múzeum Képzőművészeti Osztályának kurátora, Műintézet Egyesület által működtetett közösségi nyomdaműhely tervezőgrafikusai és projektmenedzsere, egyetemi oktatók és a program célközönségét és művészet-terápiás szakembergárdáját biztosító Fogd a Kezem Alapítvány voltak.

A program mérföldköveit alkotóművészeti foglalkozásokban, kiállításban és aukciós árverésekben határozta meg a projektet koordináló Műintézet Egyesület.

Az első szakaszban megvalósult foglalkozásokat a nyomdaműhely tervezőgrafikusai és a kevesebb lehetőséggel élő, naiv alkotókkal foglalkozó terápiás szakemberek vezették.

A projekt központi eleme egy időszaki kiállítás volt a JPM Múzeum Galériájában, ahol szociális intézményekben élő alkotók naiv műveit mutatták be, majd a lezáró szakaszban a workshopok anyagaiból és mindezek tervezőgrafikusi segítséggel elkészült grafikai interpretációiból valósult meg jótékonyági aukció.

A JPM 2023-ban indított Erasmus+ mobilitási programja („Közösségi részvételi gyakorlatok európai múzeumokban”) keretében a múzeum munkatársai ellátogattak az eszéki Szlavón Múzeumba. Itt a horvát múzeumi szakemberek – múzeumpedagógusok és pszichológusok – olyan kísérleti programokat mutattak be, amelyeket például demenciával élő idős emberek múzeumi bevonására fejlesztettek ki. A magyar kollégák számára értékes tapasztalat volt, hogyan kínálhat a múzeum az időseknek is személyre szabott, inkluzív élményeket.

A további horvátországi mobilitásokon képzőművészeti kiállítás és az ahhoz kapcsolódó foglalkozások inspirálták a múzeumi kurátorokat.

Az egyik kiállítóteremben Leo Pavlović helyi művész alkotásait bemutató időszaki tárlat zajlott, amelyhez kapcsolódva a múzeum egy háromnapos műhelyfoglalkozás-sorozatot szervezett. Leo Pavlović fiatal horvát képzőművész munkáiban a népi ornamentika és a kortárs grafikai technikák ötvöztetésével teremt vizuálisan gazdag, sokszorosító grafikákat. Művészetében a hagyományos motívumok újra értelmezése és a modern esztétika találkozik, ahogy azt az „Ornamental Continuum” című kiállításán is láthattuk. A foglalkozásokat a múzeum múzeumpedagógusa ve-

³ LORÁND 2001, 3–8.

zette, egy helyi művész bevonásával és egyetemi partnerségben. A grafikai workshop résztvevői a kiállított művekből merítettek inspirációt saját alkotásaikhoz. A népi ornamentikák motívumainak grafikai patternként való felhasználása egyszerű módja volt az elsősorban 20-35 éves grafikai érdeklődésű résztvevők műhelyfoglalkozásba való bekapcsolódásának. A közös tervezés és rajzolás s érzékenyítő hatású volt: különböző korú és képességű résztvevők dolgoztak együtt a két napon át tartó (4-4 órás) foglalkozásokon, erősítve a kölcsönös megértést.

Mind Pécsen, mind Eszéken a múzeum kiállítótere közösségi alkotótérre alakult. Eszéken a kiállítóterem inspiráló háttérrel nyújtott a kreatív foglalkozásokhoz. A múzeumi milió mindkét esetben különleges élményt nyújtott a résztvevőknek. Pécsen egy civil kezdeményezés integrálódott a múzeum életébe – a nyomdaműhely saját programját hozta be, a múzeum pedig nyitott volt erre a szektorközi együttműködésre. A civil partner közösségi hálózatát és kreatív módszereit a múzeum infrastruktúrája és szakmai kerete egészítette ki. Eszéken a múzeum volt a kiindulópont, de külső partnereket (művészt, egyetemet, pszichológust) vont be a programba a speciális célcsoport igényeihez igazodva. Mindkét esetben a folyamatos párbeszéd és a közös célok iránti elkötelezettség biztosította az eredményességet.

Bár eltérő társadalmi csoportokat szólítottak meg (Pécsen célzottan a fiatal perifériára szorult alkotókat és széles múzeumi közönséget, Eszéken a múzeum-pedagógiai foglalkozás iránt érdeklődőket), mindkét program bővítette a múzeum közönségét. A pécsi kiállítás a szélesebb közönség figyelmét ráirányította az outsider art értékeire és alkotóira, az eszéki foglalkozások pedig a múzeum és az egyetem (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku) kapcsolatát erősítették, növelve a múzeum láthatóságát a képzőművészeti kar hallgatói felé.

A Naïve Galéria pécsi projektje és az eszéki program is igazolja, hogy a múzeum képes dinamikus, befogadó közösségi térré válni. A múzeumi terek kreatív felhasználása, a több szektort egyesítő partnerség és az új közönség elérése mindkét esetben a siker kulcsa volt. A tapasztalatok ösztönzőek, hogy érdemes nyitni a civil kezdeményezések felé és tanulni a nemzetközi jó gyakorlatokból, így a múzeum a jövőben „mindenki múzeumává” válhat, ahol a művészet és a kultúra bárki számára elérhető, és mindenki aktív szerepet kaphat a kulturális párbeszédben.

A társadalmasítás, mint működési elv, alapjaiban változtatja meg a múzeumok és más kulturális intézmények funkcionális szerepét a közösség életében. A civil szervezetekkel való együttműködés nemcsak a múzeum társadalmi relevanciáját növeli, hanem új típusú részvételi lehetőségeket is kínál a közönség számára. A közösségi alapú működés lehetőséget teremt arra, hogy a múzeum ne csupán reprezentálja a kultúrát, hanem facilitátorként működjön a közösségi kulturális párbeszédekben.⁴ A társadalmasított intézmény nem a „szakmaiság feladása”, hanem a szakmai munka újfajta, nyitottabb keretbe helyezése, amely képes integrálni a közösségi tudásformákat, valamint az állampolgári aktivitást. A „Naïve Galéria” programja során a JPM és civil szervezetek együttműködésével a kulturális termelés horizontális struktúrában valósul meg. A közös kiállítások és műhelygyakorlatok lehetőséget teremtenek arra, hogy a látogatók ne passzív befogadóként, hanem cselekvő résztvevőként kapcsolódjanak a múzeumi folyamatokhoz. A közgyűjtemények és a civil szervezetek együttműködésének kulcsfontosságú lépései a közös tervezés, a döntéshozatali folyamatokba való bevonás, illetve a helyi erőforrásokra és tudásra épülő projektstruktúrák kialakítása. A „Naïve Galéria” program ilyen módon válik a „mindenki múzeuma” eszményének gyakorlati példájává: nemcsak bemutat, hanem bevon, nemcsak értelmez, hanem közösen alkot. Fontos hangsúlyozni, hogy

⁴ ARAPOVICS et. al. 2018.

a társadalmasított működés nem csupán pedagógiai és közösség-szervezési kérdés, hanem intézményi kultúraváltás is. A civil együttműködések eredményességéhez szükséges a múzeumon belüli attitűdváltás, a kommunikáció fejlesztése, valamint a rugalmasság és bizalom megteremtése a szakmai és civil szereplők között. A társadalmasított múzeumi modell nem csupán válasz a társadalmi elvárásokra, hanem egy proaktív lehetőség arra, hogy a múzeumok visszanyerjék közösségépítő szerepüket egy dinamikusan változó társadalmi környezetben. A „Naïve Galéria” ilyen értelemben nemcsak jó gyakorlat, hanem potenciális iránytű lehet a JPM, illetve a jövő közösségi szellemiségben működni kívánó múzeumai felé.

Felhasznált irodalom

- ARAPOVICS M. – BEKE M. – DÓRI É. – TÓTH M.*
(szerk.) 2018: Cselekvő Közösségek – Aktív közösségi szerepvállalás. A kulturális intézmények társadalmiasított működési módja. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 14. Szentendre, 2018.
- GRAM, R.* 2023: Willkommen im Museum. Making and Unmaking Refugees in the Multaka Project Doing Diversity in Museums and Heritage. A Berlin Ethnography. 2023.
- LORÁND F.* 2001: A holokausz mint pedagógiai kihívás. Új Pedagógiai Szemle 51 (4) 3–8.
- MAGYAR É.* 1998: Gyermek a múzeumban. Új Pedagógiai Szemle 48 (7–8) 246–248.

